

**Муратбай
НЫЗАНОВ**

**ТАҢЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫ
IV
ТОМ**

84(5Қаз)
Н-97

МУРАТБАЙ НЫЗАНОВ

ҮН

ТАҢЛАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ

IV ТОМ

НӨКИС
«БИЛИМ»
2015

УОК 821.512.121
КБК 5 Қар
Н - 97

Таңдамалы шығармалары. Нөкіс.
“Билим” баспасы. 2015-жыл, 280 бет.

Автор: М.Нызанов

УОК 821.512.121
КБК 5 Қар
Н - 97

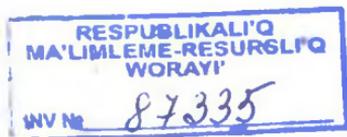
Қарақалпақстан халық жазыушысы, Бердақ атындағы мәмлөкетлик сыйлықтың лауреаты Муратбай Нызановтың бул томына тоқсаныншы жыллардың басында жазған дәслепки повестьлери киргизилген. “Жат журттағы жети күн” повестинде ыдырыу алдында турған бурынғы Кеңес хукиметиниң кемшиликлери, сол себепли халықтың көрген қыйыншылықлары қыялай уақыялар арқалы тымсаллап бериледи. “Еки қанқор” повести автордың реалистлик прозадағы биринши қәдеми.

Белгили күлки устасы Шамурат Өтемуратовтың өмир жолын сөз ететуғын юморлық шығармасының жазылғанына да 25 жылдан асты. Уақтында китап оқыушылар тәрөпинен сүйип оқылған бул шығармалар бүгинги жас әуладты да бийпарық қалдырмайды деп ойлаймыз.

Автордың “Белгили инсанлар өмиринен”, “Олар жетеу еди” атлы эсселери биринши мәрте оқыушылар нәзерине усынылып атыр.

Пиқир билдириушилер:

- А.Пазылов — педагогика илимлериниң кандидаты,
доцент.
А.Ақназаров — жазыушы.

ISBN 978-9943-4432-0-4

© «Билим» баспасы, 2015

ЖАТ ЖУРТТАҒЫ ЖЕТИ КҮН

ПОВЕСТЬ

Мен билсем, тойдың сейдини жайлаудағы шопанларда болама деймен. Карап турсан, бул жерге келгенлердің кайтарға үйи, ислерге талабы жоқ сыяклы. Асығып атырған адамды көрмейсен. Өтип атырған уақытта болса шек-шегара жок, еки саатта не бар, үш саатта не бар, сирә той таркамайды. Калада боларма еди, буған кеткен уақыттың ишинде он тойға барып, «дизимнен» өтип шығыуға болады. Ал, бул жерде бетине тигилип карап «дизим» алып отырған да хеш ким жок. Ауқат жеп оплап баратырғанларды да көрмейсен. Хәмменин еси-дәрти тамашада. Айырым қосыңқырап сөйлейтуғынлардың көрсетпелерине карағанда, шопанлардың хәзирги тойы еле де заманның рабайына карап, етек-женин жыйнаңқырағандағысы қусайды. Болмаса, бурынлары хәр тамашасына бир күн арнайды екен. Лекин, хәзир өйтип узақ сәббе тойлап жүре беретуғын уақыт кайда? Шамасы, бурынғы «алтын қабақ аттырып той берипти» дегенлер де усындай тойды бөрттиринкиреп айтқаннан шыққан шығар. Адамлар опырык тисин пүтинлеуге алтын таба алмай жүргенде, қабақ соғыуға жеткендей алтынды каяктан табады? Оның үстине заманның аумалы-талмалы уақты. Хәзир хүкиметтиң токшылык дәуиринде бир тапқаны бир тапқанына жетпей жүрген бул журт, өйтип той бермекке хәддине баксын! Биз тамашалап атырған бүгинги той әне, сол алтын қабақ аттырған тойдың тап өзи болағоймаған менен, кишигирим үрим-путағына усап кететуғын еди. Дәстүр бойынша келиншектің бети ашылғаннан кейин хәмме үйдиң артындағы аланға қарай жылысты. Буннан буюғының шети жок далаңлык. Далаңлыктын төрт-бес жерине өткөншек қурылған. Онда себеп пенен бир-бирине көкирегин тийгизип қалыуға хәуес қыз-жигитлер шарқыпәлектен қайтып өткөншек теуип атыр. Бундай несийбеден мениң жас уақытларымда да салыуым

болмағанлықтан ояққа мойын бурмадым. Ушығу ғой былай тұрсын, ушып тұрғанлардың пәлпеллеп қайтып атырғандарын көргенімде жерде тұрып тақымымды қысып, көзімді жумамаң. Өткөншектің бержағындағы құрда екі жерде қошқарлар гелле тасласып атыр. Дүньяда еси жоқ мақлук қанша болса да, усы қошқардан өтпейтуғын болыуы керек. Аяқ тебиссен бир гәп, шаппат урыссаң да мейли, ақыры ол бас ғой! Қулласы, буны да көрип тұрыуға дәтім шыдамай, ары өттім. Үшинши құр жүдә узактан айланған екен. Себеби, бунда атлар шабысады. Танауы желкилдескен атлар, сауырысынан тери сорғалап, қасымыздан пыскырып өтеди. Хайуан, сорқайнаған соның ушын хайуансаң-дә! Парқына бармайсаң... Бир есаптан олардың парқына бармағаны да жақсы. Егер атлардың ақыл-ойы рауажланып кетип, бизди айлауға қосқанда қәйтер едиң? Қамшының зарпына шыдамай шауа бересең. Ямаса, план ушын гөшке тапсырып жибереди. О-й, қудай көрсетпесин! Қаншелли артта қалған түпқирде жасасақ та, адам болып өмир сүргенимизге мың қәтле шүкир!

Бир уақытлары түйениң үстинде қызыл жалау көтерип тұрған бас төреші дауыслады:

— Атлар жетинши айлауға кетти!

Аламан тусынан өткен шабандозларға бир қыйқыулап қалып атыр.

— Жаздыр жылауды!

— Бир орамын жибер!

— Сауырысына қамшыла бала, кейин қалдың!

Ал, айлаудың иш бетинде нәментай төрешилер шабандозлар менен қосатлап шауып, мәтибийлик етип жүр.

Кәпелимде, қаннан-қабарсыз тұрған аламан шуу етип, тойханаға қарай жууырды. Айлауда баратырған атлар да тымтырақай пытырап кетти. Түйеге минип тұрған бас төреші хәммеден бурын түйеден секирип қашты. Қошқар менен өткөншектегі жыйналған құрлар да көз ашып жумғанша зымғайып болды. Ал, мен хеш нәрсеге түсинбей, аңырайып тұрып қалыппан. Адамлар тум-тусымнан дүгип өтип атыр.

— Хәй, неғып тұрсаң, қашсаң-о, — деди бир уақытта жүзі таныслау биреу шығанағымнан тартып хәм жууабымды күтип турмастан қулағырға барып қалды. Қарасам, мениң менен және төрт адам-ақ қалыпты.

Усы уақыттары барып, ақ терек бойлы бәлентликке келип калған, үлкен қызыл-ала шарға көзім түсті. Үлкенлиги шама менен кара үйден бир ярым есе үлкен болса керек. Дауысы жок. Кейин билсем, кызыл-ала болып турғаны да шардын реңи емес, ишинен шығып турған жактылык кусайды.

— Тап мынау Воронежға түскен шар, — деди қасымдағы төртеудин биреуи.

— Демек, газетада оқығанларымыз ырас болды-дә! Биз инанбай жүрсек...

— Қалай инанасан, оны бөтен газеталарда өтирик деп шықты ғой, — дедим мен.

— Ырас-әй, хәзир сондай, биреу олай деп жазса, биреу былай деп жазады. Қайсысына исенеринди билмейсең. Мине, енди биз исенемиз, көзимиз бенен көрдик.

— Көргенимизден хеш қандай пайда жок, — деди ишимизден тағы бири. — Буны хукимет ағзаларының биреуи көриу керек еди.

— Соны айтаман я? Бағана директор жыйналысқа кетпегенде көрер еди.

— Сүүретке түсирип алсаң да болып тур-ау.

— Яға, сүүреттен директордың сөзи абырайлы.

Бул уақыттары шар толық жерге қонып болды. Азырактан кейин оның есиги ашылып, изли-изинен бойлары собырайысқан еки адам сыртқа шықты. Олардың көзлери, газетада оқығанымыздай үшеу екен. Жат адамлар шардан еки адым сыртқа шықты да, иркилди.

— Берман келин, — деди соң биреуи бизиң тилимизде.

Биз анырайып, бир-биримизге карастык.

— Бул өзимиздиң адам ғой.

— Әне, енди баска планетадан келген адам хакқындағы барлык бөрттирмей гәплер паш болды. Қайда саған, жерден баска жерде тиришилик жок.

Хәр қайсысымыз аузымызға түскен сөзди айтып атырмыз. Оның артық-кемин өлшестирип туратуғын жағдай бизде жок.

— Ананы қаран, бизиң планетамызда үш көзли адам бар ма?

— Үшиншиси көз болмаса керек, басындағы шлемына ойып исленген айна емес пе?

— Демек, адамлар ушатуғын шар да ислеп алған, көрдиниз бе? Еле олар самолет ислеуден де қайтпайды. Соннан кейин аварияның үлкенин аспанда көре бересен!

— Бәри өз байдалымызға кеткеннің бәлеси! Үйіндеги балаңа бир күн тек деме, көрейин сол сениң айтканыңды қылар ма екен?!

«Шар соғып алған адамлар» тағы да еки адым илгериледи.

— Хәй, берманырақ келиң, — деди олардың бири тағы да. Бул ирет олардың тилди шаларақ билетуғыны сезилип қалды.

— Әнекей, айттым ғой, баска планетадан келген деп. Хәтте тилди шала биледи.

— Хәзир хәмме де тилди шала биледи.

— Демек, тағы да бир планетада бизлерге карағанда төменирек рауажланған адамлар бар болды-ау...

— Төмен рауажланғанда бизлерге келе ме?

— Қорқып келип атырған шығар.

Кулласы, биз жүрек жутып, шарға жақынырақ барыўға бел байладық. Дәслебинде тил менен батырлық етсек те, кем-кем шарға жақынлаған сайын аяғымызға қалтыратпа тийе баслады. Бизлердің шарға қарай жүрип баратырғанымызды көрген адамлар жан-ийинлерине от түсип, изимизден дауыслады.

— Есиуас болмаң, қайтың кейинге! Алып кетип қалады.

Лекин, енди кеш еди. Шарға жақынлаған сайын аяқларымыз өзинен-өзи көтерилип, хауада қалқып баратырғандай болды.

— Жатың! — деп бақырды ишимизден бири хәм өзиниң бойын кейин қарай таслап, жерге қулады. Изинше басқалары да. Ал, мен қасымдағыларға карағанда салмағым жеңилірек болса керек, өзимди тоқтата алмадым. Шар мени кем-кем пәт пенен тарта баслады. Хәм бир мәүритте ылақтырған кесектей болып, шардың ишине кирип кеттим. Изимше жаңағы үш көзли адамлар кирди де, қапыны жапты. Шардың иши қызыл-ала көленке болды. Мениң келип урылған жерим былқылдақ орынлық екен. Лекин, оннан хеш омырауымды көтере алмайман. Орынлыққа кем-кем көмилип баратырғандайман. Желкемнен ап-ауыр тас төмен қарай басып баратыр. Бул турыста орнымнан түргелип отырмақ түе, бармағымды көтериуим мүмкин емес.

Үш көзлі адамның биреуі машинаны ходлады. Оннан самалдың гүюилдисиндей ғана сес еситилип турды. Көз астымнан әсте қарасам, шардың иши қыр-дөгөрек койылған отызлаған жумсақ отырғышлардан ибарат екен. Бағанағы ашылып-жабылған есиктиң кәйерде екенлиги билинбей қалды. Ортада стол такылетли кишкене ғана бир зат тур. Оның тумтусы майда светлер менен бүркелген, ашық жери жоқ. Светлердин реңлери бирин-бири тәкирарламайды. Демек, хәр қайсысы бир хызмет атқаратуғын болса керек.

Шар әсте-ақырын жерден көтерилди де, бирден жоқары қарай зыңғып кеткендей болды. Бағанағы самалдың гүюилдисиндей сес те тым-тырыс болып, өшти. Мен орынлыққа бурынғыдан бетер сиңип кеттим. Жүрегим төмен қарап сууырылып тартып баратыр. Дөгөрекке қарайман, хеш нәрсе көринбейди. Пультта отырғанлардың алдында дәптердин үлкенлигиндей ғана экран бар, оннан мен түсинбейтуғын қызыл-жасыл сызықлар өтип тур.

Үш көзлі адамлар өзлеринше бир нәрсеге мақуласты да, кейин мениң тилимде сөйлеуге көшти.

— Магнит майданын өшир, — деди биреуі қасындағы жолдасына. Ол қарсы тәрепке өтти де, әлле қандай бир лампочкаға бармағын жақынлатты. Усы уақытлары орынлық мени ылақтырып жиберген сыяқлы, тикке түргелип отырдым.

Үш көзлі адамлар маған «қоркпа» дегендей жымыйып қойды. Күни менен есеңкиреп қалған мен енди өзиме келе басладым. Басқа планеталы адамлардың мени өз журтына алып баратырғаны аттан анық болды. Усыған ақылым алысатуғын халға келгеннен кейин, қол-аяғымда жан қалмай қорқа басладым. Ийеклерим сақылдады. Дизем диземе урылып, бетимнің еки алмалығы от болып қызды.

Үш көзлиләрдин бири орнынан турып, маған қарай жүрди. Тула бойымды кернеген қорқыныш кем-кем улғайып, өзимнен-өзим киширейип баратырғандай болдым. Хәзир бирден жүрегим жарылып кетеди де, хәммесинен қутыламан. Сонысы да мақул. Жердегилер де мениң қайтып келиуимнен үмит етип отырмаған шығар. Ким биледи, булар еле жабайышылық пенен турмыс кешире ме? Барған соң «ети тәуир екен» деп гөшимнен кәбап писирип жесе... Алла бәрекелла! Қудайды сыртынан көп жаманлайтуғын едим, соннан болды

ма екен? Не де болса, Арысланның торына тасланған қояндай, хәзир дүньяда меннен өззи бенде жок... Бирак, өлегоймак аңсат емес екен. Қорқынышлысын айтпайсаң ба, аты өшкирдин! Сонын ушын, дәрхал пикирден қайттым. «Мен жасауым керек, дедим тисленип, оякта бала-шағам бар, хаялым жас. Қала берди, усы жаска дейин я депутат болмадым, я хәмел гүрсисине отырып көрмедим. Орден-медальдан да науа жок. Жақты дүньядан журт қатары пайымды алмай кете беремен бе? Я-ак, жасайман! Бәлким, оякта жүрегимди, өкпемди, бөтекемди, талағымды, бауырымды хәм аяғымды емлетип қайтарман. Мүмкин ояктағы врачлар онша көп тәме етпейтуғын шығар. Улыұма, хеш нәрсе алмайтуғын болып шықса, онда гүлала-гүл! Пара алмайтуғын да адамлар болады дейди-ғо!..»

Үш көзли адам келе мени пәнжелерме екен деп едим, як, үндеген жок. Арамызда бир орынлық қалдырып, қасыма отырды. Шамасы, мени толық өзине келип алсын деген болса итимал.

Лекин, тағы да мени қорқынышлы ойлар бийлеп алды. Ояқтан қайта алмай қалсам ше? Мүмкин мени операция қылып, жердеги адамлардың ишки дүзилисин анықлауды мақсет етип алып киятырған шығар. Болмаса мен қай жарасына еммен? Ямаса, елинде өзлери ойлап тапқан СПИД сыяқлы еми жок кесел тарап, сол бойынша менде тәжирийбе өткерерме екен? Қай-қайсысы да оңғылық нәрсе емес. Жаңа ғана өзимди мәрдана тутып отырғанда, бул ой тағы да маған қалтыратпа тийгизди. Жылағым келди, бирак өзимди бастым. «Сен хәзир Нөкистеги әпиуайы Бекназар емесең, — дедим өзиме-өзим. — Сен Жер деген үлкен планетаның құдиретли уәкилисең! Билесең бе, сениң заманласларың қандай құдиретли ислерди әмелге асырып атыр? Олардың құдирети пүткіл бир теңизди жок қылып жиберіуғе жеткенде, сен әлле қандай бир үш көзли адамнан қорқып отырсаң. Артықмашлығы оның бир көзи ме? Буның саған зәрүрлиги жок. Көре бермейтуғын да нәрселер болады...»

Үш көзликердин екиншиси де келип мениң қасыма отырды. Енди абайласам, бунысы хаял болса керек. Қасындағыға қарағанда жүзи сулыұырақ, дауысы да жинишке хәм арқасында өкшесине тийер-тиймес шашы бар екен.

— Бийтаныс адамды уйқылатыу керек, — деди ол еркегине. — Хәзир ол бәри бир сөйлей алмайды. Оның мийи катты корқыудан тоқтап қалды. Уйқыдан кейин өзине келеди.

Хакыйкатында да, солай болыуы керек, сынап көриу ушын сыбырланбақшы болып едим, сестим шықпады. Үш көзли еркек маған қарай алақанын тутты да, үстинен үпелекти ушырғандай етип әсте үпледи. Жүзимди бир салқын самал желпип өткендей болды. Демде өзимди жүдә харғын сезе басладым. Тақымымның астынан екінши бир орынлык көтерилип шығып, әсте аяқ ушыма қарай созылды. Отырған орынлығымның аркасы кейин қарай жығылып, қолайлы бир диван пайда болды. Санаулы секундлардан кейин мен уйқылап кетиппен. Биринши болып Жер түсима енди.

Елде дуу-дуу гәп жүрип атыр екен, «аспаннан нәхән бир шар түсип, тойға барған адамлардың биреуин алып ушып кетипти». Бул ауызшасы. Соның арасынша газеталарда «Исен, исенбе, өзиң бил» деген мақала шығыпты. Онда былай жазылған: «Апрель айының төртинши екшембисинде Барлыкбай шопанның тойына барған адамлар хайран қаларлык уақыяның гууасы болды. Той болып атырған отаудың қасына үлкенлиги кара үйден бир ярым есе үлкен келетуғын шар келип түсти. Оннан үш көзли еки адам түсип, усы жерде қашып кетпей қарап турған бес адамды өзине шақырды. Олар шарға қарай аз ғана жүргеннен кейин, өзинен-өзи салмаксызланып, шарға қарай қаңғалап уша баслады. Бирак, бунын жаман акыбетке алып баратуғынын сезген олар, жерге бойын таслап, сексеуилге асылды. Лекин, биреуи оған үлгере алмады хәм ылақтырған кесектей болып, шардың ишине кирип кетти. Бир неше минутлардан соң шар аспанға көтерилип, демде көзден ғайып болды.

Буның таңланарлығы сонда, хауа кенислигин баклаушы үскенелерге хеш қандай ушыушы зат көринбеген. Тойдағы хәдийседен де жергиликли хукимет басшыларынын хеш қайсысы хабарсыз. Сонлықтан, бул әжайып уақыяға исениу-исенбеу өз еркинизде».

Мақаланы барлык газеталар көширип басып атыр екен. Соның арасында бул уақыяға шет ел баспасөзи де араласыпты. Қайсы бир капиталистлик мәмлекеттиң қардары көп газетасында былай жазыпты:

«Мәмлекеттен шығып кетиушілер саны күн сайын өспекте. Жақында Бекназар Қайратдин улы деген улама туқымынан шыққан адам, өзлеринин аўқамласлары менен бирге ушатуғын шарға минип, мусылман мәмлекетине өтип кетти. Буны елдеги баспасөз ўәкиллери «өзге планетадан келип алып кетти» деп халықты алдамақта».

Душпанбысаң деген-ә!

Радио-телевидениеде де хәр түрли хабар. Кулласы, қанша уйқылаған болсам, хәммесин өзим хаккындағы болжауларды оқып хәм тыңлау менен өткердим.

Мен оянғаннан кейин орынлықлар өз-өзинен бұрынғы халға келе баслады. Оянғанымды көрген үш көзли хаял қасыма келди.

— Жақсы жатып турдыңыз ба? — деди ол жағымлы дауыс пенен.

Көкирегимде қандай батыллықтың пайда болғанын билмеймен, басымды көтерип, оған суқлана карадым, хаял оғыры сулуғ еди. Жүзлери қубылып, көзлери жайнап тур. Көзиниң үшеу болғанынын хеш артықмашлығы сезилмейди. Шынын айтсам, жүрегим дыз етип, ышқым оянып кетти. «Кәнекей, усы хаял маған сүйгилик болса, кеули соққан уақтында келип шары менен алып кетсе. Хәзир жерде СПИД деген бәле шықты. Оның еми табыламан дегенше ким биледи, қанша заманлар өтеди. Бул күнде өтлесип кеткен тумаудын өзинен өлип кетип атырғанлар бар. Лекин, бул жерлердин хәзиллесетуғын орын емеслигин билип, дәрхал райдан қайттым. Ким биледи, булар өзге планетаның адамлары, не ойлап отырғанынды сезетуғын әсбабы болса, исиңниң аты жоқ. Хаялдың бир өзи-ақ мени еки жалмап бир жутады.

Соның арасынша еркеги де келип мениң жаныма отырды.

— Бизге Жердиң адамлары бұрыннан таныс, — деди ол азырақ үнсизликтен кейин. — Жерге хәзирге дейин еки жүзден аслам изертлеуши топарлар барып қайтты. Бирақ, биз жақынға дейин сизлердиң көзиңизге көрингенимиз жоқ. Сөйтип жүрип, сизлердиң тилиңизди үйрендик. Хәзир мен жердеги отыз миллеттиң тилин билемен. Ал, хаялым он сегиз тилде еркин сөйлей алады.

Үш көзли адамның планеталар аралығына емин-еркин барып-келиуге қүдирети жетиуине қарамастан маған аса

мийирманшылық пенен сөйлеуи, олардың жаман нийетте емеслигин билдирейин деди.

— Атыңыз ким? — деди үш көзлі адам тағы да.

— Бекназар!... — Бул мениң өзге машинаға мингели шыккан биринши хауазым еди. Өз дауысымнан өзим қорқып кеттим. Ал, үш көзлі адамлар екеуи бирден қуанысып, бир-бирине қарады.

— Сен бахытлы адамсан, — деди соң мениң ийнимнен қағып. — Өзге планетаға жердегилердің ишинде бириншилерден болып сапар етип баратырсан. Ал, сени алып барыу арқалы биз де үлкен абырайға ийе боламыз. Себеби, бизин жақтан жерге барып келип атырғанлар көп, лекин, ояқтың адамын мийманға алып қиятырған биринши бизлер боламыз. Мениң атым Эм, хаялымның исими Тикан болады. Саатыңа карап көр, — деди ол және маған карап күлип.

Карасам, саатымның секунд тили шыр гүбелек айланып жүрип тур. Ал, минут тили бурынғы секунд тилиндей хәрекетте, демде ярым саат, бир саат өтип атыр.

— Көрдиниз бе? — деди ол тағы да күлип. — Бизде уақыт жийилиги сизлерге қарағанда әдеуир ири. Бизде таң атып күн батаман дегенше сизлер үш түн уйқылап түргелесиз. Минекей, бир күнди сиз жолда өткердиниз.

Мен енди оларға аз ғана үйренисе басладым.

Шар қонды. Есик ашылды. Дәслеп Эм, кейнинен хаялы Тикан шығып, пәсте турғанларға қуанышлы қол былғасты. Булардың келиуин пүткіл ел болып күтип турған болса керек, сырттағы аламан жер-көкке сыймағандай көп еди. Олар мениң төбем көриниуден әлле қандай тилде гүүлеп бақырысты. Жүрегим үсти-үстине дүрсилдеп кетти. Оның үстине сырттағы хауа дым жеңил, анығырағы маған дем жетпей атырғандай болып сезиле баслады. Дәрхал өзимди кейин карай урдым. Бардым да, пульттың дус келген бир кнопкасын бастым. Бул арқалы мен шарды баскарып, Жерге қашып кетиуди ойлап үлгерип едим. Лекин, нәтийже мен күткендей болмады. Мениң кнопка басыуымнан кейин шар жамбылшадай онлаған тиликке бөлинип, пөске төселди де қалды. Мен бийтаныс планетада, миллионлаған үш көзлі адамлардың алдында қорқыныштан сәррийип қатып қалдым. Енди бағанағы жеңил хауа мени биротала тум-тусымнан қыса баслады. Дем жетпей атыр.

Ентигип, турған жериме жатыуға қолайластым. Усы уақытлары
Эм жууырып келип мени сүйеди.

— Қоркпа, — деди ол маған тәселле берип. — Бағана жолда
киятырып Жерден мийман алып киятырғанымызды хабарлаған
едик. Булар сени көриуге келип тур. Саған зыян бермейди.

Хәзир маған олардың зыянынан да бетер хауа кәхәтлиги
қорқынышлы еди. Буны үш көзлі дос айтпай түсинди.

— Халайык! — деди соң мени қолтықлап турып. — Мине,
бул жерден келген адам. Лекин, хәзир ол сизлерге хеш нәрсе
айтып бере алмайды. Себеби, бизиң планетамыздың хауасына
ол еле үйренисе алмай атыр. Бизде хауа оғыры жеңил хәм
таза. Жерден келген бул адамның өкпеси бундай таза хауаны
қабыл етип көрмеген. Сонлықтан, бүгин оған дем беремиз
хәм өзимиздиң хауаға үйретемиз. Ушырасууды кәлеушилер
ертең азанда баспасөз сарайына жыйналсын.

Эм бизиң тилде сөйлеген еди, оны хаялы қарсыма-қарсы
өзлериниң тилине аударып турды. Уакыяны түсинген аламан
бир заманда шауқымсыз тарады да кетти.

Халдан тайыуға келген мени, Эм хәм хаялы қолтығымнан
сүйеп шар тәризли бир жайға алып кирди. Усы жерде мен
бираздан кейин барып өзиме келдим. Эм мениң өкпемниң
талабын қанаатландыруу ушын хәр қыйлы резиналарды
күйдирип сасытып, айрықша жағдайларда ғана қолланатуғын
бир неше түрли жаман ийисли газлердиң тетигин ашқан екен.
Бул хауадан мениң пүткил денем рәхәтленип, өзимди тап
Жердегидей сезе басладым.

2

Жайдың сыртқы пишини шар тәризли болып көринген
менен, иши төрт мүйешли, кәдимги өзимиздиң үйлерге усайды
екен. Айырмашылығы — оған хеш қандай төсек төселмеген.
Сонда да табанымның асты былқылдақ хәм ол денеңе сондай
жағымлы тийеди. Жайдың иргелерине қымбат бахалы
мебельлер де қойылмаған. Шарға минип Жерге барған менен
хожалығында көз қызғандай хеш нәрсеси жоқ екен. Дийуалға
мебель орнына Қуяштың, Марстың, Шолпанның хәм
алжаспасам өзимиздиң Жердиң сүүретлери салынған. Олардың
арасында биз минип келген шарлар хәм хәр қыйлы
формадағы тарелкалар ушып жүр. Қуяштан биресе қызғылт,

биресе сарғылт шаңлар бөлиніп шығып, ол кеңіслікке сиңіп жоқ болып кетіп атыр. Мен атын билетуғын планеталардың төрирегінде басқа да майда-майда Жерлер жақынлап келгендей болады да, тағы туңғыйыққа сиңіп кетеді. Оларды көріп отырып, бұл көриніслердің тоқтаусыз өзгеріп баратуғынына хайран қалдым. Бир есаптан қызғандым хәм өзимиздин сүүретшилерге ғәзебим келди. «Уйқыдағы арыу», «Өлип баратырған Арал» тағы-тағы сондай өли сүүретлер менен балашаға асырағанша усындай қыймылдап туратуғын сүүрет салмайсаң ба?

— Булар сүүрет емес, — деди Эм мениң қатты таңланып отырғанымды сезіп. — Бұл бир неше миллион есе киширейтилип алынып турған әлемнің телесүүрети. Ана ушып жүрген шарлар менен тарелкаларды болса, салыстырмалы түрде бир неше миллиард есеге үлкейтип алып беріп тур. Себеби, буюктан оның жай-жағдайын көріп хәм басқарып отырыу керек. Көріп отырсыз ба, изертлеушилер не деген көп! Бирак, хәзирше сизің Жериңизден басқа ақыллы инсанлар жасайтуғын планетаны ушырата алмай атырмыз. Лекин, болыуы керек. Себеби, усы шексиз әлемде сиз бенен бизден басқа тиришилик жоқ деп ойлау қәтешилик болады.

Мен отырған орынлық бағанағы шардың ишиндеги орынлыққа қарағанда бираз кенлеу, лекин, төсегі сәл қаттырақ екен. Оның есесине қол салып отыратуғын еки сүйеншигинің басында саат тәризли еки үскене орнатылған. Үй ийелеринің айтып бериуинше бұл үскенелер орынлықта отырған адамның ауырлығы, бойының узынлығы, жүрегинің пульси, қан басымы, өкпесинің кислород қабыллау уқыпшылығы, иштейи, қанша ауқатқа тойып, қанша суусынға шөли канатуғынлығын дәл көрсетіп береді екен. Бирак, Эм мен ушын резина сасытып, газ түтикшелерин ашпастан алдын, бұл үскенелерди өширипти. Себеби, ол орынлыққа отырған адамның жағдайына бола жайдың ишиндеги хауа басымының хәм тазалығын бабына түсирип туратуғын қусайды. Ал, бабына түскен хауа бизің өкпемизге болмайды. Соның ушын, бұл қағыйданы буздық. Бирак, оның есесине мениң өзимди сезиуим жақсы. Тек ғана көшелердеги ауыр жүк тийейтуғын машиналардың шала жанған майының ийиси кемислик еткендей сезилип тур. Лекин, оған шыдауға болады. Ал, бизди

алып келген ерли-зайыпшылар болса, мен рәхәтленип дем алған хауада ярым минутта шыдап тура алмады. Дәрхал басларына жән-жағында түтикшелери бар бир нәрселерди кийип алды.

Эм дийуалдағы әлле қандай бир кнопканы басты. Аяғымның тусына жасаулы столдың көтерилип киятырғанын сездим. Стол менен бирге және еки орынлық көтерилип шықты. Бунысы маған таң емес еди. Төрт-бес жыллықта Нөкисте де бир тайпақ бастың сондай стол соқтырғанын еситкенмен. Адамлардың айтыуына қарағанда заманның бағытынан сескенип, столды полдың астында қалдырып, шегелеп таслаған қусайды.

Столдың үстінде онша көп тағамлар жоқ екен. Ишимлик суусын, дузланған капуста, үш мүйешли шөреклер хәм түртүси бизлердегиге онша усамайтуғын жемислер бар еди. Ерли-зайыпшылар стол менен бирге көтерилип шыққан еки орынлыққа отырды. Көз астымнан олардың кийимлерине урланып қарайман. Бирақ, ол кийимлер қалай тигилген, жүйи қайда, еркеги менен хаялының кийимінде өзгерис бар ма — буны толық айырып алыуға ақылым алыспады. Хаял менен еркектин кийимин айырып таныу бизде де аңсат емес, деген менен мыналардики дым оғыры екен, билмейсен.

— Аукатқа мәрхәмәт, — деди үй ийелери. — Усы бизиң үйимиз болады. Хожалықта хәзирше екеуғанамыз. Балалар «Жулдызлы әлем» институтында оқып атыр.

Аукатқа көзим түскен уақытта өзимнің оғыры аш екенлигимди сездим. Себеби, Жерден көтерилип шыққалы берли бизиң уақыт бойынша еки күн, еки түн уақыт болған еди. Соның бир түнинде ғана уйқылағанман, лекин, аукат жегеним жоқ. Енди аукаттан жеп хәлленип хәм бир танның уйқысын пүтинлеп алмасам, жат журтта манаусырап жүрип, күлки болыуым мүмкин.

«Адам ашлыққа бираз күнге дейин шыдайды, бирақ шәлге шыдай алмайды» дегенди үйбетте жүргенде көп еситетуғын едим-дә, бирақ, басыма түспеген еди. Енди мине, соны айтып кеткенлердің күни мениң алдыма келип отыр. «Өгизге тууған күн баспаққа туумай қоймайды екен». Алдымда турған бир стакан сууды көрип, таңлайым әбден кеуип сала берди. Оған қалай болса солай қол созғанымды билмей қалдым. Лекин,

стаканға қолым тийиуи сол екен, тула бойым жуу ете қалды. Бундай музкесек ишимликти өмирим тууып көрмегенмен. Буннан Арқа муз океанының музды жыллырақ шығар. Қолымды дәрхал тартып алағойдым.

— Кеширерсиз, мен бундай сууық ишимликти ише алмайман.

— Неге? — деп сорады Тикан.

— Ангинам бар.

Үй ийелери мениң не айтқаныма түсинбеди.

— Тамағым ауырады, — дедим қолым менен көрсетип. — Кейин хеш нәрсе өтпей қалады.

— Онда мына аұқаттан жен, ол онша сууық емес.

Мениң алдыма тууралған ашшы капустаны ысырып қойды.

Ийиси бирден мурнына урады. Биздеги Корец капусталарының дәл өзи. Ишине шымшық сыяқлы бир қустың гөши салынған. Мен тағы да аұқатқа қол созбадым.

— Неге жемейсиз? — деди Эм тынышсызланып.

— Бурьш синдирилген капустаны жей алмайман, жүрегим ауырады. Қала берди, бауыр менен бөтекениң де мазасы жок. Ишеклерим де ауырады, қалит болған.

Ерли-зайыплылар бир-бирине қарасып хайран болды. Мениң ойымша олар да аш болған, бирак, мен жемеген соң қолы бармас еди.

— Сизлерде доктор жок па? — дедим мен қысынып. Себеби, бир басыма сонша кеселдің атын айтып сылтаулатыуым дым қолайсыз еди. Илаж не, бул кеселликтин көбиси балалықтан жолдас.

Олар мениң доктор деген сөзиге түсинбеди. Шар-корабльде киятырып, «отыз миллеттин тилин билемен» деп мақтанған Эм, енди мениң алдымда қолайсызлана баслады.

— Доктор деген бул — тәуип, — деп түсиндириуге хәрекет еттим. — Яғный, мендей ауырған адамларды емлейди.

— Хә-ә, — деп олар түсингенине қуанысып күлисти. — Тәуиплер бизде буннан бир-еки жүз жыллықлар алдын болған. Бирак, кейин ала ауырыушылық пүткиллей саплас-тырылып болыныуына байланыслы, олар жумыссыз қалған. Бул кәсипти бизде хәзир хеш ким үрдис етпейди. Тек мәмлекет тәрәпинен таярлап шығарылатуғын бир-еки тәуиплер

гана бар. Олар да хәзир «мәңгилик өмир» үстінде илимий ислер менен шуғылланып атыр. Сиз онда хәзир уйкылап дем алың, оянаман дегенше биз сол тәуиплердин биреуин шақыртамыз.

Мен отырған орынлыктың артында дөңгелек диван бар екен. Оның бас-аягы бирдей. Дус келген тәрәпке карай жата бересен. Тағы бир өзгешелиги — диванға басың тийди болды, санаулы секундлардан кейин тас болып уйқылайсан да қаласан.

Қанша уйқылағаным есимде жоқ, көзимди ашсам, қасымда кызыл халат кийген доктор тур екен. Бизин докторларымыз ақ халат кийер еди, демек булар хәмме кеселликти қан арқалы емлеген хәм өзлеринин халатына қанның реңин берген деп ойладым.

Доктор мени бурынғы орынлығыма отырғызып, тикенек сыяклы аппарат пенен көре баслады.

— Ондай қәуипли кесел жоқ, — деди соң. — Тек жүреги, өкпеси, бауыры, бөтекеси хәм талағы азмаз зақымланған. Соннан кейин аяқларында да азырақ сарсық бар. Жақсылап жабық ваннаға салып жууындырсаңыз, анадан қайтадан тууылғандай болады.

Эм мени екінши бир бөлмеге баслап кирди. Өзим сыйғандай кәриртаға жатқарды да, үстин айналы кабина менен жапты. Соң аяқуш беттеги түтикшеден қан жылым суу аға баслады. Ол жоқары кабинаға барып тийгенше толды. «Бул мени мантықтырып өлтирмекши болды-ау, — деген сумлык дәрхал мийиме сап ете қалды. — Ауқат пенен зәхәрлемекши болғанда мен жемей дурыс ислеген екенмен. Лекин, қашып қаяққа бара аламан?»

Ұақыт өтип атыр. Бирақ, мен еле мантығып өлмеймен. Сирә, суудың бары-жоғы билинбейди. Бир ұақытлары суу мениң пүткил денемди зырлап айланып аға баслады. Етлеримнен бир нәрселер бөлинип шығып атырғандай. Тула бойым жымбырлап атыр. Шама менен бир саатлардан кейин мени ваннадан шығарып алды. Ваннадағы сууды Эм баска бир каучук ыдысқа куйды да, үстинен бир стакан бөлек алып, аузын бастырды.

— Сууын төгип келейин, — дедим күни менен көкирегим қараңғыға кетип қалғанынан қысынып.

Үй ийеси күлип, басын шайқалды.

— Буны төгиуге болмайды, — деди ол. — Сууда бир неше түрлі уулы затлар бар. Ол төгилген жердеги шөп-шарды кууратып жибереди.

— Мени сондай дәри менен жууындырдыңызлар ма?

— Як, бул затлар сизің дененізден жууылып шықты.

Ауқатланатуғын бөлмеге келгенимде бағанағы күйген резина хәм хәр түрлі жаман газ ийислеринен из де калмаған еди. Ал, мениң дем алысым сондай жеңил, тамағымды жутындырмай туратуғын ангинадан нәрсе жок, өңешим хууилдеп тур. Жүрегимнің қай жерде соғып турғанын билмеймен. Бөтекем ауырғалы белимнен қолым кетпейтуғын еди, хәзир ол да сезилмейди. Күни-түни жанып туратуғын аузымның иши менен табаным бүгин сап-салқын. Бир сөз бенен айтканда, анадан қайта тууылғандайман.

Кууаныш үстинде бағанағы муздай ишимликти қолыма алдым. Оннан бир уртлағанымды билемен, жүзим жымбырлап баратырғандай болды. Бетиме қолымды апарғанымды билмей қалған болсам керек:

— Қорықпаң, бул сондай суусын, — деди Эм, ол тек шөл қандырып қоймайды, жүзинди жумсартады, жасартады. Буның бир стаканын ишсеніз, сизлердин өлшеминіз бойынша еки күн, еки түн шөллемей жүресіз.

Ауқатланып болғаннан кейин маған сыртта телекомпаниядан адамлар келип турғанын хабарлады. Меннен интервью алмақшы екен. Өзимнің ондай үлкен хәдийселердің қатнасығушысы болып көрмегенимди айтпақшы болып турдым да, тағы Жердің ар-намысы ушын сыр бермедім.

Гүрриндесиу хабаршы менен екеумиздің арамызда жекпе-жек болды. Әлбетте, хабаршы менин тилимди түсинбейди ғой, бирақ, Эм әлле қашан бизің тилди автомат түрде өз тилине аударып беретуғын аппарат ислеп шыққан екен. Оны усы бүгин биринши рет иске қосып, өзи камера орнатқан техниклер менен бирге сыртқа шығып турды.

— Сапарыңыз оң болсын! — деди хабаршы биринши болып.

— Рахмет! — дедим мен.

— Айтыңшы, бизің планетамыз сизде қандай тәсир қалдырды?

— Хәзирше тәсир қалдырып үлгерген жок.

— Планетамызды аралап көриу нийетиніз бар ма?

— Бар... Кетерге таман.

— Ондағы мақсетиңиз не?

— Пахтаны усы жаққа көшірсек пе деген ойымыз бар. Бизде алмаслап егиу еле анық турмысқа аспай атыр. Егер жары пахтаны усыяққа ексек, ояққа жоңышқа егиуге болады.

— Пахта дегениңиз өсимлик болса керек?

— Дурыс болжадыңыз, өсимлик.

— Оны егиуден биз не утамыз?

— Көп нәрсе утасыз! Оннан кийим-кеншеклер алынады, сабын, гүнжара, тағы-тағы көп нәрселер... Қала берди, өңириңиз орден-медальларға толады.

Хабаршы онша түсинбегендей түр билдирди. Сонда барып мен оны өзимиздің телевидение менен алжастыра баслағанымды сездим. Болмаса, ендиги сөзимде «буяқтан еле көп тың жерлер ашамыз, Әмиүдәрьяның қалған ақаба сууларын сол тың жерлерге қарай бурамыз» демекши болып тур едим. Абырайым бар екен!

— Бизиң планетамыз хаққында бурын билерме едиңиз? — деди хабаршы.

«Билмеймен» деу ар көринди.

— Әлбетте! — дедим исенимли түрде. — Буяққа келиу нийетим де бир неше жыллардан бери бар еди. Лекин, қол тиймеди. Өткен жылы гүзде бир келейин деп атырғанымда, мәкемемизди бир ай пахтаға жауып жиберди. Қыста сууықтан шыға алмадым.

— Бул рет қалай келдиңиз?

— Эм өзиниң хаялы менен қыдырып барған еди, тайын көлик пенен келе бердим.

— Бизиң планетаға келиуди ойлағандағы мақсетиңиз не?

Умытпасам, бул сорауды алдын ала берген қусап еди, лекин, сыр бергим келмеди.

— Сизиң планетаңыздан душшы суу әкетпекшимен, — дедим бийпәруа ғана. — Орнына қалегениңизше кебир топырақ беремиз.

— Сизлер бетте суу қәхәт пе?

Көрдиңиз бе, хабаршылар ойламаған жерден иледи.

— Биз бир қызықты тәжирийбе өткердик, — дедим мен өзимди мәмлекетлик жууапкерликтеги адамдай тутып. — Жер жүзилик океанға тутаспайтуғын кишкене бир теңизимиз бар еди. Оның жайласқан орны бизге қолайсыз сезиле баслады.

Тәжірийбе үшін усы теңизди көширип, орнына пахта ямаса салы екпекши болдык. Оны онлаған жылдың ишинде өрге карай майда-майда теңизшелер етип тасып алдык. Енди карасак, оның орнында суу турмаса болмайды екен. Өрдеги теңизшелерди де бузғымыз келмей тур.

— Тәбият пенен өйтип хәзиллесиүге бола ма?

— Хәзиллесиү деген не? Биз оны әлле кашан бағындырып койыппыз.

— Сизге акырғы сорау, Жердеги күн көрис қалай, рауажланыу орташа ма ямаса тез бе?

— Бизде орташа деген гәп жок, хәзир тезлениу деген пәт пенен жасап атырмыз. Соңғы жигирма жылдың ишинде Даниядан, Америкадан, Вьетнамнан озып кеттик.

— Булар Жер сыяклы планеталар ма? — деди хабаршы.

Өзимнің тағы да «гөжени төгип алғанымды» сездим. Бирак, хабаршының Данияны да, Американы да, Вьетнамды да билмейтуғыны жаныма ара кирди. Мен олардың бөтен планеталар екенине сирә да таңланбағандай түр билдирип, үнсиз мақулладым да қойдым.

— Бизге ажыратылған уақыт тамамлана келди, — деди хабаршы саатына қарап. — Сөзиниздің акырында планетамыз халқына не айтасыз?

— Не айтыуым мүмкин? — дедим азмаз ойланған болып. — Қыдырып барың. Қатнасықты беккемлейик. Барыспасақ-келеспесек — жат боламыз.

— Рахмет, сизге табыслар тилеймиз.

Интервью тамамланған уақытында өзимиздің өлшем менен үш күн, үш түн уақыт өткен еди. Ал, мениң еле бир таңлық уйқым кемис.

— Енди баспасөз хызметкерлериниң сарайына барыуымыз керек, — деди Эм хабаршыларды шығарып салып келип. — Сизди ол жерде көп мынлаған адамлар күтип отыр.

Биз «Чайка» усаған үсти ашық жеңил машинаға отырып, айтқан таманға қарай жөнep кеттик.

3

Эм туратуғын үй қаланың әдеуир сыртында болса керек. Бизлер машинада жол танабын кууырып, зымырап баратырмыз. Бундай тезликте жүретуғын машинаны бурын көрген

де, еситкен де емеспен. Шама менен самолеттың ушар алдындағы жууырығанына карағанда еки ямаса үш есе тезлик пенен баратырған болуы итимал дедим өзимше. Тезликтен, қала көринисин абайлап қалыу қыйын еди. Лекин, көзим илген нәрсени мулт жибермедим. Қыялыма бүйердеги жайлар да өзимиздің Төрткүл жолдың бойындағы биргелки, бес кабатлы имаратлар қусаған. Бирақ, айналарының биразы үш мүйеш, биразы дөңгелек формада. Тереклери жайдың бойы менен бирдей хәм бәриниң ушын тегислеп қырқып койған сыяклы болып көринеди. Көшелерин қандай асфальт пенен асфальтлап койғанын билмедим, әйтеуір қолыңа услаған толы кесаң төгилмейтуғынына ийманым кәмил. Бирақ, мениң билдигимше буларда экскаватор болмаса керек. Себеби, жол бойы бир де экскаватордың көшени қазып атырғанын көрмедим. Сым тартылған айқыш-уықыш бағаналар да көринбеди. Я буларда телефон байланысы жоқ па, я сымсыз сөйлесетуғын басқа бир илажын тапқан. Токтың бар екенин келген уақтымда-ақ билгенмен.

Машиналарының жүргенде сести шықпайды. Соған карағанда ол автомобиль емес — электромобиль болса керек. Кулласы, мен қалтама қағаз-қәлем салып шықпағаннан кейин, бираз нәрселерди умыттым. Бираз нәрселерди машинаның тезлиги жоқары болғанлықтан, көрип үлгере алмадым.

Биз айтылған сарайға келип түстик. Сарай иши толған үш көзли адамлар. Есиктен кирип келиуден олар дым үндеместен үш мәрте орынларынан түргелип отырды. Бунысы — бизге көрсетип атырған хұрмети болса керек.

Сарай жүдә үлкен еди. Анығырағы, ол биздеги «Спартак» стадионының үлкенлигине барабар. Айырмасы — стадионның төбеси ашық, буның үсти бастырылған хәм дөңгелек-дөңгелек айналары бар. Эм екеумиз жоқарыға койылған столға шығып отырдық. Бир таңланарлық жери — столға микрофон койылмаған еди. Бул турысында уай-уай салып бақырғанында да арғы бастағылардың еситиуи мүмкин емес. Кейин билсем, сарайдың дийуаллары қәлеген орыннан сести тартып алып хәм күшейтип бериуге ылайықланған екен. Бундай сарай биздеги радиотехниканың «пирин арқасына таңған» Японияда да болмаса керек. Сарайдағылардың бағана қол шаппатламай, отырып-түргелгениниң мәниси бар екен.

Эм өзиниң дилмашлық етиўши кишкене аппаратын алдына койды да, сөз баслады. Ол мениң тилимде сөйледи, ал, аппарат оны үш көзлилердиң тилине аударып берип турды.

— Бизиң планетамыздан басқа Жер деп аталатуғын планетада да тиришилик бар екенлигин, оларда ақыл-ойы рауажланған адамлар жасайтуғынын бир неше жыллардан берли билесиз, — деди Эм. — Усы жыллар ишинде Жерге еки жүзден аслам изертлеўши топарлар барып кайтты. Бул изертлеўшилердиң көпшилиги ҳәзир араңызда отырыпты. Деген менен, Жер ҳақкында толық мағлыўмат жыйнаў, рәсмий түрде мениң пайыма тийген еди. Мен қолымнан келгенинше мағлыўматлар топлаған болдым, ҳәзир оны сизлерге оқып бермекшимен.

— Жер сопақлаў, домалақ халатта болып, оның бети мудама хәр қыйлы шаңғытлар менен, ашшы түгинлер менен қапланып турады. Сонлықтан оны жүдә узақ аралықтан көриў қыйын. Онда минекей, алдыңызда отырғандай, еки көзли адамлар тиришилик етеди. Олардың бойы сәл келтерек хәм көзиниң биреўи кемис демесең, басқа мүшелери айтарлықтай парық қылмайды. Жерде жасаўшы халықлар биздегидей хәммеси жыйналып бир мәмлекет емес, олар қыр дөгереги суў менен қоршалған аз ғана қурғақшылықты қыйтақ-қыйтақ етип бөлип алған. Бул қыйтақларды олар өзлериниң «әскер» деп аталыўшы топарлары менен суўық қурал-жараклар арқалы қорғап турады. Адамлары мудама бир-бирине өтип кетип, төбелес болады. Оларда сондай-ақ, биздегидей ушатуғын шар хәм тарелкалар емес, ал сүйир қанатлы темир қуслар болып, олар адамларды мингизип жерден аз ғана бийикликте қыдыртып жүреди. Гейде бул сүйир қанатлы темир қуслар Жерге жарылатуғын бир нәрселерди ылақтырады...

Адам қалай шыдайын десе де өзин тута алмайды екен. Эмниң Жер ҳақкындағы ашшы гәплери жети жүйремнен өтип кетти. Билемен, ол биздеги емес, Израилдағы ма, я Афғанстандағы ма урысты көрген. Лекин, булар ушын оның паркы жок. Жердиң аты Жер-дә! Ал, оның ҳәзирги бирден-бир уәкили — қарсы алдында отырған мен боламан. Мени Жер намысы қыса баслады. Ишимнен Эмниң айтқанларын жууып-шайып жиберетуғын дәлиллер қыдыра басладым.

— Жерде жасаўшы адамлар оғыры өжет болады, — деп дауамлады Эм, — олар тәбияттың бираз нызамлықларын

өзгертеди. Усының себебинен адамлардың клеткасында хәр қыйлы уұлы затлар орын алып, оларды түрлі кеселликлерге шатып турады. Минекей, бир мысал, мениң қасымда отырған Жердің хұрметли ұәкили Бекназарды кеше жабық ваннаға салып жууындырғанымызда, оның денесинен жети-сегиз түрли ашшы элементлер бөлинип шықты. Буларды бизиң қырық жыллық терегимиздин түбине апарып төккенимизде, еки саат ишинде куұратады. Бирак, усы жағынан карағанда, Жерде жасаушы адамлар оғыры беккем болып табылады. Буларда бизлердегидей дауыссыз жүретуғын техникалар орнына шауқымлы, май жағатуғын машиналар, поездлар қолланылады. Жер үстин мудама қойыу думанлы түтин қаппап туратуғыны да мине, сонлықтан. Қулласы, Жер бизиң ушын еле мыңнан бир сыры ашылмаған планета. Жоқарыда келтирип өткен дәлиллерим де қатып қалған нәрсе емес, олар мениң болжауларым. Жақсысы, енди сөзди усы планеталы мийманымыз Бекназарға берсек...

Мен бундай үлкен сарайларда бурын сөйлеп көрмегенликтен, бираз албырайын дедим. Лекин, сөйлемеуге хақым жоқ еди. Хәмме мениң аузыма карап отыр. Және, Эмнің айтқан ашшы хақыйқатларына исенимли дәлиллер тауып, Жердин абырайын көтериуим керек.

— Достымыз Эм бизиң Жеримиз хаққында көп мағлыұматлар тоглаған, — дедим мен хәр сөзимди салмақлап сөйлеп. — Олардың биразы хақыйқатлықка жақын келеди, ал, биразының себеплерин мен сизлерге түсиндирмекшимен. Жердин бетин мудама қойыу думанлы түтин қаппап туратуғыны ырас, бирак оны биз өзимиз, зәрүр болғаны ушын колдан ислепп қойыппыз. Себеби, Қуяштан шыққан өткир нурлар, бизиң жеримизге тик түседи. Бул Жердеги тиришилик ушын оғада қәуипли. Сонлықтан, биз үзликсиз түрде қойыу түтин шығарып туратуғын завод, фабрикаларды, машина хәм тракторларды ойлап таптық. Ал, Жерди қыйтақлап бөлип қойғанымыздың да усундай лийкини бар. Бурын бизде де Жер жүзи биригип, бир мәмлекет болған. Бирак, бизиң Жеримиз оғада үлкен ғой, соның ушын оны бир жерден басқарыу қыйын болып, оны кейнинен хәр кимге бөлип-бөлип берген. Биз бир-биримиз бенен оғада татыу жасаймыз. Достымыз Эм мени кеширерсиз, «қыйтақларды бир-биринен

әскер менен қорғап турады, олар гейде бір-бирине өтiп кетiп, төбелес болады» дегенди шамалап алған болса керек. Бирақ, бунысы қәтелик емес. Себеби, Жер сизлер ушын еле мың да бир сыры ашылмаған сырлы планета. Оны сизлер түү өзлеримиз де изертлеп бола алмай атырмыз. Ал, шынында биз бир-биримизден хеш қандай гүдиксиз жасаймыз. Жаңағы төбелесип жүргенлер, олар спортшылар. Жортаға «урыс-урыс» ойнап, дене шынықтырады.

Сүйир қанатлы темир қусларға минип жүретуғынымыз да ырас. Оны самолет деп атаймыз. Яғный, өзи ушады деген сөз. Ал, Жерге қарай жарылатуғын бир нәрселерди ылақтыратуғынының себеби, айырым тау-тастарды сөйтiп бузып тегислемесек болмайды. Себеби, халық бизде тынбай өсiп атыр. Соның ушын оларға көп етип турақ жайлар салып берiуимиз керек. Ал, жай салыу ушын орнын жаңағыдай етип тегислеймиз.

Кеше мен сизлердин жабық ваннаңызға түстим. Жаңағы Эм айтқандай, денемнен жети-сегиз түрли уулы элементлер бөлинип шықты. Булар бирақ, маған керек. Себеби, душшы етке хәр нәрсе өш болады.

Улыума мен сизлердин планетанызға қыдырып келгенимнен оғада қууанышлыман хәм сизлерди де бизиң жаққа қыдырып барыуға мирәт етемен.

— Енди нәубет сорауларға, — деп хабарлады Эм.

Мен Жер хәкқында бул қурақым дәлил тауып айтқаныма қууанып, мөрдана отырдым.

Ортадан бир хаял тикейди.

— Хүрметли Жерден келген адам, — деди ол. — Мен сизиң Жеринизде бир неше мәрте болғанман. Бирақ, адамларға көринбейтуғын кийимде бардым. Сонда шынжыр дөңгелекли үстинде узын морысы бар бир нәрсе көргенмен. Оннан от шығып атылады екен. Буны не мақсетте қолланасыз?

Билдим, ол танкти айтып отыр. Бизиң мамлекетте танктен от шығарып атып атырған жер бар ма? «Бул бөтен мәмлекетте» деп айтпақшы болып турдым да, тағы мен усы бүгин пүткил Жер ушын жууапкер екенлигимди еследим.

— Дурыс, сиз танкти көргенсиз, — дедим күле шырай берiп. — Бул оғада зыянсыз машина. Жердегилер оны шымшық аулау ушын ойлап тапқан еди.

Ҳаял қанаатланған түр билдирип, орнына отырды.

— Мен сизлердің бір теңизиңизди көргенмен, — деди алдыңғы қатарлардан бір жігіт тикейіп. — Бірақ, жаңағы хаял айтқандай, жердегілерге көрінбейтуғын кийімде барған едим. Сонда теңіз бетінде өліп атырған балықтарды көрдім. Бұны қандай жағдай десек болады?

Заңғардың баласы Аралды көрген екен-дә!

— Сизиң планетаңызда да балықтар бар ма? — деп сорадым мен оның өзіннен.

— Бар, — деди ол.

— Сол балықтарыңыз қайтип уйқылайды?

— Суудың астына түсіп шөпликтің арасында уйқылайды.

— Әнекей, хәр планетаның балығының тиришилиги хәр түрлі. Бизлердегі балықтар суудың үстине шығып, қарнын төңқийтип уйқылайды.

— Хұрметли Жерден келген адам, — деди артқы орынлықтардан егеделеу буреу тикейіп. — Бизин адамларымыз бир-бири менен оғада татыу жасайды деген едиңиз? Жақында мен сизиң Жеринизге қар кийимінде барған едим, адамларыңыз мени қууып усламақшы болды.

— Сизди телевизордан көргенмен, — дедим оған. — Сол сапары неге қаштыңыз? Ол адамлар сизди пүткіл жер жүзине таныстырмақшы еди. Оннан қорқыудың кереги жоқ. Мине, мен сизлердің планетаңызда жалғыз өзим-ақ қонақ болып отырман ғой...

Сарайдағылар мениң таяр жуауларымнан қанаатланып атырғаны жүзлеринен билинип турды. Мен қалайынша бундай сөйлемшек болып кеттім, өзим де хайранман. Уақты-уақты мениң дәлиллеримнен Эм гүманланбады ма екен деп урланып қарайман, яқ, қайта ол мени басқалардан бетер аузы ашылып тыңлап отыр. Соған қарағанда бұларда адамды адам алдау деген үрдис болмаса керек.

Бир уақытта Эм маған сорау таслады.

— Бағана айтқанымдай, мен сизиң Жеринизде көп болдым. Отыз алты мәртебе көрінбей бардым, соңғы төрт ретінде көріндім. Ал, сол көрінбей барған сапарымның бирінде адамлардың әлле нәрсеге үймелесип атырғанына көзим түсти. Барсам, қум сыяқлы ақ заттың үстінде хәмме таласып атыр екен. Олардың ортасында қалып қойып, зорға шыққанман. Бул не еди?

— Сиз кумшекердин гезегиниң үстинен шыққансыз ғой, — дедим мен күлип. — Ол ойынның бир түри. Бизде хәмме жумысты техника атқаратуғын болғаннан кейин, адамларға жумыс қалмады. Ал, жумыс ислемесең денсаулығынның мазасы болмайды. Сонлықтан усындай «кумшекер таласы» деген ойын ойлап таптық. Бул хәптесине бир-еки мәртебе болып турады. Адамлар онда бир-бири менен ийтерисип, түйисип, бир-бириниң еңсесине минип ойнап, денелерин шынықтырады. Қан басымы жақсыланады. Етлери шымыры болады. Бизде адамлардың денсаулығы мәмлекетлик ғамхорлықта. Соның ушын жақында сол кумшекер ойынына қосымша «сабын таласы», «порошок таласы» деген ойындар ойлап табылды. Бул ойындардың түрлери еле де көбейтилип атыр.

Эм орнынан тикейди.

— Хүрметли ағайинлер, биз Жерден келген мийманымызды көп шаршатып алмауымыз керек. Соның ушын бүгинги ушырасыуы усының менен жуумаклайық.

Сарайдағылар бир мәртебе отырып-түргелди де, әсте шыға баслады.

4

Сарайдағы ушырасыудан кейин мени қатты уйқы қысты. Себеби, Жердеги уақыт өлшеми менен төртинши сутканын ярымы өтип шамаласқан еди. Ал, мен бары-жоғы еки түнақ уйқылағанман. Уйқы менен уйқының бас-аяғы кән. Хәш жерде өз үйиңниң өлең төсегине аўнап жатқандай бола алмайды екенсең.

Бул уақытлары үш көзлилер планетасында да кешки дем алыс уақты басланған еди. Оларда қуяш көк жийекке келип батқан менен, каранғы түспейди екен. Бултлы күннен сәл ғана күнгиртлеу болып турады да, таң атып кетеди. Эмнин айтыуынша оларда түн күндизге карағанда үш есе қысқа қусайды. Адамлары да соған бейимлесип кеткен. Мен аўылдағы тойдан шыққалы жат журт болса да еки рет уйқыладым. Соннан кейин хәзир манаўсырап, орынлықта зорға отырман. Ал, Эм хәм оның хаялы Тикан Жерден келгели берли кирпик айқастырған жоқ. Бир билимданның айтқаны есимде бар еди: «қаншелли аз уйқыласан, өмирден соншелли көп пай аласан»

деп. Шамасы, булардың өмирде тырнақтай да хақысы кетпейтуғын шығар.

Төртінши сутканың он екінши саатларынан кейин өзимди ұйқыға тасладым. Жерди әбден сағынған қусайман, көзим илиниуден-ақ кешеги той тарқаған майданшада пайда болдым.

...Әм маған ояқтағы өзим шомылған сууды ыдысы менен ұслатты да, өзи көзден ғайып болды. Сууды турған жериме лақылдатып төктим, соң ыдысты қолымның күши жеткен жерге дейин ылақтырдым.

Бүгин бул жер бир-еки күнликте той болған майданға сирә усамайды: сырдаңдай дала. Кеше ғана атлар шабысқан сүрдеу демде кумшауыт топырақ пенен көмилип қалған. Арка батыстан ескен самал көзинди аштырмайды. Ернинди қымтынсаң қақпаш балық жалағандай, ап-ашшы дәмди сезесен. Барлықбайдың қара үйи алай-түлей шаңғыттан зорға көринип тур. Бир-биринен ат шаптырым қашықлықта жайласқан басқа қонсыларының шаңарақлары болса, көшип кеткен сыяқлы, жоқ. Мен үйге жақынлаған уақытлары сыртта ойнап жүрген Барлықбайдың еки баласы ишке қарай жууырды.

— Апа, апа! — деп даурығысты олар бара сала. — Ана күнги шарға минип кеткен адам киятыр.

«Барыспасаң-келиспесең — жат боласаң» деген усы. Барлықбайдың анасы мениң әкемнин тууысқан қыз апасы болады. Соннан келип, оның ақлықларына мен «ана күнги адам» болып отырман.

— Уйбий-й, айналайын-ай, киятыр ма әйтеуір?! — деп хасасын таяна сыртқа шықты ол. — Дайым киятыр деуди де билмейди, бул жаманлар! Қарағым-ау, бармедин?! — деп ол мени көзинен жас төгип қушақлап алды. — Той бермей терис бергир деп, күнде баламның мийин жеп отыр едим. Балам болса қәйтейин. Хау, келген адамға жалынады, «манлайымды қыршып алды, алты мың сом қалын төледим» деп. Адам жылайман болса үсейтип, биреулерге кесапаты тийеди, шырағым. Әйтеуір, аман келсең болар, үйге жүр.

Қызапам менен бирге қара үйге кирдик. Иште жанағы сырттан жууырысып келген еки баладан басқа хеш ким жоқ екен. Барлықбай да, хаялы да көринбейди. Кеше ғана косылыу тойын берген келин менен күйеу де жоқ.

— Қызапа, басқаларыңыз қайда? — дедім әташтанның басында диге бүгип.

— Бизлердің дәртимизди сорама шырағым, — деди ол. — Сен кеткели хәр ким келип бир сораиды: Бекназарды қаяққа жибердиніз? Шарға минип кеткени ырас па? Келер ме екен? ... Айтқандай, қаяқларға бардың, шырағым-ау? Мына Бегдулла молласы түспегир байыұлыдай шықылықлап, жүрегимизди суулатты ғой. «Жерде ғауасат көбейип кеткен соң Аллатааланың ғәзеби келип, Ийса пайғамбарды жиберген. Инин енди барлық бенделериниң атынан жууап берип атыр» деп күнде қақылдайды.

— Апа, қорқатуғын хеш нәрсе жоқ, бөтен журтларға барып ел көрип қайттым, — дедім мен.

— Айтаман-ау, сөйтп жүрген шығар дедім-ғо, еркек адам деген былай-былай жүреди. Армияға кеткенде де хеш ким билмей қалды, дедім... Кейин, мына милийсалар да тынышлық бермеді ғой бизге. «Ол қандай жақыныңыз еди?», «Әкеси германларға әсир түспеген бе? Минип кеткен шарының жазығуы қандай?». Басыңды ауыртып не қылайын, шырағым, Барлықбай менен келин бүгин де соларға сөз берип қайтығуға кетти.

«Сораудың үлкенине бизиң бала-шаға дуушар болып атырған шығар» деген хұрейли ой, мени бирден қорқытып жиберди. Оннан ары шыдап отыра алмадым. Қызапамның ауқат жеп кет деген мирәтине түрли дәлил айтып, Нөкиске қарай тарттым. Дәрхал, хеш кимниң көзине түсип жүрместен, үйге жетип барайын деген нийеттемен. Хәкисине бәндиргиде Қарлыбай деген жан қоңсымыз қақ ете қалды.

— Хау, сен Бекназармысан?! — деди ол таңланғанынан сөлемлесіуге де ақылы алыспай.

— Танымай турсаң ба?

— Танып турғандайман-ау, лекин... Әй, яғә?

— Неге «яғә!» Мен Бекназарман, сен Қарлыбайсан, екеумиз жан қоңсымыз.

— Япырмай-ә! — деп ол енди мениң менен ыраслап, қушақласып көристи. — Сени бир жийенинин тойына барған жерден аспаннан шар түсип, әкетип қалыпты деп еди. Бирақ, бала-шағаң ләм-лим демейди. Бир-еки рет милициядан адам келип кетти. Соннан кейин сораи бериуге де тартынады

екенсең, бала! Өзің билесең-ғо, қалалы жерде биреу-биреудің үйіне бас суға бермейди.

— Еситкен гәпиң ырас, — дедім мен күлип. — Ғайыптан түскен шарға минип, бөтен планетаға барып қайттым.

— Әй, катырдың-ау! Адамлар еле мынау тұрған Айға барып келе алмай атыр.

— Неге? Америкалылар Айдан топырақ әкелді ғой.

— «Бийтаныстың аты озғанша, ауылластың тайы озсын!» деген жора, маған бир жақтағы америкалылардың топырақ әкелгенинен не пайда? Барса өзиміздің ауылдан барсын!

— Қапа болма! Еле сиз бенен биз, мына мен барып қайтқан жаңа планетаға тез-тез саяхатқа барып туратуғын боламыз.

— Яқшы, мен сөзіңе исенейин, — деди ол көзлеріме кирпик қақпастан қарап турып, — исендиргендей дәлийлиң бар ма? Шарға минип кеткениңди ғой билемиз, ал қаяққа барғаныңды ким биледи? Аржағындағы қазақтың кең даласына барып қайттың ба, я түркмен бетке өттің бе?

Мен ойланып қалдым. «Бағанағы сууды бийкар төккен екенмен, ең болмаса ыдысын алып келгенимде, айғақлы дәлил болар еди».

— Қолға услап бергендей бир затын алып келгеним жоқ, — дедім тубалап. — Сөзіме исенсең айтып бериуім мүмкин. Мәселен, ояқтың адамларының көзлери үшеу екен, бойлары узын. Олардың бир күни бизің төрт күнимізге барабар. Елинде доктор жоқ, себеби, доктор емлегендей кесел қалмаған. Машиналарының дауысы шықпай жүреді.

Қарлыбай хайран қалған түр билдирип, үнсиз жымыйды.

— Ертектегидей... Ал, баха қалай, баха? Арзаншылық па?

— Дүқан көрмедім. «Бизде хәмме нәрсе ийт муты, сырттан көтеріп келгенди жек көреді» деп бопсыдым. Болмаса дүқан аралауға мирәт етип еди.

— Онда сени бир жерге алып бараман, — деди ол хәм өтип баратырған таксидің биреуин иркти.

— Мениң Өтемис деген жийеним бар, — деди машинаға отырыудан-ақ, — хабаршы. Жаңағыдай уақыяны қуәлап жүрип жазады. Соның менен хәзир он минут сөйлессең, хәммениң аузындағы гәпи сен боласаң.

— Мына ағанды көрип тұрсаң ба? — деп арасында таксистти де түртип қойды. — Хәзир ғана бөтен планетадан келди.

Еситкен шығарсаң, биреу тойға барған жерде хәмменин көз алдында шарға минип ушып кетипти деп. Әне, сол аған болады бул!

— Ояқта таксилерге баллон жоқпа екен? — деди шофер күлип. — Бар болса бизлер де барып кайтайык.

— Әне, булар исенбейди. Сениң менен бизлер адамлардын ақ көкирек уақтында тууылғанбыз, гәпке исенемиз. Хәзирги жаслардың көзине хәмме жалатай болып көринеди...

Редакциядағылардың алды түсликке шығып, жайбасарлары еле қапыға қулып урып үлгере алмай атыр екен. Өтемисти босағадан шығып баратырған жерде услап алды.

— Ишке жүр, жийеним, — деди оның жеңинен тартып. — Сөйлесетуғын гәп бар...

— Қарлыбай аға, түстен кейин болсын, хәзир түсликтин уақты.

— Әй, әкенди аұкат әлтириппе еди сениң! Хау! Мен буны такси менен зорға әкелип отырсам... Әдеп бир гәптин төркинине түсинип алса, сенин карсы алдында бөтен планетаға барып келген адам турыпты. Көзинди ашып қарайсаң ба?

— Хәзир ондай сыпсың гәплер көп, — деди ол бийләруа. — Адамлар қызық ушын-ақ ойлап таба береди.

— Ананы кара, өжетин! Хау, маған исенбесең өзинен сора!

Өтемис уры көзленип маған қарады. Бунысы «алдама өтеағасы, бәри бир кейнинен өтиригін шығып қалады» дегенди аңлатар еди.

— Ырас, — дедим мен. — Хәзир ғана шардан түстим. Еле бала-шағамды көриуге үлгере алмай атырман. Мына Қарлыбайы түспегир сүйрелеклеп, тууры усыякқа әкелди.

— Әнекеей! — деди Қарлыбай мардыйып.

— Бардым, деп ким болса да айта бериуи мүмкин-ау. Лекин, биз қалай исенемиз? Мейли, биз де хеш гәп, оқыушыларды қалай исендиремиз? Ояқтың газетинен биреуин алып келмединиз бе?

— Бунысы ядқа келмепти.

Найлаж мен оған хәмме гәпти ауызша айтып түсиндире басладым. Шарға қалайша сүңгип кирип кеткенимди, жокарыға шыққан соң саатымның тиллери зырлап айланғанын, ояқта ауырыушылықтың дым қалмағанын, мени ваннаға салып жууындырғанда денемнен жети-сегиз түрли уулы элементлер

жууылып шыққанын, жыйналыстарында көзге көринбейтуғын микрофонлар қолланылатуғынын, машиналарының дауысы шықпайтуғынын, адамларының көзі үшеу екенін, қулласы, не көрген болсам хәммесін түсигін түсирмей айтып бердим.

Хабаршы мениң сөзлерімнің ақырына қарай, рұчкасының сабын тислеп ойлана баслады...

— Барған болыуыңыз итимал, исениуге болады, — деди соң. — Лекин, бул турысында жазыуға болмайды.

— Неге?

— Сизиң гәпиниз бойынша ол планета Жерге қарағанда анағұрлым дәрежеде алға кеткен, адамлары ауырыу дегенди билмейди, машиналары түгін шығармай жүреді, адамларының денесинен хәр қыйлы уулы элементлер шықпайды, қулласы, тири жәннеттиң өзи демекшисиз ғой? Ал, сизде Жерге деген мехир-мухаббат қайда, сағыныш қайда?

— Мен әлбетте Жерди сағынып келдим. Ондай он планетана өзимнің тууылған жеримди алмастырмайман. «Хәр кимге өз жери — Мысыр шәхәри» деген қосшым!

— Сонда тәрийиплеуге де абайлы болыу керек, — деди ол хәм бөлме ишинде былай-былай қәдем таслап, үнсиз жүрди. — Мениңше буны жазып шығыудың бир жолы бар, мен сизиң атыңыздан мақала таярлайман. Онда былай делинеди: үш көзлилердин шар қусаған транспорты оғада әсте жүреді, өзлери жүдә артта қалған, хәтте докторлары да жоқ, жыйналыстарында микрофонның не екенін билмейди, радиотехникасы рауажланбаған, ишимлик сууларында жети-сегиз түрли элементлер бар, автомобильлериниң дауысы жоқ, соның салдарынан хәр ярым саатта бир авария болып турады деймиз де, «Исен-исенбе, өзин бил» деген рубрика менен беремиз. Қалай? — деп ол жоқ жерден мүмкиншилик тапқанына мазатланып қарады. Усы уақытлары мениң көз алдыма миймандос Эм хәм оның хаялы, балалығымнан жолдас болып киятырған онлаған түрли ауырыуымнан сақыт еткен қызыл халатлы доктор, баспасөз сарайында қайта-қайта орнынан түргелип хұрмет көрсетип атырған үш көзли дослар елеслеп кетти де, шыдамай бақырып жибердим.

— Жок-жок! Хәқыйқатлыққа қылаплық ете алмайман! Мен саған «50 центнерден пахта беремен» деп бопсыйтуғын данқпараз бригад емеспен!

...Шоршып оянсам Эм хәм оның хаялы қасыма жууырып келген екен. Менин жақпас жағыма шығып, жығырданымды қайнатқан хәдийсениң оңым емес екенлигин билип қуандым да, лекин, еле өзимнин бөтен планетада жүргеним есима түсіп, ишим ийт жыртқандай болды. Қәнекей, Нөкистин шаңғытлы көшелеринде адымды кеннен таслап жүрсем. Маған бул дүньяда өзге жәннеттиң кереги жоқ!

Үшеүмиз азанғы халқасқа отырдык. Қоян етине усаған гөшли аұқат алдымызға келди. Саатыма қарасам, саррас он еки саат уйқлаған екенмен. Бул қурақым уйқламағанда бәлким, бағанағыдай узак сәббе түсти көрип болыуға үлгере алмайтуғын да шығарман.

Солай етип, мен ушын бесинши күн басланды.

— Бүгин сизге дем алыс, — деди Эм.

— Дем алыста қаланы қыдырт, — деди хаялы — Бағқа апар.

Усы уақытлары жайдың арқа тусындағы есик қоңырау сыяқлы сес шығарып ашылды да, изинше еки адам көринди. Олар биз бенен қолларын ийеклериниң астына қойып, сәл ғана қаддин бүгип сәлемлести. Соң үй ийелери менен бир-еки ауыз өз тиллеринде сөйлести де, сырттан хәр қыйлы ишип-жейтуғын нәрселерди әкелип қоя баслады.

«Мотороллер менен зат әкелип беріу буюкқа да тараған екен-дә!» деп ойлап қойдым ишимнен.

Азық-ауқат тасыушылар есикти жауып шығып кетти. Изинше биз де екинши есиктен көшени аралауға шықтык.

Жайлар кешеғи көргенимдей, бес қабатлы етип салынған екен. Хәммесиниң бәлентлиги бирдей. Машиналар жүретуғын жолдың еки бойы көзгенекли темир қурсаулар менен қоршалған. Бул қурсаулардың үзик жери жоқ. Адамлар туратуғын бәндиргилерге де, машиналар туратуғын устаханаларға да усы қурсаудың иши менен барады. «Булай ислеменде де қыйын болатуғын шығар, — деп ойладым ишимнен. — Себеби, олардың хәммеси электромобильлер, сести шықпайды...»

— Бизиң планетамыз хаққында билгиниз келген нәрселер болса сорай берің, — деди Эм жол бойы.

«Не хаққында сорасам екен?» деген ой сонда барып қыялыма келди. Бирақ, не сорарымды билмедим. Көп уақытларда барып, жердеғи бүгинғи сиясат ядыма түсти.

— Сизлерде куралсызланыў калай өтип атыр? Әскерий көрежетлер қаншаға кемейди? — дедим.

— Бизде әскер де, курал да жок, — деди ол.

— Сонда душпанларыңыздан калай қорғанасыз?

— Душпанымыз да жок, — деди ол тағы.

— Халқыңыздың саны қаншаға жетти?

— Жакында бир триллионыншы азамат туўылды, — деди Эм.

— Бул енди шама менен триллион болса керек?

— Як, шама емес — нак. Бизде хәмме аналар белгиленген орынға барып босанады.

— Бизде де.

— Ол жерде, — деп даўам етти Эм сөзин, — ең өзгеше сести қабыллап алып, хаўаға таратыўшы аппарат бар. Дүньяға қанша нәресте келсе де, олардың даўысы бир-биринен парық қылады. Сонлықтан, жаңа туўылған нәрестениң хаўаға тараған сестин есаплаў орайы алжаспай қабыллап отырады. Сес қабылланғаннан кейин, оған аталып жаңа лампочка жанады. Ол лампочка сол адамның жеке жулдызы болып қалады. Есаплаў шкаласы усылай өсип бара береді.

— Ал, өлгенлер қалай есапланалды?

— Бул да тап жанағы айтқанымдай. Есаплаў орайындағы хөр бир адамның жеке жулдызы, оның жас өзгешелигине қарай шәртли ренлерге өзгерип турады. Егер биреўи өссе — онда бир адам өлгени.

— Оны есаплаў орайы қалай қабыллайды?

Мениң орныма бир физик келгенде бүйтип мийин катырмас еди. Мен түсинбесем қәйтейин.

— Адамда электр майданы болады, — деди Эм. — Бул электр майданынан тарайтуғын көринбейтуғын нурларды есаплаў орайы қабыллап алады. Адам өлген уақытлары ондағы электр майданы да жоғалады.

— Ал, адамлардың орташа жасы қанша?

— Үш жүз-үш жүз елиў жас. Бес жүзге шығып атырғандар да бар, бирақ олар дым сийрек.

Таңланғаным түримнен-ак беп-белгили еди. Бирақ, сыр бермедим.

— Бизлердегидей екен-ға, — дедим бийпәрға.

Пиядалар ушын арналған жол менен жүрип қиятырмыз. Жол мәрмер тастан исленген сыяклы. Бирақ, жүйи жок. Өне

бойына қуйып тасланған. Муздай болып жалтырап атыр. Соған карағанда қаланың өзи мәрмер тауының үстине салынып, биз жүрип киятырған жоллар өткір зат пенен жонып шығылған болса керек.

Жол бойы хәр жаққа жалтаңлап қарайман. Бирақ, мен излеген нәрсе көринбейди. Ақыры, сорадым.

— Сизлерде дүқанлар болмай ма, мәселен, кийим-көншек, азық-ауқат сататуғын жер?

— Бизде оны үйлерге апарып береді, — деди Эм. — Бағана аздандағы еки адамды көрдиніз бе, солар бизиң топарымызға белгиленген адамлар, жети күнде бир мәрте бес жүз хожалыққа азық-ауқат таратып шығады. Келеси жети күн ушын керегинди жазып алады. Кийим де, азық-ауқат та усундай буйыртпа менен исленеди?

— Оны қалай есапласасыз?

— Ким менен?

— Хүкимет пенен.

— Биз есапласпаймыз. Хәр ким өзиниң уқыбына қарай жұмыс ислейди. Оның есесине мәмлекет бизди кийиндиреди, ауқатландырады.

— Онда сизлерде ақша қуралы да жоқ ғой?

— Улыұма бизде қурал жоқ.

— Яқ, ондай сууық қурал емес, зат алып, орнына аумастыратуғын қағаз.

— Яқ, жоқ ондай нәрсе.

— Дурыс еткенсиз. Бурын бизлерде бар еди, жақында биз де оны сапластырып жибердик.

Усыннан кейин тағы да тым-тырыс қалдық. Көп сөйлесе берсем сыр алдырып қоятуғын түрим бар. Эм бизиң тилимизди шала-шарпы билгени менен, үрп-әдетимизди, кәспи-кәримизди, улыұма Жер үстинде қанша дүзим бар, оның бир-биринен парқы қандай екенлигин билмейди екен.

Бир уақытлары жолдың бойында турған бес қабатлы жай өзинен-өзи онға қарай бурылып жүре баслады. Анықланқырап қарасам, жайдың астына асфальт соғатуғын трактордың дөңгелегиндей қатар темир дөңгелеклер орнатылған екен. Усы дөңгелеклер менен ол әсте хәрекет етип, бир бағдарға қарай кетип баратыр. Оның изине екинши, үшінши жайлар ерди.

— Жайлар қаяққа баратыр? — деп сорадым Эмнен.

— Бул жерде он еки күннен кейин күшли силкиниү болады, соған дейин қаланың усы бөлегин кәуипсиз орынға көширип атыр.

— Егер жер силкиниү болмай қалса ше?

— Болмай қалыуы мүмкин емес. Хәзирше бул мәселеде кәтелесип көргенимиз жок.

Үндемедим.

Дем алыс бағында адамлар онша көп болмайды екен. Ямаса, көрмеген де шығарман. Себеби, ондағы тереклердин қалыңлығы сондай, еки метр жерден аржағын көре алмайсан. Бағ аралап жүрип қуураған я сарғайған жапырақ таба алмадым. Егер табағойсам, Жердеги «ақырзаманды бир ели әкелетуғын» илимпазлардың қолына услатағойын деп едим. Көрсин, қуураған тереклер тек бизиң ауылда емес, бөтен планетада да бар екенін... Әттен, «асыққанда ләббай табылмас» дегендей, излегенде таптыра ма, жок!

Ақ терек сыяқлы көк қабыршақлы бир дарактың қасына келгенде иркилдим. Қыял таулады. Өзим Жердей үлкен бир планетадан келген биринши Адам болсам, неге естелик қалдырмайман? Қалдырыуым керек!

Кисемнен шаққы алдым да, теректиң қабыршағын ойып жаза басладым. Эм аң-таң болып қарап турды.

«Бекназар+Айша, 1989-жыл, май айы».

Айша — бул хаялыма билдирмей ушырасып туратуғын сүйгилигим еди. Буяқта көрип қоятуғын хеш ким болмаған соң, қорықтастан жаздым.

— Не деп жаздыңыз? — деди Эм.

— Сизиң планетанызға келген уақтымды хәм мухаббатымды жазып қалдырып атырман.

— Оны жазыудан қандай пайда?

— Естелик ғой. Бизде көбинесе усындай жазыуды үрдис етеди. Тереклерге, автобусларға, хәжетханаларға муқыятлап жазып қоямыз. Олар сондай жарасып турады.

Жарасады деген соң Эм де үндеген жок. Болмаса, меники катты ойсызлық еди. Өзим бир триллион халқы бар планетадағы жат журтлы жалғыз кимсе болсам, маған «естелик» қалдырыуды ким қойыпты. Үйренген әдет-тә!

Бағдың ашық майданшасына шықсақ, хауада, там бойлы жерде ушып жүрген бир неше тарелкаларға көзим түсти.

Олардын аты тарелка болған менен, кәдимги қант салатуғын тарелкадай емес, сүйир, эллефус тақылетте. Үсти айналы, ишинде төрт-бес орынлық бар. Бирак, оны хәзир он-он еки жасар балалар басқарып ушып жүр екен.

— Булар жасларды үйретиу ушын соғылған тарелкалар, — деди Эм, — балалар усында жүрип шынығады. Ал, сизин жақларға барып жүрген тарелкалар буннан үш есе үлкен.

— Тезлиги қалай?

— Тезлиги еки саат зыят.

— Мен бир нәрсеге түсинбей турман, — дедим соң, — сизлерде шар менен тарелкаға минип ушыудан басқа талап жоқ па?

— Талап көп. Сизин көрип атырғаныңыз тек «Жулдызлы әлем» шөлкеминин ағзалары ғой. Олар онша көп емес.

Кулласы, бағда узақ қыдырдык. Тири жолбарыслар менен сүүретке түстик. Мен өз тилимде, ол өз тилинде косықлар айттык. Қайтарсын өзим атымды жазып қалдырған терекке урланып қарасам, жарысы қуурай баслапты. Бизин тереклери-миздин жанына саддак! Өне бойына ашық жер қалдырмай жазып қойсаң да, буулығып-буулығып өсе береді. Эмге сездирмей, теректен кишкене бир нартты сындырып алып, кисеме салдым.

Тикан бизге кешки аұқат ушын ғаздың гөшинен кәбап писирип қойған екен. Рәхәтленип жеп алдык.

— Жақсы жатып турың, — деди ерли-зайыплылар маған диванға салынған төсекти усынып. — Сизин уақтыңыз бойынша хәзир түн болды. Дем алың, оянғаннан кейин сиз бенен мәмлекетимиз министри ушыраспақшы.

5

Алағадашылық пенен уйқылаған соң жер де, көк те түсима енген жоқ. Ақыры, мәмлекетлик министр менен ушырасыу әнейи бола ма? Ауылдан еки атлам сыртқа шығып көрмеген мен ушын бул үлкен ууайым болды. Бурыннан-соңға үлкен-үлкен мәжилислерге катнасып жүргенде бир гәп екен. Мениң сирә жыйналысқа тақатым жоқ. Соның ушын да бүгинги ушырасыу маған үлкен имтихан еді.

Белгиленген уақыттан ертерек ояндым. Әдеттегидей, мен, Эм хәм оның хаялы азанғы халқасқа отырдык. Булардын

ауқат жейтуғын мезгиллериниң арасы да бираз уақыттан болса керек, бирак, мениң кеулим ушын дастурканға отырады да, деген менен көп жей алмайды.

— Енди министрдиң қабыллауына баратуғын шығармыз? — деп сорадым олардан ауқат үстинде.

— Оның өзи усы жаққа келеди, — деди Эм.

— Биз өзимиз-ақ барайық та... Ол үлкен адам болса...

— Ол хеш айып емес, — деди Тикан. — Қала берди, бизин мәмлекетлик министримиздиң арнаулы қабылханасы жоқ. Ол мудама ел аралап жүреди.

— Сонда биз далада сөйлесемиз бе?

— Усы жерде спорт сарайы бар, сол жерде екеуиңиз бир азырақ сөйлесесиз, болғаны.

— Сөйлесик қандай мәселеде болар екен?

— Хеш қандай мәселеде де болмауы мүмкин. Ол тек сизди басқа планетаның адамы ретинде хұрмет етип, келип көрмекши.

Мениң буншелли әширепи болғаныма өзимниң исенгим келмейди. Ешейинде кварталлық премиядан умыт қала беретуғын әпиуайы бир сыбаушының буншелли қадирли болғанын қәйтерсен. Биреулер сени жерге-жәмге тийгизбей әширепилеп атырса, азырақ көкиреғиң де өсейин дейди екен. Неге биздеги бираз баслықлар хәмелге көтерилюден дәрхал менмен болағояды десе, усындай бийноқиясы бар екен-дә! Биз оны түсинбей, қуры қустаны қылады екенбиз. Енди мен де гәпти бузып алмау ушын, анау-мынау сорау бериуди тоқтаттым. Қандай қыямет сорауым болса министрди тубалатуы ушын сақлап қойыуым керек. Көрип қойсын. Жердегилер қандай рауажланып кеткенин!

Ауқатланып болған соң Эм телевизор қойды. Онда аспанда қалқып жүрген ақша бултлар, изин ала жердеги маркасы таныс емес машиналар көрине баслады.

— Бул Нью-Йорктиң программасы болса керек? — дедим көрип отырып.

Эм «түсинбедим» дегендей сораулы нәзерде қарады. Билдим, өзимниң қаяқта турғанымды умытып қойған екенмен. Бирак, ол абайламай қалған қусайды, бунысына да шүкир!

Бир уақытлары экранда тап анагүнги бизлер мингендей үсти ашық, жайкыйған машина көринди. Ишинде шофер менен тағы бир адам бар.

— Мәмлекетлик министр киятыр, — деди Эм орнынан түргелип. Мен хайран болдым.

— Буның алдында я изинде ГАИ жок ғой, — дедим шыдамай. — Яғный, мәмлекетлик министринизди хәр қандай кәуиптен қорғайтуғын адамлар?

— Оған хеш қандай кәуип жок, — деди Эм. — Ол өз елинде жүрипти.

— Солай болса да...

Кейин не айтарымды билмей кийине бердим.

Спорт сарайына барсақ, министир бизди күтип турған екен. Екеүмиз Жердегидей етип сәлемлестик. Сүйискенимиз жок. Соң ол мени орынлыққа мирәт етти. Министрге хәм маған бир-бирден орынлық, алдымызда пәскелтек ғана стол қойылған екен. Столдың үстинде еки стакан салқын ишимлик, қырмызы гүллер хәм дилмашлық ететуғын кишкене аппарат қойылған.

— Қалай, бизин планетамызға үйренисип кеттиңиз бе? — деди министир ашық жүз бенен.

— Әлбетте! «Адам үш күннен соң дозаққа да үйрениседи» деген гәп бар бизде. Дәслеп хауанызды қабыл ете алмай бираз кыйналдым. Бирақ, хәзир жақсы.

— Дурыс, бизде хауа басымы жеңил. Сонлықтан сизге дем жетпей атырғандай болып сезилиуи мүмкин... Ал, енди мийман, нәубет сизден, айтып берин, елиңиздің жағдайы қандай?

Ишим ғымм ете қалды. «Тапқан екенсең аұзы ашық адамды! Биз көкирегине қыздырылған бес жұлдыз басқанда да сыр бермеген адамлардың әуладымыз, келип-келип парахатшылық уақытта аұзымнан гүллеймен бе?!».

— Улығма, жағдай жаман емес, — дедим гүманланғанымды билдирмей. — Лекин, мен жүдә кем сөзли адамман. Тийкарында, Жердегилердің хәммеси де аз сөйлейди. Олардың нәхән қурылтайлардағы баянламаларының өзи де он-он бес минуттан аспайды.

— Сөздің азы, истиң көби жақсы, — деди үш көзли министр. — Айтайын дегеним, елиңиз тәшүишсиз, тоқшылықта жасап атыр ма, дегеним еди?

Және жүрегим муздай суу болып кетти. Заңғардың баласының гәпти алыстан орап әкелиуине қара! Еки жүзден аслам изертлеуши группалар қурыдан-қуры барып жүрмеген

екен-дә! Хәр жер-хәр жерде дүт берип атырған ис таслаулар менен хәзир уақытша кант, қумшекер, сабын, гөш, май қусаған затлардың қытшылығын жеткерип келди ме екен? Мен бәрибир мойынламайман, өтирик деймен. «Бүйирине тартпағанның бүйири шықсын!».

— Ел сондай тәшүишсиз тұрмыс кеширип атыр, — дедим бийпәруа. — Биреудің бир түйир затына көз алартатуғын адам жоқ. Дүқанларға, мәмлекетлик қазналарға кеште қулып урылмайды. Жегенимиз алдымызда, жемегенимиз артымызда. Лекин, гейде өзимиз-ақ жасырып қойып, жоқ деп ойлап, инсапқа келип аламыз.

Мәмлекетлик министр ырза болған кейипте мақуллап, бас ийзеде.

— Қалай өсип-рауажланып атырсыз? — деди соң.

Бул сорауға ойланып отырмадым.

— Өз-өзимизди критикалау арқалы, — дедим. — Мәселен, биз өлгенлердің қәтелигин бет-жүзине қарамастан, ашық-әшқара айтамыз.

— Тирилердің қәтесин ше?

— Бизде тирилер қәтелеспейди?

Сәубетлесим азырақ ойланып қалды. «Басыңа түссе баспақшы боласаң» деген ырас екен. Егер усындай етип биреки мәртебе үлкен адамлар менен сөйлесик өткерсем, анауымынау кишигирим мәмлекетлерге елшилик еткендей де жағдайым бар екен.

— Ел басқарып көрдіңиз бе? — деди бир уақытта мәмлекетлик министр.

— Мен бе? — дедим таңланғанымды жасыра алмай. Бирақ, изинше өзимди туттым. — Сизлерде ше? Мендей жас жигитлер басқара бериуи мүмкин бе?

— Мүмкин! Бизде қәлеген адам ел басқаруи уқыбына ийе.

— Мүмкинни мүмкин ғой, лекин... биреу ақыллы болады, биреу онша емес, тағы биреу қызбалырақ дегендей...

— Сизиң бул екилениуиңиз маған узақ тарийхты еслетти, — деди мәмлекетлик министр. — Буннан қырық әсир бурын бизиң планетамызда адамлардың ақыл-ойының өсиуи натегис болған. Соның ушын да, ата-бабамыз жәмийетти теңлестириуи ушын көп жыллық тәжирийбелер өткерип, адамлардың ақыл-

ойының рауажланыуын теңлестирген. Хәзир бизде балалардан басқасының бәри теңдей ойлап, теңдей ис жүргизе алады.

Мен енди «ел басқарып көрмедим» десем пүткил Жердің атына намыс келетугын болды. Соның ушын «Мың бир түн» деги ертеқши қыздай, дәрхал бир нәрсе ойлап таптым.

— Хұрметли мәмлекетлик министр, — дедим оған. — Сиз бурыннан да хабардар шығарсыз, бизиң Жеримиз бир неше мәмлекетлерге бөлинген. Сонлықтан, оның басқарушылары оғада көп... Солардың бирлигинде мен де ел басқарып көргенмен. Лекин, өзимиздің елди басқарып көрмегеннен кейин үндемей отыр едим... Қайсы бир жылы жаз айларының басында ғайры журтлардың бирине саяхатқа барғанман. Ояқта көп қыдырдық. Қайтарға таман көрежетим азайып қалды. Хәкисине ол елдің валютасынан аз алып шығарман ба? Бир ўақытта үлкен көше менен киятырсам, кең майданда адамлар бығын-жығын. Дәрхал жетип бардым. Қыялыма жигирма бес манаттан тигип ойнайтуғын «алик-малик» ойыны бар шығар, бахтыбай саўда, утсам ута кетермен деген едим. Барсам, пүткиллей басқа нәрсе. Мәмлекеттиң бурынғы королі өлип, орнына жаңа король сайламақшы болып атыр екен. Өзлеринин ишинен хеш кимди миясар көрмепти. Соннан бир шәрт айтыпты: егер хәзир ғайры журттан келген бир адам көзге көринсе, соны король сайлаймыз депти. Усы ўақытлары мен барып қаларман ба? Дуў-сыйыма қаратпай король сайлады да жиберди. «Үйге айтпай шығып едим» деп атырман, як тыңламайды.

Соннан корольлик гүрсисине отырдым. Тум-тусымда жәрдемшилерим зыр жууырып жүр. Мен еле аң-таң болып отырман. Бир ўақытлары папка толы қағазды көтерип бас жәрдемшим келди.

— Хұрметли король мырза, — деди ол, — мына телеграммалар сизиң усы бийик орынға отырғаныңызды қутлықлап, бир жүз он еки мәмлекеттен келген. Енди сиз оларға қайтарып рахмет айтып шығыўыңыз керек.

— Оған қай ўақытта үлгеремен? — дедим хайран болып.

— Үлгересиз. Телеграммалар жазылған, тек изине исминизди қойып жиберіўге руқсат етсеңиз болды.

— Руқсат.

Ол шығып кетти, изинше екінши жәрдемши келди.

— Кара тәнлилер мәмлекетиниң азатлық алғанына мынандай жыл болыпты, соған қутлықлау сөзинизди жиберіуіге руксат етсениз?

— Жазылған ба?

— Жазылған.

— Руксат.

Ол шығып кетти, үшінши жәрдемшим келди.

— Хұрметли король мырза, ертең қоңсы мәмлекетте қан бериушилердиң пүткил дүньялық симпозиумы болады екен. Мине, мынау сонда сөйлейтуғын сөзиниз.

— Неше бет?

— Көп емес, отыз беттей-ақ бар.

— Болады.

Ол шығып кетиу менен бас жәрдемшим тағы келди.

— Бүгин қызыл ярым ай жәмийетиниң слетында сөйлеуиңиз керек еди.

— Сөзим таяр ма?

— Таяр.

Кейин екинши, үшінши жәрдемшилерим төбесин көрсетти. Хәр қайсысының аузында бир қап сууық хабар.

— Хұрметли король мырза, карағай кесиушилер бригадасы ис таслады.

— Хұрметли королымыз, сегиз уәлаятта улыуа отыз сегиз адам ашлық жәриялады.

— Тау кәнлеринде ислеитугын алты мың адам жумысқа шықпай атыр.

Ақылым хайран.

— Бәлким, хабар алыуым керек шығар? — дедим оларға.

— Яғау, хабар алыуыңыз шәрт емес. Сиз ақыры ертең қоңсы мәмлекеттеги қан бериушилердиң пүткил дүньялық симпозиумына қатнасыуыңыз керек қой.

— Оннан кейин қызыл ярым ай жәмийетиниң слеты бар.

— Онда мен жанағыларға не ислеуим керек?

— Оларды бир-бирин түсинисиуіге шақыратугын хат жазсаңыз болды.

— Болмаса, ертеңге дейин жазып қояйын.

— Як, ол жазылған. Тек қолтанбанызды басып, жәриялауға руксат етсениз болды.

— Руксат.

Кулласы, усындай менен алты ай өткердим. Былай-былай мойын бурып карауға пурса бермеді. Ақыры, көкірек аузыма келген қағаздан зорға қашып қутылғанман.

...Үш көзлілердің министрі бираз ойланып қалды.

— Сизлерде қалай? — деп сорадым оннан.

— Бизде ме? — деп ол азмаз ойланғандай түр билдирді. — Хәммеси кәдимгіше. Биз улыўма қағаздан пайдаланбаймыз. Себеби, биздегі хәр бир адамның мийи жүз мың сөзге дейін сол турысында булжытпай сақлау кәбилетине ийе. Биз қағазды тек тарийх жазыу ушын, адамлардың кеулин көтеретуғын қызықлы парақлар басып шығарыу ушын ғана ислетеміз. Өзимнің жұмыс усылыма келсем, мен мудама елди айланып, адамлардың хал-жағдайынан хабар алып жүремен. Оннан басқа, жети-сегіз жәрдемшим бар, олар хәр жерге бекитілген, маған хәмме ауҳалды уақтында айтып турады. Усы бойынша ис тута береміз.

— Жылына неше мың арза аласыз?

— Арза? — деп ол аң-таң болып қалды.

Демек, булар арзаны түсинбейди екен. Гәпти дәрхал басқа жаққа бурдым.

— Сизлерде мәмлекетлик министрлер хаялының айтқанынан шыға алмайды, дейди сол ырас па?

Мәмлекетлик министрдің көзи шатнап кетти.

— Бундай биймәни гәпти ким айтып жүр сизге?

Ол усыны айтты да тикейди. Билдим, өзимнің мәниссиз сорауым менен оны иренжитип алған едим.

— Эм! — деп дауыслады ол сыртқа. Эм жақын келди.

— Бул адамды хәзир-ак алып келген жеринизге апарып таслан!

Солай етип, мәмлекетлик министр менен болған ушырасыуымыз да тамам болды. Бир неше саатлардан кейин Эм екеуимиз ушатуғын тарелкаларға минип, Жерге рауана болдык. Тикан өз елинде хошласып қалды.

Мәмлекетлик министрдің ашыуына тийгениме қатты ырза болдым. Болмаса бизге ел дийдары буйырама ма, жок па, нәмәлим...

Қайтыу! бул тууған жердің маргиясын қоябер сирә! Ешейинде үлкенирек қалаларға бес күн барып келсек, бир жылға дейін аузымызды жаппас едик:

— Ал, ояқта хәммеси дүканда турады екен.

- Адамлары сондай азада, көшеге патты-сатты тасламайды.
- Тротуарын бармағын менен сыпырғанда шан илинбейди.
- Тәртібин айтпайсаң ба, биреу менен курттай шекиниссен елиу-алпысы бирден жууырып келип, арашалап жибереди.

Кулласы, ояқты мактайсаң да, өзіндеги кемис-кутықты бөрттириңкиреп айтып, күйине бересен. Неге десеніз, сол таңлайың тақылдап мактап отырған калалар да өзіннің елин дө! Ал, планетадан планетаға өткен уақытлары өйтпейди екенсен. Оны күни менен абайлаған шығарсыз. Үш көзлилер елиндеги қандай өзгешеликлерди көрсем де, жортаға таңланғаным жоқ. Оларға қайта өзимиздің ауылды қатырып мактадым. Хәммеси хайран-хәсиретте қалды. Мине енди ауылға ушып қиятырман. Барғаннан хәмме қоңсы-қобалар жыйналады, рәсмий адамлар келип сорай баслайды. Мен оларға өзимиздің жерге болған сағынышымды айтып беремен, оның ғалма-ғалын мактайман, тәшүишин улуғ тутаман. Маған тәшүишсиз өмир керек емес!

Тарелка шарға карағанда жүйрик екен. Шама менен ярым мезгилдей ушқаннан кейин мениң саатымның тиллери бурынғысынша әсте, өз бабында жүре баслады. Демек, Жердің магнит майданына кирип келдик деген сөз. Қууаныштан кеулим өсип, Эм менен қандай болса да бир-еки ауыз сөйлеским келди. Бир есаптан үйренисип кеткен де қусайман.

— Бир нәрсеге түсинбей қиятырман, — дедим оған. — Сиз мени Жерден алып кетгиниз, лекин мен ояқта не иследим, мени алып барыудың қандай зәрүрлиги бар еди?! Эм көп ойланып отырды.

— Буның бир лийкини бар еди, — деди соң. — Өзиң еситкендей, бизде «мәңгилик өмир» бойынша илимий жумыслар исленип атыр. Дәслепки үмитли кәдемлер де жоқ емес. Бул жағдайда енди бир неше мың жыллардан соң халқымыз өзимиздің планетаға сыймай қалыу кәүпи туумақта. Соның ушын қоңсы планеталардан орын излеп атырмыз.

— Бизге көшин, — дедим тап бир Жердің хожейининдей. — Бизде Үстирт бар, Қызыл кум бар, Кара кум бар, қала берсе Аралдың асты да босап қиятыр.

— Хәзирше бул мәселеде ойланып турыуға туура келеди, — деди Эм. — Себеби, сизиң дененизден шыққан ашшы затлар бизиң адамларымызды қорқытып таслады.

Өзлери биледи дә! Мен мирәт еттим, әйтеуір! Келгенде олар бир душпан емес ғой, «ел үстине ел келсе, бул да елдин дәулеті» деген. «Ал-ха, Аралдың дәгерегиндеги еллерди көширеді екен» деп аузы жениллер ғауасат тауып жүрген уақытта бизге бөтен планетадан мийманлар келип атырса я?!

Тарелка төменледі. Хәр жер-хәр жеринде жасыл жапырақлары бар қуурақ шақалы тереклер көринді. Изинше тық етип жерге қондық.

Мен Эм менен көп жыллық дослардай, қыймаслық пенен хошластым.

— Хош бол, достым Эм! Сизиң планетаңыз хәм ондағы дослар мудама есимде сақланады. Барысып-келісип турайық.

— Рахмет, — деди ол да. — Сиз де мудама ядымызда боласыз. Жериңизди өз меҳриниз бенен жууып алың, теңизиңизди толтырың. Сизлерге әумет яр болсын!

Тарелка демде көзден ғайып болды. Мен Жерге қушағымды жайып, сағыныш пенен оның ашшы кебирлеринен сүйе бердим.

1989-жыл.

АДАМ КҮЛДИРГЕНИ УШЫН

ӘССЕ

Өзбекистан хәм Қарақалпақстан
халық артисты ШАМУРАТ ӨТЕ-
МУРАТОВқа бағышлайман.

Автор.

БУЙРЫҚ

1. Өзбекистан хәм Қарақалпақстан халық артисти, Республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты Шамурат Өтемуратов өзи күлместен, журтты күлдирип, ишеклерин ауыртканы ушын «айыпкер» деп табылсын.

2. Онын өмир тарийхы ҳаққында «әдебий ис» қозғап, илме-қармақ гәплер менен юморлық эссе жазыу маған тапсырылсын.

(Буйрық өзимдики).

1

«Әдебий ис» қозғау ҳаққындағы хабарды узын кулақтан еситкен «айыпкер», бир түннің ишинде гастрольге кетип из жасырды. Сонлықтан, «айыпкерди» табыуға ғалаба халықлық излеу саламыз.

ҚЫСҚАША ӨМИРБАЯНЫ

Ол 1929-жылы жазда, анығырағы, әлекке қауынның алды жүз қызартып, жамбылшаның «базары» қайта баслаған уақытлары Тахтакөпир районының «Қараой» ауылында Қосыуақ улы Өтемураттың кирейге отырған қақырасында кеңкилдеп күлип дүньяға келген. Оныншы классқа дейин үш мектепте оқып, бир институтты толық, бир институтты шала питкерген. 1955-жылдан бери үлкен театрдың кишкене хызметкерлериниң бири сыпатында ислейди. Мийнет дәптершесинде жұмысқа алыу ҳаққында сыя менен жазылған бир буйрықтан басқа хеш нәрсе жоқ.

Усы уақытқа дейін сахнада өзінің ырас атын жасырып, екі мың мәртебе молла, бір мың бес жүз мәртебе суұпы, сегіз жүз жигирма бес мәртебе жәдигөй, тағы усы курақым мәртебе жағымпаз болған. Екі жүз қырық бес мәртебе жортаға өлип, кейнінен тирилип кеткен. Ийекке жабыстыратуғын сақалдан төрт жүзін, шапаннан бір жүз қырық тоғызын, геуиш мәсиден екі жүз тоқсан бирин тоздырған.

Үш мәртебе хұрметли атак, бір мәртебе кенапаттай сыйлық алған. Хәзирше оларды қаяққа жасырып сақлап қойғанының мәлими жок. Бүгинги күнде ол гастрольдан гастрольда жүрип, үйинин ауқатын үнемлеп сақламақта.

Оның кыскаша өмирбаяны усындай.

АЙРЫҚША БЕЛГИЛЕРИ

«Айыпкердин алдынғы сегиз тиси тилла, сакалы билинер-билинбес көсе, мурты кара, пешанасында алты жыйрық, көзинин еки жийегинде үш жыйрыктан, хөммеси болып он еки жыйрық бар. Бойы өзимиздин Нөкисте шығатуғын шифонерден бир ярым бармақ келте. Оң кулағы ашыуланғанда, шеп кулағы қатты кууанғанда қыймылдайды. Бирак, қаусырылмайды. Шашларының хәр он сегиз талынан төртеуі—ак. Сууық түспегенше галстук такпайды. Жазда аяғына босоношка, кыста ярым конышлы етик, үстине жагасыз пальто кийеди. Малақайының кулағын түсирмейди. Отырыспаларда қосық айтады, адам басқылайды, лаккышылык етеди, гиржек шертеди, лазгиге ойынға түседи, дизесинин арасына қысып дәп қағады.

Сондай-ак, ол паспорттағы атынан басқа да атлар менен сахналарға шығып, Дәримбет ғарры, Шыраз молла, Қутым суұпы, Мәтирза өжет, Әлмендер хәм басқа да онлаған драмалық атлар менен бүркенип жүриуи мүмкин. Сууық куралы — ағаш қанжар, хаса таяқ болыуы күтиледи. Айыпкерди көрген-билген адамлар болса, өзинин ким екенлиги хақкындағы алты нускадан ибарат нотариус тастыйықлаған хұжжетлерин түуеллеп, мениң бос уақтымды тауып жолықсын.

Бул иске милиция, тергеуши, прокурор араласпасын.

Хабарландырыулардың бир данасын «ис қағазына» тиктим де, қалғанларын клуб, кинотеатр, бәндирғи, телеграф ағашларына жазыуын төменге қаратып жабыстырып шықтым. Кейин жазыу столына отырдым. Енди «айыпкердин» тапжыла алмайтурын «әззи» таманларын тауып тутыуым керек. Қәне, неден баслайман? Не ушын республикамыздың пайтахтында тууылмай, Тахтакөпирде тууылған? Усыдан басласам ба ямаса бир өзи хәм дәп қағып, хәм гиржек шертип, хәм ойынға түсип, хәм адам күлдирип, хәм қосық айтып, бес адамның өнерин бир өзи алып қойғанлығынан баслап жиберсем бе екен? Фактлер жаман емес, лекин, қарап турсам булар хакқында ең болмаса елли грамм да дәлилге ийе емес екенмен. Бунысыз болмайды.

Тап усы сапары өзимнин неге жигирма тоғызыншы жылы тууылмағанымна наразы болдым. Егер олай болғанда «айыпкер» менен ойнап өсип, оның бул қууақышылық көшесине қалай кирип қалғанын, оны бул жолға кимлердин ийтермелегенин хеш кимнен сорамай билип алған болар едим. Сонда оның тап жақында ғана алты жүз адамның алдында тасырайып турып ислеген «айыбын» мынқ еткізбей мойнына қойыу да аңсат болар еди.

Ол былай болды: 1986-жылдың бәхәріндеги қайсы бир екшембисинде театрға адамлар оғыры көп жыйналды. Орталарға түбиретки қойылды. Кейинги алынған мағлыұматларға карағанда оркестр отыратуғын «шуканақ»та да отызлаған адам түргелип турып тамаша көрген.

Әне, усы сапары Шамурат үш жүз бир нәрсенши мәртебе Мәтирза өжет болып сахнаға шығып, адамларды қыран күлки қылған. Ол шығар-шықпастан дөслепп муртын кыймылдатты, кейин қулағын. Әсиресе, еки қулағын бирден құрбақаның алқымындай бүлк-бүлк еттирип еди, лимонад әпер деп жылап отырған балларға дейин күлип жиберди. Соң өжетлиги тутқан болып шашларын сондай тикирейтті дейсең, тақыясы басынан еки сантиметр жокары кетерилген шығар. Әйтеуир, шыбынлар тақыяның астынан биймәлел былай-былай өтип турды. Ал, залда болса дуу күлки. Ол өзиниң жол қойған усы кемшилигин сезбей, кем-кем қыза берди. Әпиуайы қылып-

ак айтса болатуғын сөзлерди максималъ ноқатқа дейин кетерип, адамларды қалай болса солай күлкиден шақалдырды.

Қуақышылықтың басы берик көшесине кирип қалған Шамурат, енди хәммесин умытып, сахнаға белбеуине сүрнигип жығылды. Бул көз-көреки оның өз басымшылығы менен исленди, болмаса, ол сценарияда жоқ еди. Ол буған қарамастан, хәтте, усы жерде дым қызық болсын деп, қасақана өзиниң қолын сындырды. Журт күлкиден жатып қалды. Лекин, оларға мийрими түсетуғын Шамурат жоқ, қолы сықырлап, сахнада жатып алды...

«Ойын түби харам» деген, ақыры не болды, жигирма минутка перде жабылды. «Тез жәрдем» шақырылып Мәтирза өжеттиң қолына гипс салынды.

Бул жерде оның баслы айыбы, спектакль тамам болмай турып қолын сындырмауы керек еди. Ойын тамам болсын, кейин үйине барады, соң сындыра ма, қоя ма, мейли қол өзиники. Ал, буннан хабары жоқ тамашагөйлер «усы жеринде сондай болыуы керек шығар» деп, оның дәл өзи болғанына күлип атыр, күлип атыр... Әсиресе, жақында соқыр ишек болып операциядан шыққан үш адам шыдай алмай, ишин услауы менен сыртқа шығып кетти. Хәзирше олардың анық адреси жоқ, болмаса «түсиник хат» жаздырып алыуға болар еди.

Айтпақшы, ол усы жерде тағы бир «жынаятқа» жол қойды. Ол ойынның ақырына дейин бир мәртебе де өзи күлген жоқ. Ең болмаса қолы сынып атырғанда мыйық тартпады.

... Бир күн, бир түн отырып «әдебий ис» қағазына түсирген мағлыұматым усы болды. Бәри улыұма гәплер. Анык хұжжетлер болмаса жазыушылар аўқамы бундай «айыпкерди» әдебий образлар дизимине киргизиүге руқсат бермейди. Ақыры, ертенине жұмыстан бир мезгил сорап келдим де, түни менен уйқыланбай қалған уйқыларымды түуеллеп, уйқылап алдым.

Бүгин бирақ басым таза. Құстай жеңилмен, жұмысты да енди басқаша жол менен баслау ушын азан менен театрға келдим. Келсем хеш ким жоқ. Босқа отырмайын деп, қарауыл ғаррыны гәпке салдым. Әсиресе, актёрлар хәққында қытығына тийип едим, ғаррының гәп қалтасының бауы шешилип кетти. Маған ким хәққындағы мағлыұматтын

керегин билгендей, яр дегеннен Шамураттың пөстегин какты. Оның бир басына отызлаған рольди алып жүргенин, гастрольға кеткенде хаялы Орынгүлди үйине қалдырып кететуғынын, үш мәрте хұрметли атақ алғанда басқаларға да ауыссын демегени, сахнаға шыққанда пердениң артынан сыбырлап жәрдем берип туратуғын суфлёрды «керек емес» деп кеўлине тийгени, қулласы, оның өзи билетуғын «әззи» таманларынан айтпаған дымын қоймады. Маған керегиниң өзи сол емес пе?!

Усы сөйлесиўлер менен саат он болғанын да сезбей калыппыз. Бир ўақытта актерлар да избе-из «ассалаўма алейкумлеп» келе баслады. Пурсаттан пайдаланып, Шамурат хакқында гәп баслаўым сол, олар да «зорға жүрген» болса керек, турған-турған жеринде бир ярым гөптен шығарыспақ етип, минезлеме жазып берди.

МИНЕЗЛЕМЕ

Бериледи усы минезлеме өтлесип кеткен комик Шамурат Өтемуратовка. Ол өзиниң мийнет жолын буннан отыз жыл бурын театрымыздың репертуарындағы атақлы спектакльлердиң ушқынып турған рольлерин атқарыўдан баслады. Бирак, ол арадан бир жыл өтер-өтпестен Ташкенттеги декадаға қатнасып, онда тамашагөйлерден көбирек шапалақ алғаны ушын «хызмет керсеткен артист» деген хұрметли атакты өзинен бес-алты көйлек бурын тоздырғанларға карамай алып қойды.

Өтемуратовтын және бир таманы, оның басы көбирек япон магнит лентасына усайды. Мәселен, оны ярым ақшамда оятып алып, буннан жигирма жыл алдын қойылған «Пирқакқан»нан я «Ауырыў тислер»ден монолог айтып бер де, заўлатып қоя береди. Ямаса, сондай етип «Қызлар хәзили»нен соран, «Жан қызлар»дан соран, тап керек десең сахнаға қойылмаған «Ревизор»дағы Хлестяковтың сөзин үтирине дейин санап береди.

Булар мейли, жаслығында яд болып қалған болсын, тап хәзир де оның сол қәсийети: Роль берилди ме тамам, басқалардан он бес күн бурын сөзин ядлап алып, қалған жағында Айтжан менен шахмат ойнап отырады. Лекин, басқаларға сөз ядласпайды, ал олардың пайына көз алартып

қарайды. Мәселен, өзине реплика беретұғын актёрлардың хәмме тексти қәлеген ўақытта буның тилиниң ушында турады. Буны биз талай мәртебе репетиция ўақтында сезип қалдык хәм бетине айттык.

Жолдас Өтемуратов гейде сахнада сөзин умытып қалған ўақытларында да ойланып турмай, тексттегиге ұқсас гәп тауып айтып жибереди. Бул надурьс, хәзир жәриялылық дәўири. Умыттың ба, айт ырасынды, «умытып турман» де. Ядына түскенше тамашагөйлер сыртқа шығып темеки-пемеки шегип келсин, қала берсе буфетимизде де саўда болады.

Усындай нуксанлар оның рольди атқаруў хәрекетинде де ушырасады. Сахнаға шықса өзиниң Шамурат екенин ядынан шығарып жибереди. Мәселен, «Келинлер қозғаланынан» кейин бир-еки саатқа дейин Шамурат десең үндемейди де, «Бақый уста» деп шақырсақ «ләббай» деп қоя береди.

Улыўма, бундай бирли-жарым кемшиликлерине кеширим менен қаралса, ислесиўте болатуғын актёр...

Усы минезлемени ротация жолы менен көбейттирип алғаннан кейин көп узамай, «айыпкердиң» өз қолы менен жазылған еки хаты келип түсти. Жаман емес, ис жүрисип киятыр.

...«АЙЫПКЕР»ДИҢ БИРИНШИ ХАТЫ

— .....

— Ўәлийкум ассалам, автор қосшым! Жас киши болғанын ушын «ассалаўма-алейкумы» сеннен.

Хәр жерге төмен қаратып жабыстырып қойған дағазаларынды үйбетке барып-келип жүргенде оқып шықтым. Жүдә бәрекелла! Мен таптырмай қаяққа баратуғын едим. Кеше «Т» қаласының тамашагөйлерине «Әзирейлини алдаған адамды» таныстырдык. Спектакльдиң соңында Зийнел сахнаға шығып, ертең «Арбаң аударылмасын» деп зинхарлап жиберди. Өйтпегенде де болатуғын еди, себеби, кешегиниң өзинде тайда туяқ қалмай жыйналды. Орын талас болып, залда сегиз түбиретки сыныпты... Бир қарасақ клубтың кирер есиги де топса-попсасы менен далада жатыр. Адамлар сыймаған-ғо. Өзи де материалы зор-аў. Мениң ролим ғой енди, өзиме шенеп пишкен кийимдей. Әсиресе, кеше жүдә ашылысып кеттим.

Залдагы тамашагөйдin көплиги де актёрға йош береди-дә, акыры. Кейин күтлыклап берип атырған гүллерди айтпайсан ба, косшым! Тап бир отыз манаттың гүли бир өзиме келген шығар.

Бүгин және сегиз коллектив сол спектакльди сорап келипти. Шамасы, бүгин де «әзирейлини алдайтуғын шығармыз». «Арба» ертенлери-ақ аударылады-дә! Лекин, енди буяғын Зийнел Пияз биледи. Ол бизге администратор. Дүзге шыққаннан кейин театрда администратор хожайын болып кете береди.

Мениң енди саған айтайын дегеним, бизге кимниң хожайын болганы ямаса «Г» қаласындағы клубтың сынған тубереткалары менен қапысы емес еди. Айтайын дегеним, мени қуақышылықта айыплай отырып, өзиниң бир талай көтеге жол қойғаның болып тур. Сен айтасаң «Шамураттың қысқаша өмирбаяны» дейсең, сол дурыс па енди? Өмирбаянның да қысқашасы бола ма? Мен алпыс жасты қысқаша қылып жасағаным жоқ ғой. Хәр жылдың үш жүз алпыс бес күнин бири-бирине өтлестирип алмай, санап бердим. Инанбасаң қоңсылардан сора. Жүдә оларға да инанғын келмесе «Қараой»ға бар, мениң қәйтип гиржек сокқанымды, қәйтип Сейтмурат делбениң үйине отын тасығанымды қолға услатқандай етип айтып беретуғын адамлар бар.

Және бир жеринде айтыпсан, «Шамурат бул қуақышылық көшесине қалай кирип қалған» деп. Мағлыұматларыңыз ушын айтып қояйын, бул көшеге хеш ким адасып кирип қалмайды, бул жуғады. Маған ол көз-көреки өзимниң дайымнан жуқты. Дайым хәм шайыр, хәм қыссахан, хәм бақсы, хәм сөзге шешен адам еди. Атын айтсам танийсан, Минаж Мәтсапаев деген бар ма әдебиятта, өне сол мениң собственный дайым болады. Бизге қуақышылық та, отырыспа бабы шайыршылық та сол кисиден жуққан. Қала берсе, бизиң ағам Өтемурат пенен апам Рәушан да ушырмай гәпке келгенде анаў-мынаў нәментай шайырларының қойын бақпайтуғын еди. Адамлар кеште бизикине жыйналғанда бир қасық жарма ишиў ушын емес, «Өтекенниң кеўил қытықлайтуғын гәплеринен тынлайын деп келдик» дегенлерин өзим талай мәртебе еситкенмен.

Ол гезлери мен кишкентайман. Бирақ, кишкене болған менен ямана қатықулақпан. Қулағым шалып кеткен гәпти

өлтир умытпайман. Усы, қулағымның қыймылдайтуғыны да сол балалықтан көліплескен әдет болса керек. Туу анажақтағы гәпти есitemен деп қулағымды соза-соза, кейнинде ғыйт етсе қыймылдайтуғын болып қалған. Буның үстине огородтын селитра жиберген қауынын көп жегенмен.

Бизлер онда бир еки хожалық болып Жуманазар деген жукналы кисиниң дәруазасынан кирип шығатуғын едик. Сен айткандай, бизден кирей алмайтуғынды-дә, бирак, хукиметтен корқып, жайын бес-алты хожалыққа берип қойды. Соның биреуинде Қосыуақ улы Өтемурат, яғный мениң әкем турды. Оған қосылып мен-әм турдым.

Көп пенен тең барлы-жоқлы ғана халымыз болды. Үйимиздиң ишимиз бенен бир жыртық көрпемиз бар, бир адам тартып кетсе еки адам ашық қалады. Ол көрпеге де қыстың күни аяғынды суға алмайсаң—музкесек. Мен байғус әташтанға аяғымды тиреп, «апа, көрпемди бир жылытып берегойса» деп отыраман. Апам байғус гүйбен-гүйбең, үйдин қыбыр-сыбырынан хеш қолы тиймейди. Көрпени шаулап алгандай, ошақта от жоқ. Оны өзим билемен. Маған тек көрпеге бир майдан жатып, ысытып берсе болды. Адам шығып кеткен көрпеге кирсең, жып-жыллы болагоясаң.

Сәйтип отырған хожалықта кисиге бергендей жарма-жауған бар ма? Бирак, сонда да үйимиз лыққа толы. Бир майдан аннан-мыннан гәп қашырып, күлисип насыбай атысса есап. Сондайда Минаж дайымыз келегойса ғой, гүлала-гүл. Бизин үйде кишигирим байрам болады. Биреуден биреу еситип, изи үзилмей «ассалаума алейкумлеп» келе береді. Сол күни уйқыдан қалсам да маған рәхәт. Мурным қыйыу-қыйыу болып, бақсының оң жамбасында отыраман. Ақыры, дайы меники-дә!

Бақсының дауысы қоңыраудай сынғырлайды. Адамлар сөйтип теңейтуғын еди, өйтеуир. Әсиресе, «Алпамыстан» я «Ғөруғлыдан» қысса оқыса кемпир-ғаррылардың көзлеринен мөлт-мөлт жас тамып, жылап отыратуғын еди. Мен күлемен, қайдан билейин.

Саз шерткенде ғой енди жүдә! Қуйқылжытып жибереді. Қыз-келиншеклер еринлерин сылп еттирип «үйпбей, сөйлейди-ау, сөйлейди-ау» деп ууыз-ийи қурып отырады. Қурттай болса да қызғанып кетемен. «Хәссений, усы қызлар мен дуутар

шерткенде де «пай сөйлейди-ау деп тамсанар ма екен» деп отыраман қыялыма.

Соң-соң дуұтарға өшлигимди адамларға билдирип қойдым. Мириүбеттин жақсысы да, «әдеп жарманды дурыслап ишип ал» дегенде жым болып калатуғын баламан-ғо, яқ, адамлар қайта ийнимнен қағып:

— Өтеке, баланның ықласы жаман емес, я шайыр, я баксы болар ма деймен! — деп марапатлайды. Оннан сайын мениң мына тәмпиш мурным хәнкийип сала береді. Әкем пақыр журтқа дилуар болған менен маған карағанда оғада кем сөзлі еді. Күледі де қояды.

Бир күнлери Айтжан аға да үйге тез-тез келетуғын болды, кәдимги сазенде Айтжан Хожалепесов, сорастырып билсем, бизлерге жақынырақ куда тамырлығы бар екен. «Жолы болған жигиттин, жеңгеси алдынан шығады» деген, еки бирдей сазенде ағайнимиз болады-да, мен дым көкирегим нама танымай қала беремен бе? Әдепки күнлери қысыныңқырап жүрдим-дә, кейин ала анық үйренискен соң «дуұтар үйрет» деп шатақ салатуғын болдым.

— Усы бала дуұтарға өш болды, — деди әкем бир сапары. Айтжан аға мени қуұатлады.

— Баланың зейнин қайтарман, аламойнақ болмаса да биреуин алып берин, — деди ол.

Тап сондағыдай болып қыз алғанда да қуұанбаған шығарман. Ақыры, маған дуұтар әпережак! Мен ол кәраматлы затты тек Минаж дайым менен Айтжан ағада ғана болатуғын шығар деп ойлап жүрсем, ол еле базарда сатылады екен.

Соннан ағамның изинен қалсам, кәнекей? Күндеги қосығым дуұтар. «Тап, соны әпермесен, оқыуына бармайман» деп турып алдым. Қуұып жиберсе ярым жолдан қайтып келе беремен.

Умытпасам бир сапары, екінши классқа өткен жылы шығар деймен-ау, гүзекте үйге Айтжан аға келді. Хәс, жүуери қорықтың уақты. Үйде көп отыра берсен «жүуерини шымшық жеп кетти» деп бақырады апамлар. Төбемизде жайымыз болмаған менен колхоздың берип қойған отыз сотиги бар. Соған жүуери-пүүери, қауын-кәмек дегендей егип аламыз.

Сөйтип, пайытты пайлап отырып, олар рәс-с гәпке қуныққан уақытта Айтжан ағаның дуұтарын билдирмей алып шықтым. Алды-артыма карағаным жоқ, жүуери атызға

тарттым. Мениң үйден қалай шығып кеткенімди хеш ким сезбеди. Өзим де пышық жүриске келгенде бенде емеспен. Жасырынбақ ойнағанда да балалар зир ететуғын еди. «Шамурат пенен ойнамаймыз, адам таба алмайды» деп. Өйткени, бир жерде қыбырламай отырмайман-дә!

Қазанда жүүери жарма бүлк-бүлк қайнап атыр. Ол писип сууыйман дегенше, оны ишип боламан дегенше биймәлел бир-еки нама үйренип таслауыма болады. Жүүери жарма тегинликте сууыйғоймайды. Үсти қаймақласады-дә, асты бети қазаннан жана шыққандай қайнап тура береди.

Қолымда аламойнақ дуутар. Жүүери атыздың шетинде дымбырлатып отырман, дымбырлатып отырман, бул қапылғыр мени жатырқай ма, сирә намаға келетуғын емес. Бармақларымды дуутардың тары қыйып кетти. Ақыры, қайттым. Келсем: Айтжан аға менен ағам дәруазаның алдында тұрған екен.

— Келе бер Шамурат, қорықпай-ак қой, — деди Айтжан аға мениң айбынып тұрғанымды билип. — Аған саған дуутар әперетуғын болды.

Сол гәп хәк болып шықты. Келеси базарда маған дуутар әкелип берди. Есейе келе ойласам, ағам байғұс мениң дуутар алғанымға карсы емес, бирак, әперейин десе пул таппайды екен.

Сөйтип енди, өзимнің дуутарым бар. Қәлегенимше дымбырлата беремен. Хеш ким маған тек демейди. Еле көрерсиз, ауылдағы болдық қызлар мени қоршап алып: «үйпбей, сөйлейди-ау» деп тамсанып отырады. Усы әрман менен көтерілип-басылып шертемен, бул «жабайы» дуутар сирә айтқанға көнбейди. Бара-бара бармақларымның сым қойған жеринен дуутардың тары да шықпай қалатуғын дәрежеге жетти. Лекин, мен әнейи өжет емеспен, «я усы еки тарлы ағаш жеңеди-дә, я Өтемураттың баласы жеңеди» деп турып алдым. Ақыры, Өтемураттың баласы жеңди! Енди маған кем-кем дуутардың сын-сымбаты әбеший көрине беретуғын болды. Айтжан ағалардың дуутары қарасаң көзіңнің жауын алады, жалтылдап тур. Бизики қабығы қыршылған ерик тоқпақтай аппақ, және зилдей! «Қой бундай салақ болмайын, дедим бир күни өзиме-өзим, адамлар дуутарын өзлери жылтыратып алатуғын шығар. Палаудың майын күнде шашыма жаға бергенше дуутарға жаққанда биреу урыса ма?!»

Сөйтип, бир күнлери бизиң дуўтар да жылтырады. Өне, дуўтармысан-дуўтар! — Еле бул әдисти Айтжан ағам менен Минаж дайымлар билмейди. Енди бир рәхәтленип шертейин деп бир дизеге консам, дуўтар «тыңк-тыңк» етеди де, сести шыкпайды. Кейин билсем, майлаған дуўтардың куў таяктан паркы қалмайды екен.

Енди буның майын қалай кетиремен? Сорайын десем қорқаман. Бир күни биреу мәсләхәт берди.

— Қайнаған суўға дуз бенен күл салып, дуўтарды қайнатасан. Дуз ағаштың майын сорып алады, — деди.

Оны еситкеннен соң бизге тынышлық бар ма? Бахтыма үйдиң иши бир садақаға кетти. Бир қосыуыс дуз бенен бир қырма күлди қазанға салып, дуўтарды қайнатып отырман, қайнатып отырман. Қарасам, дуўтарым қосыуыс отынға айланды да қалды. Мен аңгөдек дуўтардың желим менен турғанын, қайнаған сууда желимнің ашылып кететуғынын сирә қыялыма да келтирмеппен. Сөйтип, дуўтарды да «ектик».

Лекин, қарап жүргеним жоқ. Айтжан ағалар бийқарға пул сарплап жүрген екен. Қораға өрмелеп турған суўқабакты билесиз бе, өне соның кишкене жағын кесип алып, ишин үнгип саплап жиберсең гиржектиң өзи! Тек бетине азмаз ешки тери керек, оннан кейин ауылдың болдык қыз-келиншеклери сениң әтирапыңда: «үйипбей, сөйлейди-ау, сөйлейди-ау» деп тамсанып отыра береді.

Лекин, суўқабак гиржек те бизге аңсатқа түскен жоқ. Жалаң аяқ шаңға батып жүрген балаларға ким ешки тери береді? Жораларым да излесип жүр. Буның да илажын таптық. Ауылда той-садақа болғандай болса, хәммеден бұрын биз жетип барамыз. Ұазыйпамыз ғаррылардың ешегин байлап көзге түсиу. Мениң үлесиме молла тийисли. Себеби, сойылған малдың терисин моллаға береді. Соның ушын молланың нөзерине түсиу барлық сый-хүрметтен өтип кетеді. Және, бир мөртебе мерекеде ешегин байлай сала ешки тери сорай бериуге де болмайды. Онда сырымыз ашылып қалады. Илажымыз қурыса да бир-еки мерекеге дейин шыдап, геуишин мутқа қойып жүремиз. Көп күнге созылған сумлық, ешки терини қолға түсириу менен питти. Ендиги жағы аңсат. Жас терини ызғар топыраққа үш күн көмип қойсаң, таздың басындай жылтырайды да қалады. Кейин көре бер, ылақаның териси мына жерде қалады.

Енди ойлап турсам, сол күнлер де балалығымыздағы ең бахытлы күнлер екен-ау. Гиржегимди ғыйқылдатып, «картайыңқырап» үшіншини питирдим. Ширенип тоймасам да, әйтеуір карным аш емес. Ата-анам алдымда.

Лекин, төртіншиге өткен жылы әкем бийшара бизиң жас екенлигимизге қарамастан, қыр изинен қалмаған кеселден қутыла алмай, кетти де барды. Мен хәм Турдыбай, жетим қалдық, анамыз жесир болды.

Әнекей, автор қосшым, өмирбаян деген усундай болады. Бул еле басламасы ғана. Ал, сен болсаң бир бет қағазға мениң алпыс жасымды сыйдырып қойыпсаң. Бул уят болады, қосшым!

Хатымның дауамын ендиги гастрольға барған жерден жазаман.

Эссеңизди тоқтатпай жаза берің. Сизге бурын пайдаланылмаған бууат-бууат күлки тилеймен.

Шамурат.

ЕКИНШИ ХАТ

Хүрметли автор қосшым!

Мен саған екінши хатты бөтен районға көшкеннен кейін жазарман деген едим. Лекин, уәдемди шаймалайман. «Үйдеги сауданы базардағы нырық бузып» кетти. Бул районда және бес-алты күн болатуғын түримиз бар. Бизиң келгенимизди еситип еле жете алмай жүрген пәнтқумарлар көп екен. Солардың өтিনিшине бола ертеннің арғы күни «Мениң хаялымның байын» қояйын деп отырмыз. Онда кәдимги өзин билесең, мен қылтылдаған хаял болып сахнаға шығаман. Еркек халыма хаял образын дөретиу аңсат па? Хаял дегенде наз болады, сынғырлаған күлки болады, еркек кисинің қолы тийип кеткенде «үйбий» деп шоршып түсиулері бар... Булардың хәммесин меңгеріу ушын уақыт хәм дыққат керек. Соның ушын саған айтажақ гәплеримди жазып-жазып таслап қутылып, кейін күни-түни жатып таярланбасам болатуғын емес. Алағадашылықта ис шала болады. Саған хат жазаман деп жүргенде «емшегимнің» биреуін жойтып алсам, неше пуллық кисі боламан? Телпегиме ойласам, «тандырды қызған

Ұақтында жауып тасла» деди. Сөйтiп, сөйтсем сөйтеғояйын деп сөйттiм.

...Бизлер Турдыбай екеумиз ярым жетим болып қалған уақытлары күн көрiс хәзиргидей емес, жесир хаяллардың қазан қайнатыуы қыйынырақ кешетугын пайытлар едi. Себеби, хұкiметтiң өзи «таза хожалық», «жесир қатын мың кой айдайды» деген менен сол мың кой табылағойған жоқ. Мөселен, бизиң үйде бир кой да жоқ едi.

Ал, мына қойы бара берсин: күнделикли руузыгершиликти тербетiудiң өзи ансат па едi десеш! Колхозға барсан үйиң жай емес, үйде отыра берсең аузына түсетугын такан жоқ. Оның үстине журт қатары отыз сотигине туқым-пуқым таслауың керек. Гейде аз ғана болса да қырман үйирип, түйек айдауың керек. Бәхәрдеги өғиз қосты еле саған айтқан жоқпан. Өне, солардың бөри жесир хаялдың қолынан келе ме? Өзиң пөкiзе тоқшылық уақытта тууылғаннан кейин түсинбейсең, қосшым! Мениң өзим де мойныма ошак илингеннен кейин оның паркына барғанман. Болмаса, уақтында бизди өгей әкеге қаратпақшы болған анамыз Рәушан пақырға ишимнен өкпелегеним ырас. Өгей дегенге баланың сыйғаны сыяды. Мен я бир кой аузынан шөп алмайтуғын, ары ийтерсе ары, бери ийтерсе бери отыра беретугын бала болсам екен. Тыпыршып бир жерде турмайтуғын минезим бар. Оны өгей өке көтере ме? Турдыбайға хеш гәп, нениң не екенин билмейди, кишкентай, көнлиғип кетиуи мүмкин. Ал, мен бөлениң бөрин билемен.

Ағайин-тууғанлар да усыны ойлаған қусайды, апама «ак пәтия» берди де, мени Сейтмурат делбениң қолына тапсырды. Ол бизиң ағамның аталас инилери. Колхоз баслық. Өзи де делбе дегенше делбе. Бет-жүзине қарап отырмайды, «түйеден постын таслайды». Уақты-уақты бизикине қыдырып келгенде, кетемен дегенше апамның қылтылдап жүргенинен сезетуғын едим буны.

Делбе кәйнимиз бир нәрсе деп салар-ау, — деп аяғының ушы менен жүреди. Оны да еситтирип айтпайды, дауысын шығарып «делбе» деп көрсин, о-о-о, басында қамшы ойнамас па екен! Ол уақытлары астында аты, қолында қамшысы болмаса хеш ким оны атқаминер деп есапламайтуғын едi. Заман көтеретуғынды-дә!

Сейтмурат ағамнан қорықпайтуғын тек бір адам бар еді — ол да болса өзінің хаялы, яғнай Нәбийра кишем. Әне, ол тилинің ушына келген гәпти қайтармайды.

Сөйтип, мен Сейтмурат ағамның артына миңгесип «Қызыл партизан» колхозынан Калининге келдим. Жол бойы бир-биримизге илла деп аузымызды ашқанымыз жоқ. Ол өзлигинен хеш нәрсе демеди. Мен дуұтарымды қәйтип майлағанымды айтайын десем қорықтым.

Ат келип өзінің үйреншикли қазығына тоқтады. Оны көрип иштен және бир ат оқыранып қойды. «Келдің бе» дегени шығар. Хәмме баслықларда да еки аттан бар ма билмеймен, әйтеуир Сейтмурат ағам алма-гезек еки ат минетуғын еді.

— Нәбийра қосшым, енди азырақ қолың узаятуғын болды, — деди ол есиктен кире берип. — Буннан былай атларға Шамурат карасады.

Кишем гүрк етти:

— Жолың болып капты! Кудай бермегенди кисиден алып толтырарман деп пе едің! (Олар бийперзент еді).

Тула бойым муздай болып кетти. Айттым-ғо ақыры, мен бәлениң бәрин билемен деп. Үшиншини жана питкергеним менен жасым бар.

Сейтмурат ағамның ашыуы бирден мурнының ушына шықты.

— Неғылдедин! — деп етигиниң қонышынан қамшысын сууырып алды. Мен ондай айбатлы қуралдың жумсалғанын көриппен бе? Өкирип жылап жибердим. Ол қамшысын түсирди.

— Жылама Шамурат, — деди ол басымнан сыйпап. — Мениң үйимде жетим-жесирдин көз жас төккени жараспайды. Хүкимет мени соның ушын баслық етип қойыпты, жетим-жесирдин көз жасын көр деп қойыпты...

Ата-бабадан гәп қалмаған, «есерсоқ болмай ер болмас» дегенди тап бизиң Сейтмурат ағамды көрип айтқан шығар деймен де тураман өзим. Ол делбе болған менен басқаға делбе, маған қарағанда сондай қайырқом. Өйтпегенде, үйдеги баспағын колхозға өткерип, маған тай өпере ме? Соған еле хайран қаламан. Өзиң болсаң колхоздың баслығысаң, қала берсе аты шыққан делбесең — бетине хеш ким келе алмайды.

Колхоздың бир тайын ешейин алғанда болмайтуғын ба еди? Хәзирғи миллион жеп атырған жебирлер болар ма еди, отызыншы жыллардағы анаў-мынаў кәмбағал колхозларды жутып қояр еди. Бирақ, Сейтмурат ағам өйтпеди. Онда тәрезиде тас сындыратуғын инсап бар еди!

Сөйтип, ол үйде бар уақытта мен еркинмен. Ал, жок уақытта оклаў жеген пышықтай, қылпылдап, аяғымның ушы менен жүремен. Мениң талайыма ол да үйде турмайды. Күни-түни колхоз. Бул колхоз дегениң түүесилмейтуғын зат екен. Демек, мениң күндеги күним Нәбийра кишем менен. «Шөжениң несийбеси болғанда, тауыққа емшек питпеспе еди?» деген екен баяғыда биреу. Сол айтқандай мениң бахтыма ол да «бардың халын, жоқтың күнин» берип қойған қытымыр болып шықты. Әсиресе, маған карағанда шығанағында пружина бар, тартылып қала береді. Болмаса, мен күн узак сол үйдиң оты менен кирип, күли менен шығып-ақ жүрмен ғой. Арка-арка суўшигинлерди аркалап киятырғаным, аркалап киятырғаным. Бул аўсыл болғырлардың алдынан шөп қайтпайды. (Шаршасаң ашыушақ болады екенсең, ғарғыстың түр-түрин ойлап табасаң). Сөйтип, салсаң жей береді, салсаң жей береді. «Жылқыдай отлайды» дейтуғыны сол екен-дө адамлардың. Оның үстине түсте биреулерди ертип келсе исимнің аты жоқ. Үйдеги атларға және еки-үшеуи қосылады. Енди оларды тойдырыу ушын кишигирим бир ешек арба от керек. Оны усы жазған Шамураттан баска ким орады деп отырсаң. Өтемураттың өлгени Сейтмурат делбеге жүдә қайым болған екен.

Күнлердиң күнинде сүре жығылып даладан келсем, кишем алдыма бир шәйнек шай менен бир кеспе нан қояды. Ол заманнан бул заманға тандырға жапқан нанды пышақ пенен кесип қойғанын көрдиңиз бе? Мен көрдим. Бәрин кесип қойса мейли, ал ол бир кеспе береді, оның да аржағынан күн көринип турады. Соннан кейин не болады, шайдан бир кесе ишемен де, нан түүесилген соң ысырып қояман. Кейин улы тоңқылды болып атырғаны.

— Бул жүүернемек, муштай болып шайды зая қылады!

Зая қылмасын десең пүгин нан бер! Керек десең шайынды да берме, муздай суў менен-ақ кум қаптыраман. Нансыз қуры суўды сылқылдата берип, әкемди шай өлтирип пе еди!

Ал, Сейтмурат ағам ондай емес, қолы ашық. Бағана айттым-ғо, тек үйде болмай күйдиреди. Әсиресе, ол ғаррыларды күтиўге өш. Баласы болмағаннан кейин тез-тез үйге шақырып, пәтиясын алып турады. Колхоз баслық болған менен ол қудайға жүдә исенетуғын еди. Болмаса, сауат десең сауаты бар-аў, үшінши классты питкерген. Сол сауат пенен ол аўыл кенес болды, райаткомнын баслығы болды, әсиресе райондағы емлеўхананы басқарғанын айтып хеш кимди инандыра алмай динкем қурайды. Сонша жумысларда ислеп, хўкиметтин оң қолы болып жүрсе де ол қудайға тил тийгизбейтуғын еди. Сол жыллары бир жан есап шықты, анкетасында «қудайға исенесең бе, исенбейсең бе?» деген сораўы бар. Әне, сол жан есапта Тахтакөпирден Сейтмурат делбе өтпей қалды. «Исенбеймен» дейин десе қудайдан қорқалды, «исенемен» деўге хәмелинен. Акыры, өтпей қутылды.

Сөйтип, ғаррылар аўқат пенен шайға тойып алғаннан кейин бир ағытылып отырып пәтия береді дейсең, хәзир олардын айтқан гәпинин бири ядымда жоқ. Тек есимде қалғаны:

— Илайым, бизге бермесең де, усы Сейтмурат инимизге бир перзент бер, — деп сақалын тарамыслап турғанларын билемен.

Соннан мен де күтип жүремен, сонша ғаррылар соранды-ғо, енди беретуғын шығар деп. Кейин ала ғаррылар да қуры аўқат жеп кете бериўге қысынатуғын болды. Ырас-тә! Гәпин өтпей ме, қой! Бир күнлери «уялған тек турмас» деп ғаррылар Сейтмурат ағама тумағалы қаршыға әкелип берди.

— Қарағым, перзент пенен дәўлеттин ерте-кеши жоқ, ўақты-сәти келип перзентли де боларсан. Соған дейин мына қусты салып, кеўил көтерип тур, — деди.

Сейтмурат ағам рахмет айтып алып қалды. Бирақ, қус салыўға оның ўақты жоқ еди.

Соның менен қус қәпесте тура берди. Бул да маған атларға қосымша мийнет болды. Оған меннен басқа ким қарайды. Нәбийра кишеме салсаң, сойып гөшин жемегенсоң оған үш шайыға да керек емес. Жазған Шамурат, алдына дән салады, суў қояды. Соннан келген күннен-күнге қанатлары салынып, өлетуғын аўырыўдай көзлери мөлериp баратыр.

Бир күнлери қаршыға сауға еткен ғаррылар келди. Жерде қырпық қар бар еди.

— Балам, қусты неғылып атырсыз! — деди маған. Үйде меннен басқа хабарласатуғын адам болмаса не қылсын:

— Турыпты, — дедим мен. — Алдына күнде дән саламан, суу қуяман.

— Гөш бересіз бе?

— Яқ, Сейтмурат ағамның тауықлары гөш жемейтуғын болған соң...

— Ұай, балларым-ай, — деп ғаррылардың бири муртынан күлди. — Қустың обалына қалған екенсіз-ғо. Қаршыға қус гөш жейди, оны да өзи аұлап жеуи керек. Атта жүрип билесең бе?

— Билемен.

— Онда қусынды алып шық. Бирге аң аұлап қайтамыз, — деди ғаррылар.

Сөйтип, аттың үстінде пошша торғайдай болып, аңға шыққанбыз. Сол уақыттағы «ғарры» деп жүргенлеримнің өзи де асып кетсе елиуди өкшелеп жүрген кисилер қусайды-ау. Анық ғарры болғанда аңға шыға ала ма? Қырыққа шықпай сақал қойып алғаннан кейин, биз қусаған бала пақырларға ғарры болып көринеди екен.

Қус салыудың да өзине ылайық тәртиби болатуғын қусайды. Бир күн бурын қусты уйкылатпай, ашыуына тийип, уйкысын алып, хәм аш қояды екенсең. Соннан кейин ашыуға шыдамаған байғус, ертеңине көзине көринген қус бар ма, аң бар ма — бас салады екен. Бир есаптан қарасан, буның өзи де инсапсызлық-ау.

Бизиң қустың уйкысы пүтин, тамағы ток. «Алха жибер, ғыйт-ғыйт» деген уақытта мен де жиберемен келип, ол өз аұанына ушып кетеди. Кейнинен хәммемиз «мәх-мәх, кел-кел» деп заргирян болып жүргенимиз.

Соң-соң үйрендим-ау. «Қашан бир қар жауар екен» деп хауаны ийискеп туратуғын болдым. Деген менен маған күнде қус салыу, күнде мәслик қайда. Қыс келген соң отын мениң мойныма, күнде бир ешек жүги отын әкелемен. Баяғы дуутар, дәп дегенлер атамның аяқ ушында қалды.

Усы жүрис пенен еки-үш жыл арадан өтип кетти. Бул жаққа келип тек бир класс-ақ оқыдым, төртинши! Кейин ала отын тасыу менен ат бағыудан қол тиймей қалды.

— Үшінші класс питкерген ағаң да колхозға баслық болып жүрипти, — деди кишем. — Басымызға шыра жағатуғын болсан, усы сағатың менен-ақ жаға бересен!

Шыра демекши ядыма түседі-ау, бизиң үйде журтта жок жетинши шыра бар еди. Бирак, ол қапылғыр маған ауыспайды. Түн гәриптики деп, бир майдан, бир майдан китап оқығым келеди. Сонда мениң пайыма тийетуғын шүтик шыра. Оны да кишем көрип қойса келип пилигин басып өширип кетеди. Оны қайтадан жағып алатуғын менде жүрек жок.

Сөйтип жүргенде Армиядан екинши ағам Мәмбетмурат келди. Ол бир өзи келген жок. Антонина — Тоня деген бир сулыу келиншекти ертип келди. Ол хаялы екен. Өзи муғаллим. Немец тилинен оқытады. Ауылдың адамлары дәслеп жек көрип те жүрди, «душпанның тилин үйренип бәле бар ма екен» деп. Себеби, урыстың жарасы дуз куйғандай ашып турған пайыт, үлкен түе балаға дейин езиуин жеткен жерине шекем созып күле алмайды. Деген менен орыс кишем болғаны, маған шеп болған жок. «Что такой»ды ауылда хәммеден бурын өзимиз үйренгенбиз. Әсиресе, балалардың ауызының сууын қурытып, түсиниксиз бир нәрселерди айтып-айтып жиберемен де, кейнинен «что такой» деп жиберемен. Хәммеси аузын ашып қалады. «Что такойдың» анық орысша екениң билемен, аржағы бирак сандырак. Оны түсинип атырған балалар жок.

Бир күни Тоня кишем маған:

— Ты учишься? — деди.

— Ты учишься, — дедим мен де, не дегенимди өзим билмей.

— Тебе сколько лет? — деди.

— Сколько лет, — дедим мен де. Орысшаға орысша жууап қайтармасаң бола ма ақыры, төртинши класс сағатым бар.

Кулласы, ол мениң изиме шукшыйып түсип алды.

— Давай қайнаға, Шамурат должен учиться, — деди.

Сейтмурат ағам қарсы болған жок. Қәтере деген ол уақта да бар екен-ау, Мәмбетмурат ағамның жорасы Жайман деген муғаллим еди, сол мени өзи оқытатуғын жетинши класска апарып отырғызды. Ортада бесинши, алтыншы класслар қалып қойды. Өзим де бесиншини оқыуға уялып жүр едим, тәуір болды. Ақыры, бойым өсти, ойым өсти, жасым он беске келип қалды.

Сөйтип, жетиншини гүрлендирип оқып жүрмен. Өзи, қалдырып қалдырып оқыса да болады екен-ау деймен, алағат болып атырған хеш нәрсеси жок. Қайта мен оқыудан да бөлек өнер шығара басладым. Егер көшке ере алмағанымда бундай болмас еди. Енди қосық шығаратуғын болдым. Инанбасаңыз, соннан күнделігімде қалған бир қосығымды оқып берейин.

Класста шырпы шакпасын,
Жийде жеп, семичка шакпасын,
Класс ыбырсып жатпасын,
Тазалықты сақлаң дослар.
Айкыш-уйкыш тамды сызбан,
Таза болсын жылтыр муздан,
Тазалыққа қурыңыз заң,
Берик болсын ара дослар.

Соннан арман қарап кете береді. Буны класста хөмме билип алғаннан кейин жұмысым және балалады.. Дийуалы газета бар ма, фото газета бар ма — мениң мойныма. Булардан да қыйынырақ бир жұмыс бар, сол уақыттағы жетинши класс қызлар тәуір-ак бой жеткен, оларға жигитлерден тез-тез хат келип турады. Мен рәс-с турып өзимнің Шамурат екенімди ұмытып, қыз болып хат жазаман. Жазып бермесем қызлар коймайды. Жигит байғұслар мениң хатымды оқып, мурынларын хәңкийтип жүре береді. Әсиресе, мениң менен бир партада отырған Г. деген қыз бар еди. Атын толық айтпайман, ғаррысы оғыры шурт минез деп еситемен, үйге жууырып келсе, келинлердің алдында қызыл кегирдек болып атыуды айтса... Өне, сол қызға күнде бир жигиттен хат келеди десем лап болмайды. Өзи де бассына болғандай сулыу еди. Өл деп қызғанаман! Соннан кейин оған хат жазған жигитлер маған унай ма? Рәс-с, хатты жазаман бекиштирип, қайтып ол жигит хат берместей болады. Хәққынан! Қосық пенен силесин қатыраман.

Бәри бир ол қыз маған буйырмады. Жети жыллыкты питирди де, хәйт койды.

Тоғызыншыға өткен жылым, Сейтмурат ағам перзентли болды. Бирақ, колхоз баслықтан босады. Сөйтип, районға көштик. Маған колхоздан баспаққа аұмастырып әперген тайы бар еди, оны да алып кеттик. Заңғар таймысаң тай еди, жорғасын айтпайсаң ба, үстине сууы толы кесе койғанда

төгилмес еди. Өттен, ярым жыл өтпей, колхоздан адам барып тайды кайтып алды. Берген баспағымыз сыйыр болған екен, апарып берди. Сонда неге, Сейтмурат ағамнан қорықпады екен, еле хайран қаламан. Себеби, ол колхоз баслықтан босаған менен қалада үлкен бір хызметте ислеп атыр еди.

Қалада да бизики баяғы жұмыс — ат бағыу, бул жердин бир өзгешелиги — Шымбайдан тез-тез артистлер келип турады екен. Бул мениң гөне дәртимди қозғады. Абат деген дөпши бар, келиуден оған отын апарып беремен. Дөпти қыздырыу керек ғой, ақыры. Ол да кем-кем маған инисиндей исенип, «дөпти қыздыра бер» деп қызлар менен сөйлесиуге кететуғын болды. Маған десен ауылдың болдық қызларын әкетпейсең бе?! Дөпти қалдырсаң болды. Сөйтип, дөпти қыздырып атырған мен жоқ, Абат бес қәдем жылысқаннан қағаман дүмбирлетип, қиятырған уақытта ғана дым билмегендей отқа тутып отырағояман. Сөйтип, жүрип-ақ дөпти үйренип алдым.

Қалаға келгендеги тағы бир өзгерис менде мухаббат оянды. Буған дым таңланыудың кереги жоқ. Ол уақытлары тоғызыншы-оныншы класс дегенлер дырдай жигитлер менен бой жеткен қызлар болатуғын еди. Инанбасаңыз, өзимиздеги актёрлардың да биреуи тоғызыншы класында үйленип, оныншыны бала-шағасы менен питирген. Ондай мысаллардан керек болса бир дөптер толтырып бериуим мүмкин. Бирақ, гәп хәзир басқа жақта, мәселе мениң мухаббатымды кимлер оятқанында. Ол өзлигинен оянған жоқ, биреу оятты.

... Күнде «Босай» арнанын жағасына ат сууғаруға бараман. Ат жууаман. Жол бойы үйлер. Бир күни өтип баратырсам, бир қыз:

— Мына бир жигит жакыннан бери пайда болды, күнде өтеди. Енди жолына қақпан қурып қоймасам, — деди.

Мен гөпимди алып қаламан ба?

— Қарындасым, қақпан курсан аяғымды сындырасаң-ғо, оннан да дузақ қурып услап ал, — дедим.

Сол-сол болды, «унынды шашайын ба» дан басланған гәп, кейнинде екеуимиздин мухаббатымызға айланды. Енди бир мезгил емес, еки мезгил ат жууаман. Мен атты жетелеп өтсем болды, қыз да ийнағашын ийнине салып, кейнимнен шыға береді. Кейин татлы посалар, пай-пай несин айтасан! Өзин де уақтында он жети жасар жигит болып көрген болсан

түсинетуғын шығарсан. Атлап кеткен болсан билмедим, мениң класс атлағанымдай етип. Сен бирақ бул гәплерди эсседе жазба. Орынгүл еситсе шатақ, қызларының үйине кетип калады. Кемпир деген жас минген сайын кәдірли болама деймен, онысыз жутым сууды ишким келмейди.

Сөйтип, жүре бердим. Бир күнлери қыз мениң қалтама еки ели қағаз салып жиберди. Үйге жетиүте тақатым шыдамай, жолда оқып шықтым.

«Шамурат, сен мени ермек етип жүрсең бе? Алатуғын болсаң тезирек ал. Бирақ, үш ай бир жерге барып келдим».

Әне қалас! Өзиң болғанда не қылар един! Есик көргени тағы бар, биреудиң қууысында отырғаным тағы, сол уақытлары оқыуды қойып хаял алгандай жағдай менде жоқ еди. Не қыларымды билмедим. Кәйткенде мен оны, ол мени ұмытыуымыз керек. Болмаса «дузактың» тамашасы кейнинен болады. Жаңа болған жигитте ес бола ма? «Есиң барда етегинди жап қудағай» деген. Сөйтип, хәммесине қолды бир сермедим де, Сейтмурат ағамның үйинен шығып, интернатқа кеттим. Сол жерде онды питирдим. Кейин баяғы өзиң айтқан шала питирген институтқа түстим. Ол мына кәдимги Нәкистеги муғаллимшилиқ институты еди. Тоня кишемнен үйренген орышам бар, орыс тили муғаллими болайын деп сол факультетке түстим. Деген менен болмады, гүзде пахтаның уақтында үстимнен гүзе сынды, «Шамурат пахта терген жоқ, пүткіл мәүсим дауамында Райгүлдиң қасында дуұтар шертип жүрди» деп деканатқа шағым келип түсипти. Кеште бир майдан, бир майдан дуұтар шертетуғыным ырас еди. Райгүл қосық айтады. Бирақ, нормасын терип берип жүрмен. Сонда да, жала бәлеси жаман екен, мениң стипендиямды қыркып таслады. Енди онысыз қалай оқыйман? Алдымда теңселген әкем тур ма, қалтамды пулға толтырып қоятуғын.

Институтқа өкпелеп, ауылға кеттим де қалдым. Ал, оқымағаным, енди не қылар екенсиз! Бирақ, олардың «қоразсыз-ақ таңы атты». Шамурат оқымаған менен институт жабылған жоқ. Еки ортада маған муғаллимшилиқ кәсиби менен орышаны суудай ишип алыу буйырмай қалды.

Әнекей, қосшым! Жигирма жасқа дейинги өмирбаянымды еки хатқа зорға сыйдырдым. Онда да бәри ушқары. Не бир қызық жерлери уақыттың қыстаулылығынан қалып қойды.

Зыяны жок. Каршыга кустай уйкынды урлап, эссенди жаза бер. Сен боламан дегенше мен де толық алпыска шығып алатуғын шыгарман.

Мутлай сәлем менен Шамурат.

5

«Биреудің ким екенлигин билғиң келсе, сөйлесип көр» деген бурынғылар. Дурыс айтқан. Шамурат та өзін «аппак хожаның ақлығы» етип көрсетемен деп, қайта «гөжени төгип алғанын» абайламапты, шағына жетпей атырып-ақ бираз нәрсени бүлдірген екен. Сөзимнің дәлийли ретінде төмендеги «айыпнамаларды» ақ қағазға пор менен жазып, астын сүт рең көлем менен еки қайтара сызып койдым.

«АЙЫПНАМАЛАР»

а) Желимленген дуўтарды қазанға салып қайнатып, бир қазан сууды заялаған:

б) суўқабақтан гиржек соғып, адамларды уйқыдан қалдырған.

в) Сейтмурат делбениң атларын «аусыл болғыр» деп ғарғаған.

г) бәләәт жасына жетпей турып, қайтып келген келиншектен поса алған.

«Әдебий ис»ти еле де тереңлестириу мақсетінде «айыпкер»дің хатларын хәр күни еки қайтара лупа менен окыйман. Лекин, тырнақ илер жери аз. Жаслықтағы, аш-жупынылығы менен ярым жетимлиги оған «адвокатлық» етип алдымнан шыға береді.

Бир күни түс мезгилинде кабинетиме орта жаслардан тәуир-ақ өткен, тап шамасы пенсия жасында болса да, қырсықланып қартаймай жүрген бир хаял кирип келди.

— Отырың, жол болсын — дедим мен.

— Мениң ғаррым хаккында «әдебий ис» қозғап атырған сиз бе? — деди ол.

— Аўа, мен.

— «Оператив группаңыз» неше адам?

— Мен бундай «бир томнан» өтпейтуғын «ислерге» соавтор тартқым келмейди.

— Олай болса меннен билгиниз келгенлерин сорай берин. Мен сол күлмейтуғын қуақының зайыбы Орынгүл Үббиниязова боламан.

— Жүдә жақсы. Сиз оны тууылғаннан баслап билесиз бе?

— Яқ. Мен оннан он жыл кейин тууылғанман. Сонын ушын меннен 1956-жылдын бержағын сорай берин.

— Оннан бержағында не болған еди?

— Оннан бержағында мен оған шырп етип қосылып алғанман.

— Ким бұрын сөз салды?

— Ол.

— Бирден келисим бердин бе?

— Ауа.

— «Еле жаспан, оқыйман» демедин бе?

— Яқ. Баска биреуге сөз салып қойыуынан қорықтым. Себеби, булар театр институтын питирип келген тек тоғыз жигит еди. Ал бизлер көппиз. Искусствоға ет бетинен таслап жүрген биз ушын театр институтын питирген жигитлердин ким екенлигин билесиз бе?! Қол жетпес асқар шың ол! Биз болсак, бәхәр фестивалының жеңимпазы болып, театрға таярлыққа келип қалғанбыз. Онда Ташкенттеги декада алдынан «ғырта-ғырт көркем өнер фронты» жүрип атыр еди. Басшымыз Лизаханым Петросова азаннан кешке бизди ойнатыуға шаршамайды. Сонда усы бизиң ғаррылар хәм ойнайди, хәм қосық айтады.

Шақ-шағала, шағала,
Жаптың бойын жағала,
Қайтпаймыз ба үйлерге,
Шаршадық ғой Лиза апа,

— деп жибереди. Бизлер қыран күлки болып атырғанмыз. Әйтеуір, бизиң ғарры бар жер уақ-шақ.

— Сөйтп, үйленбестен бұрын былай-былай қыдырдыңыз ба, я бирден қосылып қояғойдыңыз ба?

— Неге? Қыдырдық. Ол мени мудама бир сериялы киноларға мирәт етип туратуғын еди. Кейин көп жүре бериуге болмай қалды. Енемиз байғұс қатты ауырып атыр екен.

— Ақыры, ол ененизден бөлек турған ғой.

— Ол алдырағында. Мен хәзир сизге ғаррымның берип кеткен еки хатын әкелип берип отырман, соны оқысаңыз бәрин билип аласыз.

— Яқшы, оны билип алармыз. Хәзир мени басқа бир нәрсе қызықтырып тур. Сизди ол гастрольлерге бирге алып кетпейди екен, сол рас па?

— Айтыушының гәпи! Биз алты жылға дейин гастрольға тиртеклесип барып жүрдик. Мен танца ойнайтуғын едим. Керек жеринде роль де атқарып кете беремен. Инанбасаныз Төреш ағадан сораң. Майда-шүйдесин айтпай-ақ қояйын, хәтте Тәрбия Жолымбетова келе алмай қалған уақытлары орнына сахнаға шыққанман... Соң, әсте-әсте балалар көбейе берди. Оларды да бирге алып кетип жүрдик. Бирак, барған жерде булар аўкат жейди, отырады, жасыратуғыны жок, аз-азлап шаршағанын шығарады. Сөйтип, азанда он-он бирлерге дейин уйқылайды. Ойын кеште ғой, ақыры. Ал, бизиң балалардын уйқысы пүтин, таң атпай турып алады да, олардың көкирегинен басып еңбеклейди.

— Кимлердиң көкирегинен басты?

— Командировкада кимлер болса солардың-да? Зийнел бар еди. Әбдижәлий бар, Әбилак, Айтжан дегендей...

— Кейин не қылдыңыз?

— Кейин командировкасы жоқ басқа жұмысқа өтип алдым.

— Ол кәйерде екен, командировкасы жоқ жұмыс?

— Обкомда.

— Обкомда?!.. Хәзир қаякта ислейсиз?

— Хәзир де обкомда....

— Ырасыңызды айтың.

— Ырасым.

— ...Мейли! Обкомда ислесениз ислей берин. Биз сениң айбат шеккениңнен қорықпаймыз. Хәзир демократия, жаза беремиз. Ғаррыңыз Шамурат Өтемуратовтың жүрген жерде тынышына жүрмей адамларды күлкіге шақалдыратуғынын, қатты күлкі он еки бармақ ишекке зақым келтириуи мүмкин деген айырым ветеринарлардың гүманын, қала берсе оның бир өзи хәм танца ойнап, хәм дәп қағып, хәм қосык айтып, хәм гиржек шертип, хәм рольде ойнап — бес адамның өнерин қатарына ийелеп жүргенлигин ашық-әшқара айтамыз!

— Айтын! Солардың арасында үш ул, бес қыз, он төрт аклыклы болыуға үлгергенлиги де қалып қоймасын.

Ол алдыма еки хатты қалдырды да, өзи жас келиншеклердей бир өкшеден айланып шығып кетти. Қаран, оның қартаймай жүргенинде де Шамураттың сезилерли дәрежеде «айыбы» болса керек...

ҮШИНШИ ХАТ

Бизлердин командировкамыз да қызық-ау, қосшым. Бир басланса, Шахуәлеттің тойындай, таусылмастан кетеди. Бүгін Нөкистен шыққанымызға он сегіз күн болды. Еле алдымызда мурты шағылмаған бир ай турыпты. Қулласы, бизін гастролимиздің питиуін күтсең, эссең жарынға қалады. Мен алпыс бирге шығып кетемен. Оннанша «хәм тайымды үйретейин, хәм дайымды көрейин» деген, түн меники-ғо, жүрген жеримнен хат жиберип кете берейин деген қарарға келдим. Сөйтип, бул хатты кеше үйге барғанда иштен тәмби басып отырып жаздым. Усы арқалы да мениң қуақышылықтың басы берик көшесине қалай кирип қалғанымды билип аласаң.

...Сөйтип, баяғы өзин айтқан «шала питирген институтты» келген жеримнен шала қалдыруға туура келди. Не қыласаң енди, хақыйқатлық дегеннің де гейде бир көзи жұмық болады екен. Бизге сол жұмық көзи менен қарады. Болмаса, қосық айтқан Райгүл пахта тереди де, қасында саз шерткен мен қуры гәлжендеп жүреди екенмен. Ақыры, «бар-ө, мениң дипломымды да Райгүлге қосып бере-ғо» деп, оқыуды ылақтырып таслап кеттім.

Енди ауылға барыуым керек. Нөкисли болып болғанымыз. Лекин, қайсы ауылға бараман? «Қызыл партизанға» ма, Калининге ме я Тахтаға ма? Кәйерде де Өтемураттың шарға баласына хеш кимнің емешеси қурып тұрған жоқ шығар-ау. Анау мактаулы Сейтмурат делбемиз, интернатқа кетсем, кеттің бе демесе, Нөкиске кеткеніме де еки жылға қарады, «заңғардың баласы аш жүр ме екен, тоқ жүр ме екен» деп аяғының ушына минип бир қарамаса... Екинши хатымда оны саған көбирек мактап жибердим, азмаз скидка қайтып оқы, қосшым. Гейбир әдетлерин есапқа алсаң, тап Нәбийра кишем менен топырағы шеллес атыздан алынған шығар дейсең...

Сөйтүп, телпекти ортаға койып ойластым. Телпек айтты:

— Шөке, сен өкпе-гийнени кой, «жарлы болсаң, арлы болма» деген, Сейтмурат делбениң үйине кайтып бар да, карнынды тыр-тыр қасып жүре бер, — деди.

— Хау, айнанайын телпекжан-ау, бир кесим зағараға карнымды қалай тыр-тыр қасыйман. Аштан буратылып қасы демесен...

— Як, хәзир сен баяғыдай емессен, күшиңе толыстың. Енди саған, хызметіңе жараса пүтин зағара береді, — деди.

Мен көнбедим. Қайтадан отырып қабырғам менен кенестим.

— Сен Рәушан кемпирди тауып ал, — деди он еки қабырғам бирден. — Ол не деген менен сениң анан!

— Тауып алмай-ақ билемен ғой, қайерде екенін. Шымбайдың «Биринши май» колхозында. Ерназар мурт деген өгей әкемиз бар деп еситемен.

— Әне, соған бар. Өгей болғанда не, сен бир оның жылқысын қууыпсаң ба? Бала емессен, кисиниң кеулин тауып сөйлеу қолыңнан келеді.

Усы пикир кеулиме макул түсти де, қайдасаң Шымбай деп тартып кеттім. Бес-алты жылдан бери апамды көрмегенмен, жолға шыққаннан кейін әбден сағынып кеттім. Тап мениң стипендиямды қырыққан адамға мың-мың рахмет. Болмаса, елеберин Шымбайға келиу нийетим жоқ еді. Бир күн Райгүлдин қасында, және бир күн Айгүлдин қасында дуутар шертип жүре берер едим-дө! Оның менен мени көзге илип атырған олар жоқ. Мен тек оларға қосық айтатуғын уақытта ғана керекпен. Соның өзінде жоқарғы курстың жигитлери менен көз урыстырып, ат көтермес наз етип отырады.

Сөйтүп, майколхозға кустай ушып жетип бардым. Апам байғус қатты сағынып қалған екен.

— Тәғдирден усындай өмир тилеп пе едим? — деп бир заман жылап алды. Әлбетте, мен барған уақытта өгей әкемиз үйде жоқ екен. Бирақ, обалы неге керек, Ерназар мурт деп ат кеширип атырған ол да мен ойлағандай жаман адам емес екен. Мениң бала қыялыма «өгей» деген адам басқаларға усамайтуғын, еки аяғы, төрт қолы, еки мурны бар дегендей... Қуласы, өзим көрмеген тәбияттың бир әбеший мақлуғы

сыпатында көз алдыма келетуғын еди. Як, ондай емес екен, қол аяғы да қәдимгидей, мурны да биреу. Бир кемиси бул да бийперзент екен. Бизиң апама үйленгеннен кейин қатарына үш қызлы болыпты-да бирақ, топырағы гөнермей турып, биринен сон бирин көме берипти. Ақыры, тәғдирге тән берип, Турдыбайды атына өткерип алған екен. Енди Турдыбай Өтемуратов емес — Турдыбай Ерназаров. Оған бул уақытта бәри бир, кишкене еди. Өтемуратты көз алдына да келтире алмайды. Ал, Ерназар мурт оны күнде алдына алып отырып, «түлкишек» айтып береді. Оған хәзир Ерназардың алақанынан жумсақ алақан жоқ. Аяғы менен тили сол үйде шықты.

Соның менен биз баяғы ески кәрге кирисип кеттик. Ешек арбаны қосып алып, күнде тоғайдан отын тасыйман. Лекин, оның бәрин Ерназар мурттың ошағының морысынан шығарып атырғаным жоқ. Сатаман. Пулы пахталы шалбардың кисесінде. Ақыры, ертең бир күн дуұтар шерткенде жазаламайтуғын бир оқыу табылып қалар. Сонда кимнен жол кирей сорап жүремен. Пукталық та керек. Жеңиң келте болса ийнинди қысыңқырап жүресең. Хәзирше қарақан тамағым өгей әкемнің мойнына. Кемпирин алғаннан кейин баласын да бағасаң да, заңғар!

Қысы мененги оңысық қалай өтти, не ишип не жедим, мен билсем оның саған хәм оқыушыларға дым кереги жоқ. Мен саған тек гәптің посгеллесин айтаман. Бундайда журттың уактын алмай, ириден туұраған мақул. Сениң менен маған кереги — екінши институтқа алып баратуғын төте сокпак. Әне, сол сокпактың басы айтқанымдай-ақ келеси жылы жазда басланды.

Нөкиске ойын ойнап, саз шертетуғын оқыуға бала жыйнап атыр екен, — деген хабар узын қулақтан маған да жетип келди.

Буны еситкен соң маған не турыс! Хүкіметке рахмет, менин дуұтар шертетуғынымды билип, сондай оқыу ашып жүрген. Анамнан «бир күнлик командировкаға» қол қойдырып алдым да, Нөкиске тарттым.

— Қандай өнерин бар? — деди театрда дизим алып отырғанлардың биреуі.

Ишим ғым ете қалды. «Қуры сауат болмайды екен-ау, қолыңнан анау-мынау талап та келиу керек қусайды».

— Кус саламан, — дедим иркилип-иркилип. — Ат арбаға аудармай отын тийеу де қолымнан келеди.

Отырғанлар мырс-мырс күлди.

— Саз шертесен бе, қосық айтасан ба? — деди соң.

— Ҳе, ол қолымнан келеди, — дедим қуанып кетип. —

Саз да шертемен, қосық та айтаман. Аббаздың жолына салып қысса оқыйман. Кейин аз-азлап дәп қаға аламан.

— Өне, сол ғой бизге кереғи, — деди олар. — Болады иним, есапқа алып қойдық. Августтың бір нәрсенши күни театрға кел, Ташкентке алып кетеміз. Қасында барғанша жегендей азық-ауқатың болсын.

Узақ сағыныш пенен күткен күн де келди. Бұрынғы театрдың жайы, парктің ишіндегі жазғы театр. Хәммемиз соның алдына жыйналдық. Өне, усы жерде кимнің ағайини көп болса көзге көринди. Бир баланың изінде бес-алты адамлап шашбауын көтерип жүргенлер гилен. Бул жерде тек «мен жалғыз, қудай жалғыз». Апам берип жиберген сөк пенен зағараға ийнимди қыйдырып ары теңселемен, бери теңселемен. Сөйлесейин десем хеш ким жоқ. Болмаса, ишим писип, тилим қышып-ақ тур. Өттен, танымағаннан кейин толы журттан пайда жоқ екен. Сонша жыйынның ишінде турып жалғызсырайман. Хәр кимге бир өкпелегим келеди. Бирақ, кимге өкпелеймен? Апам келе алмаса, иним кишкене болса. Ол уақытлары Шымбай менен Нөкистин арасы хаял-бала шағаның бир майданда келип кете беретуғын жери емес еди. Машын деген «атлығы» анда-санда табылады-дә, пиядаға жоқ. Хүкіметтің орнағанына отыз үш жыл болған менен, еле «қой үстінде торғай жумалап» кетегойған жоқ еди. Шымбайдан шығып Мынжырға қонып жүрген пайытлардан ара онша алыс емес.

Бирақ, жүріп кетерге таман қалай келсе солай келсин. Минаж дайым жетип келди. Соңғы жыллары ол бираз қартайған еди. Бұрынғыдай дауыс та қалмаған. Той-мерекелерде жасларға нәубет береді де, өзи «хай, бәрекелла»сын жеткерип отырады.

— Шамурат қарағым, — деди ол маған, — Ташкент деген уллы шәхәр. Өзим барып көргенім жоқ бул қалаға. Саған берип жиберерге қәрежетим де жоқ. Ислете алсаң, бир-еки насийхат айтайын. Насийхатым сол — бар ғайратың оқыуда болсын, мийнеттен, қыйыншылықтан қашпа. Оқыу питкерип

келсең хеш ким саған «қыйыншылық пенен питкерип келди» деп күлмейди, ал оқый алмай келсең журттың насақ сөзине қалыуың мүмкин, — деди.

Күн аға ағаш кабиналы машинға минип жүрип кеттик. Ағайдаров Орал деген артист басшымыз. Оның сахнада не тындырып жүргенин билмеймиз-дә, бирак, усындай узак сапарға, театрдың «пайын туурасыуға» шаққан хәм шебер екенин жолға шығардан алдын көп еситкенбиз. Дәрьядан ары өтип көрмеген биз ушын онысыз да хәмме билимдан, хәмме шаққан еди.

Ағаш машинда биреу сабап таслағандай болып Үргенчке келип жеттик. Поезд жолдың бойында сарыйымыз шығып отырмыз. Бүйерге жетемен дегеншеги қыялымыз баскаша еди. Бизиң ойымызша үлкен бир состав қарақалпақтың болажақ отыз алты артистин күтип турған, биз барып жетиуимиз бенен демин ишине тартып, «бумпыш, бумпыш» деп жүрип кетеди деген ойда едик. Пах, тапқан екенсең! Биз еле бозда ойнап жүрген екенбиз. Станцияда быған-жыған адам. Биреу менен биреудің иси жок. Сен артист боласаң ба, я ертенги күни хукиметтиң «бир тутқасын услап» турасаң ба, мына турған аламан ушын оның үш шайылық әхмийети жок. Хәр кимнин қолы өзиниң аузына жақын. Бизиң гиржек шерткенге мәсирип, «ал-ха, Шаке» болып жүргенимиз Нөкис пенен Шымбайда екен.

Сөйтип, вокзалда хеш кимге қосылмай, бир бүйирлеп турмыз. Паровоз дегенлер сирә «сен тур екенсең-ау» демейди, пыскырып келип, пыскырып өтеди. Соның арасында Орал аға бир машин менен келисипти. Чаржаудағы станцияға баратуғын болдық.

— Ол жер үлкен станция, — деди Ағайдаров, — қәлеген поезд бир тоқтамай өтпейди.

Бизге сонысы керек ғой. «Демин тауысып» бир тоқтасын, мирәт-сирәти керек емес, кенедей қатып аламыз. Оннан сон түсирип бопты!

Өттең, Чаржаудағылардың да бир кемиси биз болып турған жок екенбиз. Бүйерде де поездлер үрккен аттай иркілмей өтип атыр.

Күн артынан күнлер өтті. Ташкентке барыу үмити булдыраған сағымға айланбаға қарады. Бизге қолушын

беретуғын адам жоқ, ақыры. Сол жердеги адамлардың өзи кете алмай әуре-сарсан болып жүр.

Сөйтсек, бир күни азанда вокзалда жууырха-жууыр бола қалды. Ана поезд да ысылдап келип тоқтап атыр, мына поезд да! Аўзына радио тутқан темиржолшылар жар салып жүр:

— Бир группа қарақалпақстанлы оқыушылар, Москва-Ташкент поездына посадқаға шығыуыңызды сораймыз! Қарақалпақстанлы оқыушылар, Москва-Ташкент поездына...

Әне, қалас! Бизди де көретуғын көзлер бар екен. Сөйтп, ай жарылқап, күн тууып, билет жоқ, дағы жоқ. Москвадан киятырған пассажир поездлардың биреуине отырып алдық. Жол бойы киятырып «бул не қылған батпан куйрық» деп сорастырдық, жаңағы бизиң Ағайдаровымыз Мәскеўге телеграмма салған екен. Сол екен Чаржаў вокзалына от түсип атырғаны.

Кулласы, саған өтирик, маған шын, хәзир бир ярым саатта жетип келип атырған Ташкентке бир ярым хәптеде шүйкилдеп зорға жеттик. Мени кууақышылықтың басы берик көшесине алып келген төте соқпақ усы еди. Мағлыұматыңыз ушын айтып қояйын, бул сен айтқандай «басы берик көше» емес, аржағы айдын жол—театр сүүретшилик институты. Шамурат Өтемуратов енди оттай студент!

* * *

Баяғыда бир нәшебент айтқан екен, жигирма жылдан бери усы бәлени ишемиз, кейнинде нәшебент болып кетпесек болғаны ғой, деп. Сол айтқандай, гастролға шыққалы берли саған өзимди-өзим мақтап хат жазаман, кейнинде биринши категориялы мактаншақ болып кетпесем болар еди, қосшым. Бул кәсийет бирақ, бир менде емес, улыұма адамның тәбиятында бар нәрсе. Уақыт өткен сайын баяғы күнлеринди айтып мактанғын келе береді. Ата-баба айтқан ғой, «ашлықта жеген зағараның мазасы аўзыннан кетпейди» деп. Олар да жүдә бул гәпти иси еригип айтпаған шығар. Оның үстине сен де маған түрли ғәреметти жағып, қоймай атырсаң. «Адамлардың ишеклерин ауыртқанмышпан», ишекке де физкультура керек ғой, ақыры! Қала берди, адам күлдириўдин өзи болып атырған жоқ. Оның ушын бес жыл даўамында майсөк жеп оқығанбыз. Диплом бар...

Студентлик дәуир басланып кетти. Мен, Айтжан, Зийнел, Әбилак, Әбдижәлий, Аманияз, Бектурған, Турсынбай, қулласы, отыз алты адам болып оқыуды баслап жибердик. Бизлердің не бир қуақы муғаллимлеримиз бар еди, журнал барламастан алдын күлип:

— Жүзим, пиязлар бар ма? — деп мойын созып қарайды. Бул енди Жүзимбетов, Пиязовлар бар ма дегени. Әдепки уақытлары бизлер де оларға еликлеп илме гәп пенен ойнап жүрдик. Бизиң қаракеңнің ойынын өзиң билесен, ямана ашшы болады-ғо. Бирак, сол уақытлары жигитлер не бир жулынға тийетуғын ойынларды көтеретуғын еди. Мениң кеулиме хәзирги балалардың нерви капрон бантик сыяқлы жукарып баратырғандай...

Биз қанша ашшыласып ойнаған менен ауызбиршилигимиз шәппиктей еди. Отыз алты баланың қайсысының кисесинде неше сом, неше тийин қалғанын анық билетуғын едик десем сәл лап болар-дә, бирак шамаластыратуғын едик. Биреудің изинен бир нәрсе келсе хәммеге ортақ. Хәш кимнің жора-жолдастан бүгип қалатуғын сыры жоқ. Және соннан келген беглигимизди бузғымыз келмейтуғынын айтпайсаң ба! Қызлардың алдында сыр бермеу ушын, пул деген гәпти тилимизге алмаймыз. Мениң аұқатланғым келе ме, Әбилакқа я Зийнелге бараман да:

— Әбеке, түстен кейин консультация жок па еди, былай-былай айланып қайтсақ, — деймен.

Ол саатына қараған болады.

— Консультация бар ғой, Шәке, бирак, жакын жер болса айланып қайтсақ болады, — дейди.

Бул дегени «еки аұқаттан ишсек жетпес-тә, бирак, бир-бир суптан ишсек болады» дегени.

Бизиң халық та өзи әдептен гәпти усылай тымсаллап сөйлеген ғой. Сол тақыуалықты бизлер елиу бесинши жылға дейин алып келдик, кейин ауылға араласқаннан соң қалды. Өйтип тымсаллап сөйлесетуғын уақыт бар ма? Кимди көрсең жумысқа жууырып баратырған. Бурынғы жигит-қызлардың жуабый болып жүргени де қолының сауалығынан қусайды-ау.

Жатақханада биз Айтжан екеуимиздің шегимиз бир түсти. Қасымызда және Бухарадан, Хорезмнен жигитлер болды,

биреуі Шәрипжан, биреуі Әуезмурат деген. Комнатаның ишки нызамларына мууапық тазалыққа, аўқат писириўге нәубетшилиқ дүзип қойыппыз. Әуезмурат пенен Шәрипжанларды мен айтпасам да билесен, қазанның қулағында ойнайды олар. Мен де әнейи емеспен, анаў-мынаў саллыбалақ қатынларға қарағанда жақсы писиремен. Тек еркек геширдей тикейип өскен Айтжанға қыйын болды. Таў қопарып кел десен келеди-дә, аўқат писир десен тазға пәки көрсеткендей. Қазан бетке бир барады, бир келеди, ақыры.

— Әй, жигитлер, усы бүгин асханадан суп-пуб ишип қояғойық-та, ғәрежети меннен болсын, — деп келип қыйылып турады.

Биз көнбеймиз. Принцип-тә! Болмаса, биреу алдыңа аўқат әкелип қойса, пулын төлесе, ише бермеймиз бе! Яқ, биз Айтжанның күйеге батып, аўқат писиргенин қызық көремиз.

— Шәке, сен адам емессен, — дейди ол усындайда күйип писип, — әп-әнедей пединститутқа тапсырып атырған жеримнен шығарып алдың, «сениң қырсық гәплериң артистликке керек» деп. Кәрдиң бе, Нәкисте оқығанымда хәр көшеде бир ағайинимиз бар еди...

Несийбеси бар екен, кейин ала Айтжан буннан қутылды. Бир күни комнатамызға комендантымыз Соучкин келди. Айтжан екеуимиз, биреуимиз Вобчинский, биреуимиз Добчинский болып кегирдеклесип атыр едик.

— Жигитлер, сизлердиң комсомоллық патриотлығыңыз керек болып тур, — деди комендант. — Асхананың қасындағы еки вагон көмирди ямаға түсириў керек. Көмирдиң турған жеринде, астында үлкен яма бар, тек оның аузын тауып, төмен түсирсениз болды. Хәзир ашық хаўада унырап жоқ болады.

— Шәке, яқшы деп салма, — деди Айтжан шыр етип, — көмир дегенди билесен бе, гөрден ашып алғандай боламыз.

Оған түсинип атырған Соучкин жоқ, лекин қосып қойды:

— Патриотлық, әлбетте, қуры болмайды. Еки айға дейин асханадан мутқа аўқатланасыз.

«Кәрдиң бе» дегендей мәни менен Айтжанға қарасам, тайын аўқаттың атын еситкен ол, қашшан-ақ қолға үйреткен тайдай жууасып қалыпты. Биз ақыры, биреудиң хызметин етип атырғанымыз жоқ ғой, көмир жатақхана ушын керек, студентлер асханасы ушын керек, демек бул жәмийетлик

жумыс. Биз ислемеген менен ертең бир күн шембилик шөлкемлестирип-ақ ислетип алыуы мүмкін. Оннан да келген дәулетті қайтармайық деп келісім бердік.

Барып көрсек, көмір тау болып үйіліп атыр. Буған Айтжан екеуіміздің құдиретіміз келетуғын емес.

— Қасымызға Турсынбайды қосып алайық, — деди ол, — сениң менен маған қарағанда ол қабырғалырақ ғой...

Еки ай мутқа ауқатланыу кимге жақпайды дейсең. Турсынбайға да қауып түсті. Соның менен жатақхананың светлери жары өшти-ау дегенде, үшеуіміз жеңілтекленип шықтық. Ертерек баслайық десек уяламыз, қызлар бар, көріп қойса күліп жүреме!

Қолымызда бел, лом. Хәр жерди бир урып атырмыз, хеш белги жоқ. Асты геуек жер помпылдау керек ғой, ақыры. Бул қапылғыр сирә помпылдамайды. Жатақханада сөнбеген жақты қалмады. Биз еле ислеп жүрміз. Әй, бир уақытлары гүмп-гүмп етти-ау! Соннан алтын тапқандай жүрегіміз жарылып, үшеулеп қазып қалдық, қазып қалдық. Бірақ, жеткеретуғын яма жоқ. Басынды ауыртып не қылайын, таң кулан ийек болып ағарғанда «ухх» деп қойдық. Бул яма бүгін бизге жеткеретуғын түри болмады. Түріміз тап кешеги Айтжан айтқанның өзи болды да қалды. Бир-бирімізге шырпы шағып қараймыз да, аунап күле береміз. Көзіміз бенен тисіміз ғана жылтырайды, басқа жеріміз сүүреттің негативіндеі қап-кара, адам шоршыйды.

Бул жұмыс кейнінде бир хәптеге созылды. Соучкин де әнейи емес екен. Еки айға дейін мут ауқатты тегінлікте жегізе бере ме? Жилигіміздің майын шағып алды. Бир баслаған соң таслап кетиу уят. Хәр күни көмірге шығарда қосжақпай турады да, усы уақытлары Минаж дайымның нәсийхаты есиме түседі: питкерип келсең хеш ким «мынау қыйыншылық пенен питкерип келди» деп күлмейді, ал, оқый алмай келсең журттың насақ сөзине қалыуың мүмкін!» Усы сөз күнде менің қолтығымнан көтерип, демеп жиберетуғын болды. Әлбетте, көмірди ямаға түсірмеген менен оқудан қууылып кетпеймен ғой, лекин Минаж дайым айтқан қыйыншылықтың биреуи хәзир усы болып тур. Бүгін оннан бас тартсам, ертең және бир машқаладан ат тонымды ала қашпайтуғыныма ким кепіл бола алады? Кейнінде Өтемурат

қатпаның баласы алдына адам салмайтуғын жалқау, исжақпас болып шығады. Жалқаулық хәмме нәрсенің душпаны. Сонын ушын, ериншеклик желкемнен басып турса да, жортаға шаршамай, Айтжан менен Турсынбайды қоллайман.

Бирақ, буның рәхәтин кейнинен көрдик. Нәубет жоқ, дағы жоқ, Айтжан барып төбесин көрсетсе болды, биринши, екінши аўқатлар таяр. Кейнинде жигитлер аңқау болып, сорамаға қарады.

— Сизлердің не бәлеңиз бар, я нәубет жоқ, я пул төлемейсизлер?

Бизлер күлемиз.

— Гипнозлап қойыппыз-ғо, хабарыңыз жоқ па? Кеште гипнозлық курсқа қатнаймыз...

Буның енди мениң актёрлық шеберлигиме қосқан ийнедей де үлеси жоқлығын өзим билемен. Лекин, студентлик дәуирдің социаллық таманын да айтыу керек емес пе? Елиуінши жылларды сен билмейтуғын шығарсаң, ол уақытта да халық тойып аўқат жеген жоқ. Урыстан кейинги жыллар. Адамлардың жары айлығына хукимет ақша орнына заем береді. Усындай пайыптарда асқазанның бабын тауып гастрит болмай жүрген адамларға да рахмет айтыу керек.

Сөйтп жүріп, биринши курсты тамамладық. Екінши курсқа өтерде муғаллимлеримиз айырым жигитлерге:

— Қәлеген оқыуыңызды айтың, биз усы келген курсыңыздан оқып кетиуге жәрдем етемиз. Себеби, сизлерден актёр шықпайды, — деди.

Түсинген биразлары кетти, биразлары «өлемен алла артист боламан» деп табжылмастан отырып алды.

Енди бирақ, бизге ойын қойыу ушын қыз керек болады екен. Биринши курста «сахна сөзи, сөйлеу мәдениаты, образ», анау-мынау менен билмей жүр екенбиз, енди спектакльлерден үзинди қойыуымыз тийис болды. Қарасақ, сирә қыз-келиншек қатнаспайтуғын пьеса жоқ. Драматург дегенлерің де бизің Айтжан қусап қырсық болатуғын қусайды-ау. Болмаса, ара-арасында бизлердей сатырласқан еркек группаға арнап «еркек пьеса» да жаз-дә!

Соның менен, муғаллимлеримиз биз ушын үлкен ерлик иследи. Егер аўылдан қәбилети бар қыз тауып келсек, бизлердің келген жеримизден оқып кете бериуине рұқсат беретуғын болды.

Излесен нени таппайсан. Дем алыска келип Рәушан, Минайхан, Ағыйла деген кызларды таптык. Үшеуинде де таланттан азлы-кемли бар кусаған. Лекин, оларды оқыўға әкетиў—қудыкка түсип кеткен жипсиз шелекти тартып алғаннан қыйын болды. Күнде пулсыз «лекция» окыймыз. «Әкен жақсы, енен кейуаны, сизлер сахнаның жулдызы боласыз!» Сөйтп, оларды өлдим азарда көндирип Ташкентке алып барсақ, екеуи, хәтте, жетинши классты да питкермеген екен. Даўрыға бергенше «нешинши класс саўатыңыз бар?» деп сорасак болмай ма? Бирак, муғаллимлердин обалына не керек, кызлардың писин курытпай, бөтен техникумларға орналастырды.

Айтпакшы, биз кызларға қоса Әбдижәлий Хожаназаровты да таўып келдик. Бирак, Әбдижәлийдин келиуи менен бизин социал-экономикалық жағдайымыз әдеуир көтерилди. Онын қалтасы толы пул еди. Усы Хаятқан қарындасымызға үйленерде де «қолының узынлығы» пайда берди. Күнде кино, күнде танца, күнде пьесаға мирәт етип турғаннан кейин не қылады «жеген ауыз уялады». Уялды!

Биз де ўақты-ўақты:

— Әбеке, түстен кейин консультация жок па еди-әй. — деймиз баяғдай етип. — Қол бос болса айланып қайтар едик.

— Консультация болса болады-да, муғаллимге айтармыз, — деп ол жең түринип шыға береди. Бул демек, «ресторан болса да қүдиретим келеди» дегени. Ақыры қалта комлы. Ауылға барса қапшықлап нан-бауырсақ, жилик-жилиги менен гөш әкеледи. Оны бөдәстүрлейтуғын мен. Қазан-табақ дегенге пукталық керек. Сол пукталық деген менде нобайырақ. Быйыл гүзде әкелген сөгим, жарын каникульға кетемен дегенше арқайын жетеди. Қыйқымлықта қылды қырық жарып беремен. Сәйтпесем бола ма? «Көрпене қарап аяқ узат» деген, Ташкентте я Хожаназар, я Әбдәлий турған жок, «қарақларым не ишесиз, не жейсиз» деп. Өтемурат болса ертеден өлип, бала оқытыўдың машқаласынан қутылды.

Бирак, сол пукталығымнан мен турақлы аспаз болып қалдым да, Айтжан қазан-табақтан қутылып, телпегин аспанға атты.

Және, қосшым, бизди қарақан тамағынан басқаны билмейди екен деп ойлап жүрме. Басқа тараўда да тақан

былғасқанбыз! Институттың спорт намысын жууырып қорғадым, қылышласып қорғадым. Екеуінде де маған бириншиликти аяп берген жоқ, жүгірдеклигим ушын, шаққанлығым ушын берди. Ырасымды айтаман деп мақтанып қоя беремен. Ал, пахтаның уақытында бес жылға дейін группамыз бенен биринши болғанбыз. «Победа» группа дейтуғын еди бизлерди. Пахта терген пулымызға хәммеиз бир-бирден «Победа» саат алғанбыз. Сол саатты, қосшым, жигирма еки жыл тактым.

Мен гәпти ириден-ириден туурап отырман. Тамашагөйлер бизди таяр шығарма арқалы биледи. Таяр шығарманы усынаман дегенше сахна артында не деген жұмыслар болады? Бул жағы сыр. Лекин, усундай бир сырды ашаман. Хәзир жәриялылық. Бизде «актёрдин тапқырлығы» деген сабак болатуғын еди. Хәзир де бар. Хәмме уақытта да бола береди. Оннан зачет тапсырамыз. Муғаллим бир уақыяны айтып-айтып келеди де!

— Кәне, Әбдәлиев, кейнин дауам ет, — дейди. Айтжан байғус онын кейнин қайдан билсин. Бирақ, ол «билмеймен» деп айтыуға болмайды, ирқилместен, гәп тауып айтып кетиуи керек. Сонда актёрдин шеберлиги көринеди. Усы пән есима түскен сайын Айтжанның бир қылығын еслеп күле беремен...

Муғаллимимиз София Михайловна алтыншы күни хәммеизге бирдей тапсырма берди: «биринши күни хәр биринциз бир этюдтан таярлап келесиз». Ойланып жүрсең этюд табыу ақырзаман емес. Ақыры, биз соннан келешекте нан жейтуғын адамбыз, қәлиплесип қиятырмыз. Эттең, сол сапары ойлантауғын уақыт болмай қалды. Оқыудан келсек «колхоз баслықларын таярлайтуғын» мектептин студентлери, ауылласларымыз бизлерди мирәт етип келип отыр. Бармасак уят, бир майдан қосық айтып, тамаша бериуимиз керек. Соның менен бардық. Барғаннан кейин әнейи бола ма? Күнде лимонадтан басқа хеш нәрсе ишпей жүрген тың организм, демде былбырады да қалды. Ертеңине группамыз бенен ауызбиршиликли түрде бас ауырыу болдық. Этюд қалды бир жақта.

Лекин, муғаллим берген тапсырмасын умыта ма?

— Кәне оқыушылар, этюдқа ким таяр? — деди.

Хәмме сес-семир. Сылт етпейди.

— Айтын, ким таяр?

Жууап жок.

— Я фамилия бойынша шақырайын ба?

Және де өли тынышлык. Бир уақытта Айтжан ушып түргелип:

— Муғаллим, мен таярман,—деди.

Сөйтип, ол сахнаға шықты. Бизин аудиториямыздың баска институттын аудиториясынан айырмашылығы кишигирим сахнасы болады. Онда ойынға керекли хәр түрли үскенелер, реквизитлер бар.

Сөйтип, Айтжан сахнаға шықты, аржақта турған скамейканы жақынырақ әкелип, еки қолын қаўсырып көпшик етип, оқыўшыларға бежирейип қараўы менен жатып алды. Хәмме көз сонда. Шыбынның ыз еткен сести еситиледи. Муғаллим де көз үзбей қарап отыр.

Бес минут өтти, бул Айтжан қыймылдайтуғын емес.

Он минут өтти. Айтжанның баяғы жатысы.

Он бес минут... Ақыры, муғаллим шыдай алмады.

— Жолдас Абдалиев, бир нәрсе көрсетесен бе, я сабақтың ақырына дейин бетине үңилип отырамыз ба?!

— Усының өзи этюд муғаллим, — деди Айтжан орнынан түргелип. — Мине, муғаллим маған тапсырма берди, ойланаман, ойланаман хеш таба алмайман. Бул өмирден алынған этюд емес пе?

— Рахмет, — деди муғаллим оған. — Сиз өзинизди өзиниз ақлай алдыңыз. Бахаңыз «төрт»!

Айтжанның бул қылығы тапқырлық емес, жан айбат еди. Муғаллим де оны түсинбей «төрт» койған жок, ол усы «төрт» аркалы бизди бакырмай, руўхый жазалады...

Актёрлық шеберликтин бир хәриптен гәп кураў вариантлары да болатуғын еди. «Ташкенттеги Тамараханымның тойына тоғыз жүз тоқсан тоғыз табак тартылып, той тамашалы таркады» деген гәплер бизлердин, студентлик пайытымыздан қалған. Лекин, авторы мен емес.

Мен «С» хәрибине уйкастырдым. Мектептеги шайырлықтан қалған-қутқан йош жок па екен, қосық пенен сынап көрейин деп өзимди қыйнап едим, төрт куплет қосық шыға гойды, соннан еки куплети еле ядымда:

Сөйтип сөйлескенсоң саат сегизде,
Серманлар сыйырды сойып салыпты,
Сәскеде Сәнемнен Сарыбийке сезип,
Серманды селейтип сөгип салыпты.

Сыйырым, саулатым, сыйпап саумаға,
Сермандай саллақ ғой салған саудаға,
Сегиз сомды сергизданға салады,
Сендей сылбыр саудаласқан саудаға...

Усындайдан төрт куплет еді. Бәлкім, ишінде керек емес сөзлер де кеткен шығар. Мен бір «мөр басылған» шайыр емеспен, бірақ усы қосығым үшін «бес» алғанымды хәмме биледи. Инанбасаң, Зийнел, бар, Әбилақ бар, сора кәлегениңнен.

Бирин айтыш бирине кетемен-ау, сөйтип группамызда қыз болмағаннан кейін бизди грек группасы менен қосты. Оларда еркек таңсық екен, қыз көп. Ал, бизде хәкисине. Соның менен, пьесалардың таярлығына кирисип кеттик. Биз карақалпақша сөйлеймиз, олар грекше, муғаллимимиз орысша. Муғаллимимиз бағана айтқан София Михайловна Гутманович деген хаял еді. Күйеуі Александр Гинзбург Хамза театрында бас режиссёр, Абрар Хидаятовқа бас роль берип, «Отелло»ны қойған адам. Оны Англиядан, Индиядан делегациялар келип көрди. «Шекспир бизде екен-дә, Отелло сизде екен» деген гәпти англичанлар тегинликте айта ма! Оған еристирген Александр Гинзбург пенен Абрар Хидаятов!

Буны маған не үшін айтып отырсаң-де! София Михайловна сондай талапшаң адамның зайыбы еді. Ерли-зайып бир-бирине сай болмаса оңысық болмайды! София Михайловнаның талапшаңлығы да Гинзбургтен қалыспайтуғын еді. Буны биз диплом спектаклинің уақтында көргенбиз. Бизиң греклер менен ойнаған спектаклимиздің тили бөлеклигин айтпаса, журт баска нұксан таба алмады. Зал тамашагөйлерге сыймай кетти. Түргелип турып қол шаппатты урып тур-урып тур, тап алақанлары ауырған шығар дедим адамлардың. Және, қушак-қушак гүл!

Пай-пай қосшым, студентлик шақта нелер болмады дейсең. Оқыуға кирген жылы бир күнделик басладым:

Бир күнделик жазаман деп,
Ойлағалы бираз болды,
Гүзде там саламан деп,
Қыста сабақ оқыйман деп,
Минекей, тағы жаз болды...
Сөз баслайын күнделіктен,
Жазатуғын қыялым кеп,
Әкем Өтемурат, анам Рәушан,
Дым хеш кимге зыяным жоқ,
Бұрын өмирим қалай өткен,
Оған хеш материалым жоқ,
Буны жазған ерси ме деп,
Баслай алмай ойландым көп,
Өнерментке өрмек керек,
Бийталапка ермек керек,
Бир күнделік жазып қойып,
Соңғылықта көрмек керек...

деп басладым да, кейін оқыудың баса-басы менен қалып кетті.

Гөптин погеллесі, басынды ауыртып не қылайын, баяғы ағаш кабиналы машинаға минип кеткен отыз алтымыздан тоғыз жигит «мөр басылған актёр» деген диплом алып, ауылға қайттық. Бұл 1955-жылы. Менің мийнет дәптершемде театр директоры Сапар аға Хожаниязов қол қойған жұмысқа алыу хакқындағы бір ғана бұйрық бар, болғаны. Биреулер «мийнет дәптершемизди толтырдық» деп айтады, усы нәрсеге мен талантсыз шықтым.

Ендиги хатымда саған биринши ойнаған роллерим хәм Жақсымбай Бекмуратов хакқындағы еске түсириулеримди жазып жиберемен. Сау бол, саған тасқын йош, рұчкаңа түүесилмейтуғын сыя тилеймен.

Сәлем менен Шамурат.

6

«Айыпкердин» қай-қайсысын тыңламаң, олар өзлеринше «сүттен ақ, суудан таза» болып шыға келеди. Және, көп сөйлегенди тәуір көреді. Бир хатын оқып боламан дегенше қанша уақтым кетті! Мине, төртинши хаты да қолымда тұр. Лекин, мен буны хәзир оқымайман. Мен тек хат оқыу менен

бәнт болып отырғаным жоқ. «Ис»ти толтырыу бойынша күнді-күн демей, түнді-түн демей жұмыс алып бардым. Кәсіплес-лери менен ушырастым. Олардың хәр бири менен жеке сәубетлескен сайын, Шамураттың «айыплары» қалыңласа берди. Инанбасаңыз тыңлап көрин.

КӘСИПЛЕСЛЕРИНИҢ КӨРСЕТПЕЛЕРИНЕН

АКТЁР Зийнел Пиязов: — Мен оның студентлик жылларынан бираз «ЧП» ларын билемен. Бирге оқығанбыз ақыры!

Биринши «чп»сы — ол елиу екинши жылы екинши курста оқып жүргенимизде бизлерге ойласпастан институт бойынша өткерилейин деп атырған 8 километрлик аралықта жууырыу жарысына кетип қалды. Сонда бир ауыз бизлерге айтқанда шеп болар ма еди? Абырай хәммемизге шерик, биз оның бир өзін шала өкпе етип қоймас едик. Группада отызлаған жигит бармыз, бөлисип алып жууырғанда адамға қырық метрден жетпейди. Яқ, ол оны ислемиди.

Сонда да, ауылдан бирге шыққаннан кейин қыймайды екенсең, жарыс болып атырған жерге мен, Әбдижәлий үшеуимиз бардық... Барсақ отызлаған бала сызыққа аяғын қойып, енди жууырайын деп турған екен. — Ишиндеги кишкенеси бизин Шәкең. Аяп кетесең. Хау «көрпеңе қарап аяқ узат», журт сегиз километрге жууырып атырса сен сегиз жүз метрге-ақ жууыр.

Соның арасынша пистолет атылды. Бир топар жигитлер жууырысып кетти. Бизин Шамурат та жууырып баратыр, «Победаның» дөңгелегиндей зырлап. Адым атқаны билин-бейди, дөңгелеп баратырған шығар дейсең.

Енди буның нәтийжесин қалай билемиз? Финиш сегиз километр. Былай карасақ, трамвай келип остановкаға тоқтап атыр екен. Үшеуимиз жууыра миндик. Финишке барып күтип алмақшы болдық. Сөйтп, үшеуимиз отыз тийиннан тоқсан тийин төлеп барсақ, Шәкең қашшан биринши болып келип, финиште дем алып отыр. Бири ғалет емес, өтирик десең Әбдижәлийден сора. О-ой, сен билмейсең, қосшым, биз бес жыл бирге оқыдық. Баққан ауырыуымыз ол. Ол «мына исим ерси болады екен-ау» деп ойланбайды. Болмаса, оның мәмлекетлик транспорттан бурын барыуға қандай хақысы бар?

Трамвай хәр остановкада бир тоқтап жүргенде ол кашшан барып койыпты.

Екинши «чп»сы және усындай уакыя. Елиу төртинши жылы ол пүткил институтты жеңгени менен турмай, Әбдижәлий екеуи Самарқандка келип «кылышласып» кетти. Биз оған айттык, «сен жаман үйренбе, кылыш деген сууык курал» дедик.

— Спорт ғой, — деп күледи,

Спортты жақсы көрсен 240 килолык штанга көтер! Көтермейди. Биледи-дә, бели ийренлеп калатуғынын!

Үшинши «чп»сы ол косып жаздырығуда айыпкер... Биз хәр жылы пахтада биринши болатуғын едик. Сол ушын группамыз бенен байраққа «Победа» саат алғанбыз. Сонда ол хәммеден көп тереди де, нормадан зыятын Бектурғанға қосып жаздырады. Нәтийжеде, Бектурған мудамы Шамураттан «пахта сатып алып» норма орынлайтуғын еди. Демек, оны мутка пахта сатығуда да айыплауға болады.

АКТЁР Әбдижәлий Хожаназаров: — Шамурат хаккында гәп қозғалса, мениң ғарры жиним атланады. Себеби, ол маған спорт бойынша бахталас болды. Елиу төртинши жылы пүткил институтты қылышласып жеңип болы-ыйп турғаны-мызда бул келди де, мени жеңип кетти. Ал, яқшы деп бир сапарға кеширдим. Сөйтип, енди Самарқандтағы үлкен жарысқа катнасып, республиканың болдық кылышпазларын жеңип «ухх» деп турсам, тағы бул келип мени утып кетти. Билмеймен, хөммени жеңемен-ақ, усыған қарағанда тубалап қала беремен. «Өзиннен шыққан жау жаман» деген ырас екен. Тәсилинди биледи-дә!

Сол сапары Шамурат өтирик бюллетень аштырып бармай қалғанда, сөз жоқ мен биринши болатуғын едим. Нәтийжеде, екеуимиз де екинши болдық.

ГРИМЛЕУШИ Турдыбай Абылов: — Өтемуратовтың үстинен «Әдебий ис» қозғағаныңыз жақсы болған екен. Мен оның менен енди болмаса КРУ арқалы есапласпақшы болып жүр едим. Себеби, ол мениң 60 килограмм гримимди тауысты. Төрт жүзден аслам тоқыма сақалымды тоздырды. Есесине я бухгалтерия менен есапласқан жоқ, я мениң менен. Усы заманда есапсыз зат бар ма? Бир тийиниң болмаса шырпы ала алмайсан!

АКТЁР Бегебай Алланиязов: — Мен жолдас Өтемураатовтың бажырайып турған үш «минин» билемен. Бириншиси, ол жанадан алынған пьесаны дәслепки оқығанның өзінде-ак режиссёрдың көрсетпесисиз образға кирип кетип, сол адамның турмыстағы жүрис-турысының, минез-құлқының дәл өзи болып қояды. Нәтийжеде, соннан айлық алып, бала-шаға бағып отырған режиссёр пьесадағы бир рольдин бийлигинен көз-көреки айрылып қалады. Себеби, оған «былай етип ойна» деп айтайын десе, Шамураттың творчестволык «билеги» күшли, лекин, ол билеги күшлинің заманы әлле қашан өтип кеткенлигин билиуи керек еди.

Екиншиден, ол барып турған жансебил. Мәселен, 1982-жылы, қайсы күни екени есимде жоқ, «Әзирейлини алдаған адам» ға 600 орынға билет сатылды. Саат бесте ойынның алдындағы таярлықты баслайық десек Шамурат жоқ. Хабар алдық. Барсақ, ыссылық 39, қан басымы 160 болып, бар ыкласы менен ауырып атыр. Енди не қыламыз?

— Билетлерди қайтып жыйнап алайық, — деди хәмме.

— Як, — деди Өтемураатов түргелип. — Сахнада өлип қалсам да ойнап шығаман. Тек маған пердениң артына врач шақырып қойын, — деди.

Солай иследик. Бирге ойнап жүрмиз. Көринис тамам болады. Шамурат сахнаның артына жете қулайды. Ол жерде шприцин таярлап доктор тур. Соннан уколдың күши менен екінши көриниске шығып кетеди, және сахнаның артына жете қулайды. Тағы укол. Еки саатлық бир спектакльди үш укол менен атқарып шықты.

Оншама не енди? Ол мудама өзинің организми менен өшегисип ислейди. Ал, оның организми бизиң театрымыз ушын керек.

Үшиншиден, актёрларда «маған роль бермейди» деген еми жоқ кеселлик бар. Әне, ол алпысқа келемен дегенше усы кесел менен бир мәртебе де «ыңқ» етип ауырған емес. Басқа бираз актёрлар усы ауырыу менен үш-төрт мәртебеден жатып түргелди. Ал, бул жүрипти. Соған қарағанда, ол усы кеселликтің алдын алыушы таблеткасын я уколын тапқан. Бирак, оны актёрлар «клиника» сына билдирмей отыр...

Хәзир репетиция болып тур, болмаса оның буннан басқа да минлерин шукластырып табыуға болады.

АВТОР: — Демек, бул темаға еле қайтса болады. Хәзирше, төртінши хатты оқып турың...

ТӨРТІНШИ ХАТ

Муратбай қосшым, сценария бойынша ойнап, сценария бойынша сөйлеп жаман үйреніп кеткен екенбіз. Хәр хатты жазардан алдын бир нан сорпа писирим ойланып отыраман. Не десем екен? Бир гәп айтсам кем болажақ, еки гәп айтсам артық. Усының себебинен де жазғанларым кетик тис пенен қауын жегендей, бираз қызық эпизодлары қалып кетип атыр. Бул мениң ушын оншама бир «ешекке терис мингизгендей» үлкен айып емес шығар. Қолымда книжкам бар жазыушы емеспен, болмаса ғой көрген-билгенлеримнің түсигин түсирмей жазып, қәлем хақысына жайымның кемис-кутығын питирип алғанда биреу урыса ма?

Зыяны жоқ, хәр кимнің несийбеси хәр нәрседен...

Сөйтип, ГАИдің шаблоньындағы тоғыз сораудай болып, тоғызымыз институт питирип келдик. Бизің келисимиз театр ушын әнейи толқынсақ болып тийген жоқ. Тәуір-ак шайпатылдырды. Шайпатылдырғанын соннан бил, «биз болмасақ театрдың бир сүтини тайып кетеди» деп еркелеп, барған жерде ишип бүлдирип коллективтің абырайын тапочка менен басқылап жүрген бираз дипломсыз актёрлар босап кетти. Орнында бизлер. Хәр мурнымызда батпан самал. Бир есаптан гәрдийемиз, бир есаптан коркамыз-да. Гәрдийетуғынымыз — бизге биреулерди босатып орын берип атырса, оннан артық атаңның басы керек пе? Қоркатуғынымыз — минлети зилдей деп, командировкада актабан болып жүрген бираз жигитлерди қысқартып жиберди, биз олардың атқарған хызметлерин атқарып кете алсақ не жақсы? Бул жер студентлик аудитория емес, бүгин «үш» алсақ, ендигиде «төрт» алармыз-да, деп жүре беретуғын. Бул — сахна. «Үш» алдың ба, тамам — бириншиден, режиссёрдың «мийрим-шәпәәтинен» айрыласаң, екиншиден, сен сахнаға шықсаң тамашағөй усы «қызық емес» пайығында қапталындағы жолдасы менен аман-түуеллик сорасып алады. Әне, бизің уазыйпамыз — олардың «аман-түуеллик» сорасып алыуына мүмкиншилик бермеуимиз керек.

Усы жууапкершилик бизди шегарадағы солдаттай сергек етип қойды. Нәтийжеде, «жүзден — жүйрик, мыңнан —

тулпар» шыға баслады. Бириншилерден болып Зийнел менен Әбилақлардың дойнағы қызды. Зийнелде не бар — дауыс бар, кимсең — «Қарақалпақтың Левитаны», «Ғәрип-ашық» тағы Шахаббаз шах болып ойнағанын көрсен еди, айбатынан залда отырған жас баллар жылап жибереди. Әбилақтың болса, дауысы қоңыраудай сыңғырлаған хош хауаз. Ғәрип болып қосық айтып келгенде оны Шахсәнемнен қызғанбаған залда қыз қалмаған шығар. Үшінши болып нәзерге түскен... әй өзим болсам керек-ау.

Бирақ, хәмме сөйтип илип алып кете берсе, қәнекей. Өзи айландырған тоғыз жигитпиз. Тоғызымыз теңнен талантлы болып шыққанда да театрдың «манлайына» арқайын сыямыз. Өттен, баяғы муғаллимлеримиз айтқанда кулақ аспай, «өлемен, алла артист боламан» деп питирип келгенлер, сол тоғызымыздың ишимизде де бар еди.

Усы жерде Бектурғанды айтпай кетсем өкпелейди. Ол өзимнің жақын жорам, мақтасам да, жаманласам да хәзилимди көтере береді. Оған театрда берілген дәслепки рольер өлинин роли болды. Сахнада аяқ-қолын созып кәсипиліп жатады, айтатуғын бир ауыз сөзи жоқ, жанның рәхәти. Әйтеуір, тамашагөйлердің алдынан кәтерип алып кетемен дегенше жөтелип я түшкирип қоймаса болды. Буны әлбетте ол қатырып жүрди. Лекин, сонын ала оның бары-жоғы билинбей де қалды. Командировкаға кетейин деп атырғанда қурттай кешиксе болды, шофер айдайды да кетеди.

— Хау, Бектурған қалып қойды ғой, — деп шыр-пыр боламыз биз.

— Соны күтип турамыз ба, жигитлер. Бүгинше Бектурғанның орнына мен-ақ өлейин, — деп айдап өтә-ә кетеди.

Кем-кем бул Бектурғанға батайын деди. Ырас-тә. Ақыры, сен үйде күгинип, муздай суу ишпей, түнде көрпеден шығып қалмай сахнада өлиуге таярланып келсең, сөйтип жүргенде сениң орнына басқа биреу суп-сулуу болып өлип жата берсе, шымбайына батпай ма? Батады, әлбетте. Соған ашыуланған Бектурған келеси жылы институтқа қайтадан кетти. Бир өзін жибермейин деди ме, оған Абылла да қосылды. Сөйтип, институтты журт бир питиргенде булар еки питирип, Бектурған Турсынов театр сыншысы, Абылла Еримбетов сүүретши болып келди. «Атадан тууғанда алтау едик, өле-

өле жетеу болдык» дегендей, тоғыз актёрдан енди, жетеуимиз қалдык.

Хәзир газеталарда Бектурғанның мақаласын көрип туратуғын шығарсаң, оттай сыншы. Бір күни ТЮЗди жалпағына түсиреди, бір күн бизди.

Гейде-гейде мен ойнап айтып қояман:

— Бектурған жора, сол сынға алған рольлерди өзиң бир ойнап көрсең-о, — деймен хәзил етип.

— «Мен дийқан емеспен, бирақ қауынның мазасын хәр қандай дийқаннан жақсы билемен» деген, бир сыншы, — деп жууап урады ол. — Мен сол тақылеттеги сыншыман.

Айтқанында жан бар. Мениң аузым да қауынның мазасын хәр қандай дийқаннан жақсы биледи.

Басынды ауыртып не қылайын, хәр кимнің үйинде бир конып жатып жүрип «Ауырыу тислер»де тис доктордың ролин атқарып шықтым. Бул ролим айта қалғандай болды ма, болмады ма билмеймен-дө, лекин, «Рәушан»дағы Сәттар ролиннің маған берилиуине себепши болды. Әне, буны жаман ойнаған жокпан. Режиссәримиз Төреш аға Алланазаровтың өзи мақтады. Және, жаман ойнамағанымды соннан бил, бул спектакльди елиу алтыншы жылдың декабиринде Ташкенттеги декадаға алып бардык. Сонда бизди оқытқан муғаллимлер келип, қайта-қайта қолымды қысты.

— Сәттар образы — карақалпақтың «Яго»сы, — деди олар.

Ырас шығар, декаданың жуумағында маған «Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен артист» деген атақ берди.

Усы спектакль хаққында сөз етсем, бир уақыя ядыма түсе береди. Декададан келгеннен кейин оны командировкаға алып шықтык. Кегейлидемиз. Ол уақытлары хәзиргидей хәр районда бир данғырлаған мийманхана бар ма? Минип баратырғанымыз да үсти бастырмалы «партовой» машин. Жол сирә түйениң өркешиндей ойлы-шуқыр. Машин бир көттерип таслағанда «жамбасым қай тақтайға барып тийер екен» деп ийманың бир қысым болып отырады. Соның ушын, барған районымызды биротала адақлап кайтқымыз келеди. Усындайда садаған кетейин ағайин-тууған, тамыр-таныс жүдө кол келеди. Лекин, Кегейлиде мениң танысым болмаса. Несийбеме, Аманияз бенен бирге оқығаным жақсы болған екен. Ол «Сағал көпирден» өткеннен баслап, тап «Еркиндөрья»ға дейин ол

карағаннан бәрин таныйды. Ойыннан кейин бир жорасының үйине келдик. Олар да бала-шағасы менен тамашада болған екен. Хаялы босағаның астына қойған гилтин таба алмай жүріп бир ғарғанады:

— Уәй, ийт ширкин, жаңағы Сәттар деген қудайдан тапқыр үйтти-ау, үйтти-ау. Рәс-с, маңлайына урар ма един, оклау менен.

Аманияздың бундайда жолы болып қалады.

— Ол өзи сондай адам. Турмыста да дәл өзи, биреуге биз, биреуге пышақ береді. Жакында үйленди, кашшан-ак оклау жейтуғын рети бар, — деп пәзне басады.

Бизің қарекеннің ойыны да қызық-ау бала. Үйге киргеннен кейин жаңағы хаял күни менен жертокпақлап ғарғап атырған «Сәттарының» өзлери менен бирге келгенин билип, қайтып биз отырған бөлмеге кирсе, қәне. Аманияз сорлы тилинен тугылып, өзи шай тасыйды.

Жакында үйленди демекши, ол күнлери Орынғұлге үйленгениме онша көп болған жоқ еди. Кемпир-ғаррыны Нөкиске көширип әкелгеннен кейин көп кешикпей апам байғус қәсте болды.

— Балам, келинли болғанымды көрип кетейин, — деп коймағаннан кейин усы кишене барып сөз салдым. Бул да мени «алағада болып, рольдеги сөзлерин умытып қалмасын» деди ме, әйтеуір, «якшы» дейғойды. Сөйтип, қосшым, усы кишенди қалың малсыз, кууғыншы пулсыз, қаланың қак ортасы менен пияда алып қашып келгенмен.

Енди қодирен гәп кууаламай театр өмирине қайтайын. Сөйтип, Сәттар образы мениң абыройымды көтерип таслады. Буны әсиресе елиу жетинши жылы Москвада болатуғын VI дүнья жүзилик жаслар хәм студентлер фестивалына таярлық пайытында анық сездим.

Лизаханым Петросова декада тамам болғаннан кейин Нөкиске және қайтып келди. Енди ол бизди Москвадағы фестивальға таярлайды екен.

Таярлық жүдө қызғын кетти. Түске дейин театрда боламыз, түстен кейин Лизаханымның қолында. Тебә-теп ойын. Кеште үйге сүйреп таслағандай болып зорға жетеміз. Бирак, азанда қәддендей болып шығатуғынымызды қәйтерсен.

«Жас жансыз, бир уйкыласаңыз шаршағаныңыз шығады» дейтуғыны ырас екен ғаррылардың.

Москваға кетиуге санаулы күнлер қалғанда бизиң хожалық жағдайда үлкен кризиске шамалас жағдай болды, докторлар емлеуҳанада жатырған апамды шығарып қолыма берди.

— Анаңыздың ауырыуы алдында медицина хәзирше әззи, деди олар. — Пәкизе үйиңизге апарып, кеулине тиймей баға берин. Көп болса бир айлық гана өмири қалды...

Ал, анам әлим тәсеғинде жатырса, мен қалай Москваға барып «Шағала» ойнап жүремен? Лиза апаға айттым.

— Мен билмедим, — деди ол. — Сизди қалдырып кетиу... әй, яға.

Демек, оннан шешилмейтуғыны анық болды. Бирак, қолайлы пайыт келеди екен. Кетиуге еки күн қалғанда группамыз бенен жергиликли хукимет басшыларынын қабыллауында болдық. Сол уақытлары областьлық партия комитетиниң биринши секретары Махмудов, Жоқарғы Совет Президиумының Председатели Мәтеке Жуманазаров, Министрлер Советиниң Председатели Наурыз Жапақов, орынбасары Райма Қалбаева, обкомол Қутлымурат Сейтмуратовлар бизиң қәйтип жүриуимиз, қәйтип кийиниуимиз, қәйтип тәртип сақлауымыз хакқында бираз түсиник берди.

— Кимде сорау бар? — деди соң Махмудов.

Хәмме жым-жырт. Не сорау болсын?

— Менде бар, — дедим бир уақытта орнымнан турып. Кейин айттым жай-жағдайды.

— Еппеп барып қайта алмайсаң ба, хештағымас, — деди ол.

— Як — дедим мен әжетленип. — Ол ақыры мениң анам болатуғын болса, әлпешлеп кемалға келтирип, хукиметке керекли адам етип берсе, әлгенде мен оның үстине бир ууыс топырақ тарта алмасам, қандай перзент болғаным.

— Биз ақшалай жәрдем берейик, — деди жас кишилеринин бири.

Ғәзевим қайнап кетти.

— Ақша маған ана болар ма екен? — дедим түсим өзгерип.

Шамасы, олар мени «мен кетсем ауырыу анам ғәрежеттен тарығып қалады» деп айтпақшы, бирак, соны туурылап түсиндириуге тартынып отыр» деп ойлаған қусады-ау. Нағыған, мениң ойымда дым гана ондай қыял жоқ ғой.

Қулласы, усы жерде мениң барыу-бармауым хаққында үш саат гәп болды. Оншама не деймен-ау енди, бир Өтемуратов қалса қалады-дә. Жигирма бес болмаса жигирма төрт болып-ак барсын. Яки, ояқта мениң бары-жоғымды елестирип турған адам болмаса. Индиядан я Бангладештен келген жаслар сорар ма екен «Сизлердиң Өтемуратовыңыз қайда?» — деп...

Бир уақытлары Махмудов столды алақаны менен жумсак урды.

— Гәп тамам, — деди ол. — Өтемуратов қалдырылсын. Рахмет сизге, улым. Хәр қандай перзент мийримли болса усындай-ақ болар.

Биз қалатуғын болдық. Коллектив таркады. Шығып баратыр едим. Наурыз аға ирикти.

— Қабыллауҳанада азырақ иркиле тур, — деди ол.

Турман. Енди өзимнен-өзим қысына басладым. «Меники не бунша көк өжетлик. Махмудов пенен Мәтеке ағалар ким болса соған бүйтип тәуелле салып атырған жоқ ғой. Өзиң болса шүлликтей баласаң...»

Арадан ярым сааттай өтип, ишке қайтадан шақырды. Бардым. Бағанағы басшы состав еле отыр екен. Биринши болып Мәтеке аға гәп баслады.

— Шамурат иним, ананды хұрмет еткениң бөтен емес, ана хәммемизде де бар. Лекин, халықтың өтинишин де бир тыңласаң. Биз усы отырған хұкимет басшылары халықтың атынан сөйлеп отырмыз...

Күни менен өзимнен-өзим-ақ езилип турған мен, буннан артық шыдай алмадым. Ақыры, мен оларға менменлик етип көкирек керип турған жоқпан ғой, тек бир анам бийшара сөл жерде...

— Бараман, Мәтеке аға, — дедим ушып турып. — Хәзир десеңиз де таярман. Мен халықтың улыман.

Отырғанлардың хәммеси қууанып кетти.

— Рахмет иним. Анаңыздан өзимиз хабар алып турамыз. Врач бекитемиз.

Мен үйге жетемен дегенше қашшан Әбдижәлий менен Зийнеллер келип:

— Рәушан апа, Шамурат қалатуғын болды, — деп анамды қууантып кетипти.

Лекин, мениң апам буған қууанатуғын ба еди?

— Пай, әттегене-әй, мен жолына кес болып балам қатарынан қалып қойды-ау, — деп қамсығып отыр екен.

— Апа, баратуғын болдым — деп едим, қуанып қоя берди.

— Бара ғой, шырағым, жүримим болса сен келгенше шыдарман, жүримим болмаса мына ғарры менен Турдыбайжан-ақ көмер. Саған ырзаман, — деди.

Көркем өнердің бұндай құмарының күшлисін кәйтерсең, сәйтіп жатқан апам менен жылап хошластым да, жүріп кеттім. Ташкентте хәмме областьтың жаслары жыйналып «Оқытығышы» деген дем алыс үйінде бір ай таярлық өткердик. Фестивальға бір жүз қырықтай мәмлекет қатнасады екен. Соған байланысly биз де үлкен болса күнине бір мәмлекет, кишкене болса еки мәмлекет тарийхын, халқының үрп-әдетин, жүрис-турысын, сәлемлесиуин, қулласы, хәмме-хәмме нәрсесин үйренемиз. Қалаберди, программадан бос уақытлары көшеде өзимизди кәйтіп тутыуымыз, столға отырғанда, аұқат жегенде... Басыңды ауыртып не қылайын, үйретемен деген адамға сөз де, әдис те көп екен. Мениң ойым, тезирек барып фестивальды жууақлап қайтағойсак, буюкта анам хал үстинде. Ташкенттен күнде кешқурын қонырау етемен:

— Ал, апам қалай? Анау-мынау ис болса жасырмай айтың.

— Яқ, апан жақсы, сени күтип отырыпты, — дейди буюктан.

— Әй, усы айтпа деп қойыпты-ау, деймен ишимнен.

Москвада және он бес күн болдық. Бір күн Индия жаслары менен ушырассаң, бір күн Сенегал менен. Бір күн Германия жаслары менен болса, бір күн Болгария... Ал, Израиль делегациясы менен қапымыз қарама-қарсы болды, бір хәуліден кирип шықтық. Ушырасқан жерде уақ-шак «Мир, Дружба», «Мир Дружба». Мәмлекетлер арасындағы шегара кеулимизге кирип шыққан жоқ. Көркем өнердің күшин қоябер, ананың ашық жүзлилигине меҳримиз толғанып кетеди де тақьямызды ямаса камзолымызды шешип кийгиземиз. Дүрлеген қол шаппат, айқыра түскен қушақлар. Кейин программа дауам етип кете береді. Концерт дегенлерди коллективлерде де қойып атырмыз, көшеде де. Несин айтасаң, сол жылы Москвада өткен фестиваль улыма халықлық байрам сейилиндей болып кетти. Айтаберсең гәп көп. Әсиресе, ВДНХда «қауын тойын» бергенимизди айтса, бизиң қауынымыздың шийрин екенлиги сонша, сырт елли досларымыз

өзлерине тилип берилген тиликти қағазға орап, портфельдерине салып атыр.

— Буны не қыласыз?

— Ұатаныма апараман. Сондай шийрин жемиси бар мәмлекеттің уәкиллери менен бир дастурқан басында отырдым деп айтаман, — дейди.

Бир тилик қауын бир мәмлекеттен бир мәмлекетке жетип бара ала ма? Биз оларға дәрхал қолындағы қауынынан да шийрин қусаған пүтин бир қауын сауғаға инәм етемиз. Солай етип, муртында «Шаббаз қауыны» деп ярлық қыстырылған бир неше қауынлар тууысқан мәмлекетлерге кетти.

Кулласы, Москвадан төбемиз көкке жетип, кеуилли қайттық. Егер мени артықмаш мактанып кетти деп ойласан, үйде гүуалықларым бар, қала берди Зийнел, Әбдижәлий ямаса Римма Адиковалар да дәлиллеуи мүмкин.

Ауылға қайтып киятырмыз. Хожелиде бизди және де хукимет басшылары күтип алды. Хәр үшеуимизге бир «Волга» дан мингизип жөнетип отырды. Енди үйге жақынлаған сайын жүрегим аттай дүрсилдемеге қарады. «Хәзир Турдыбай алдымнан дауыс шығарып шығады».

Ал, енди саған өтирик, маған шын, келсем баяғы хал үстинде қалған апам далада жүрипти. Қууанғанымыз соншелли екеуимиз жылап көристик. Қоя бер бул докторларды, «асқазаннан рак болған» деп қолға услатқандай етип айтып еди, сөйткен Рәушан кемпир оннан кейин де жигирма еки жыл өмир сүрди. Бар есап ете бер. Сол уақытлары бизиң кемпирди емлеген доктордың кемсауатлығына елеге дейин ырза боламан. Соннан айтқан диагнозы ырас болып шыққанда кәйтер едим?

...Кейин «Айгүл-Абат»қа түсип кеттик. Мен татар жигити Дийуан ролин атқардым. Бул спектакльдиң айрықша ядымда қалғаны — Дийуан боламан деп татар тилин кем дегенде жарыма-жары үйренип алдым. Соннан қалған қалдық, елеге дейин мына Нөкистиң татарлары менен акцентсиз сөйлесе аламан. Казаньнан келгенлерине, бирақ дадым жок.

Және, биз қуры спектакль менен де қарап жүргенимиз жок. Бир мезгил театрда болсақ, бир мезгил филармонияда танца ойнаймыз. Тағы «дүньяның изинен жалаң аяқланып қууған екен» деп ойламай-ақ қойың, аяқ ойынымыз ешейин. Бизиң еси-дәртимиз тек халыққа көриниуі. Сцектакльде бир

рет шығыу үшін үш-төрт ай жүресен, ал филармония хәр хәптениң шемби-екшемби күнлери паркте концерт береди. Тамашагәй дегениң бық-жық. Майда балалар теректин басына қонақлап кетеди. Бир күни администратор Генже Сапаевка барып айттым:

— Мен усы аяқ ойыннан гөре жеке номер атқарғым келеди.

— Қандай номер атқара аласаң?

— «Ревизор»дағы Хлестяковтың өзи болып берсем қалай көресиз?

— Оның не қалай көргени бар. Хлестяковтың хәр қыймылының өзи комедия ғой.

Сөйтип, мен Хлестяков болып ортаға шықтым, Сапаев дурыс баха берген екен. Адамлар деген қыран күлки болды. Сол-сол екен, филармонияның концертине құрттай кешигип қалсам, изимнен шабарман келетуғын болды. Деген менен, жалғыз Хлестяков арқалы мениң кеулимдеги дәрт жазылған жоқ. Мениң еси-дәртим, «Сүймегенге сүйкенбе»деги Шыраз молла менен «Қозы-көрпеш»теги Жантық. Усы еки рольди «өзиме түседи-ау» деп ойлайман. Сөзлерин де бираз жерге дейин ядлап апарып тасладым. Бир күни Төреш ағаға:

— Мен Шыраз молла менен Жантықтың сөзлерин ядлап жүрмен, — дедим.

Төреш аға мырс етип күлди де, үндеген жоқ. Бир кеулиме келди дейсең... «Ол неси, я Төреш ағаның өзи ойнағысы келип жүр ме екен?» ...Енди ойлап көрсем, өзиме-өзимниң күлгим келеди. Хау, мен еле шүлликтей бала жигит болсам, дауысым шинқилдеп турса, меннен қандай Шыраз молла я Жантық шығыуы мүмкин? Төреш аға соны ойлаған екен-дө.

Кулласы, қосшым, келген пәтте бираз ойынларды пытырлатып ойнап тасладық. Хәзир де шаршап жүрген мен жоқ. Лекин, мениң алпысқа шыққанымды айтпай тур, еситсе пенсияға шығарып жиберіуи мүмкин. Мениң еле ойын кумарым тарқаған жоқ. Рети келгенде театрға да бир өкпе айтып қояйын-да, бизиң соншама спектакльлеримиз бар, ал соларды бес-алты жыл қояды да, тозған кийимдей шешип таслап кете береди. Болмаса, хәзир «Рәушан»ды қойғанда, «Ғәрип ашық»ты қойғанда. «Алпамыс»ты я «Қырық қыз» ды қойғанда адамлар келмес пе еди. О-о, келгенде төппелеме болады. Өтмишке де бир қарау керек. Әсиресе, бизиң миллий

кахарманларымыз «Қырық қыз» бенен «Өмирбек лакқы» тураклы репертуарда қалғанда да көп болмайды.

Ал, қосшым, бизди ойынға әкетиуге машын келди. Далада ходлап турыпты. Соның ушын хатты жуумақламасақ болмайды. Бүгинги ойнайтуғын ролимди айтайын. «Әке хәм бала»да Газаякпан. Ой, отты таслайман-ау араға, таслайман-ау. Көрген шығарсан. Көрмеген болсан көр. Түстеги сеансларына кирсен, билеттен елиу тийин утасан. Хатты саған Орынгүл апарып береди.

Сәлем менен отағасың Шамурат.

Бул Өтемуратовтың өлип көрмеген сумлығына қараса «түйени түги менен, гүбини түби менен, арбаны жүги менен» жутатуғын қыйлы екен. Болмаса не? Мен оны зер-зебил болып излеп жүрмен, ал ол мениң менен пышық куйрық ойнағандай хәр жерден бир хат таслайды. Ойнаған екен, енди тутпасам, усы уақытка шекем жазғанларымның пулын хуқиметке тапсыраман. Шынында, ол хеш жакқа кеткен жоқ, үйинде жатыр...

Ашыу менен астыртын билеп алған адрес бойынша пиядалап тартып киятырман. Пальтоларымның сәдеплери жылки менен тағылмағаннан кейин автобуска да мингеним жоқ. Мине, Досумов көшеси. Мен аяғынан басына қарай басладым. Шамураттың үйи де шамаласып қалды. Алдымда 28-ши жай, 26-шы, енди 24-ши. Усы жерде Шамураттың үйи болыуы керек. Як, қай көз бенен қарай ғой, 24-ши жай ушты-күйди жоқ. Көзимди уқалап келип қарайман, ағаш қорғанша менен темир дәрұазадан басқа хеш нәрсе көринбейди. Дәрұазаның аузында англичан қулып. «Демек, бул сырт ел сауда-сатығынан да хабардар екен-дә».

Кимнен жөн сорарымды билмей хайран болып турсам, арманырақта тептик дамбал кийип, темекисиниң түгинин мурнынан бурқыратып шығарып биреу тур екен.

— Кеширерсиз, сиз усы көшеде турасыз ба? — дедим оған жақын барып.

— Тилди бузбай сөйлең, — деди ол маған бежирейип қарап. — Мен бул көшеде тек турмайман, отыраман да, жатаман да. Сиз хәзир турған уактыма туура келип қалдыңыз.

— Дурыс ғой... Мен сизден бир нәрсе сорамақшы едим.

— Айта берин. Жууабым қалыс.

— Мына жерде Шамурат Өтемуратовтың жайы болууы керек еди, негедур жок...

— О-ой, оның дәртін айтпаң, — деди ол темекисін өкшеси менен езип өширип. — Ол дегенің барып турған қырсық адам. Усы быйыл тәбият пенен өшегисип, жайын бузып таслады.

— Неге? Жайы гөнөрип тур ма еди?

— Қаяқтың гөнөси? Жаңа ғана отыз жылдан асып баратыр еди. Әкеси салып берген имарат. Тек бір метрдей жери кебір ашып унырап еди, соған урты томпайып, бузды да таслады.

— Жоқарғы еки метри аман ба еди?

— Аман болғанда қандай. Хау, сен бір сауатсыз емессен, экономиканың не екенін жақсы билесең, руузыгершиликте оны камырдан қыл сууырғандай етип пайдаланасан... Солай болғаннан кейін жайынның ең соңғы гербишине дейін пайдалан-дә. Егер мәмлекетимизде хәр бир хожалық басшысы усындай ысырапхоршылыққа жол қоя берсе, билесең бе не болатуғынын? Ал, Японияда хәр бир ағашты...

— Билемен, хәр бир ағашты 101 процент пайдаланады.

— Қабыршағынан гарнитур соғады.

— Рахмет, аға, билемен.

Усы гәпти артыма қарамастан айттым да зыттым. Бул турыстан және бес минут сөйлессек, Шамурат бір жақта қалады-да, биз халық аралық жағдайға өтип кетемиз.

Солай етип, маған Шамуратты «тутуу» несип етпеди. «Бир көрермен» деп жүре бердим. Арадан және бір жети күн өтті. Күнлердің бирінде арбалы мотоцикльдің артына мингесип баратырсам, Шамурат пенен Орынгүл бир таксиге минип атыр.

— Куудық ананы, айда, — дедим мотоцикльдеги танысыма.

— Кимди?

— Шамуратты.

— Неге кууамыз?

— Айдаң, себебин кейін айтаман.

Төрт дөңгелекли таксиди үш дөңгелекли мотоцикль менен кууып кеттик. Эттен, бир дөңгелектің кемлиги билдиреди екен. Арамыз саққыздай созылып, узақласып баратыр.

Бир уақытлары алдымыздан ГАИ инспекторы шықты да, «ала-таяғын» көтерип, үшпелек шертти.

— Токтамайық, — дедим мен рульдегиге.

— Яқ, тоқтамаса...

Инспектор қасымызға келип честь берди.

— Милиция сержанты Ерекеев. Хүжжетлеринизди көрсетин...

— Жолдас инспектор, бизди ирикпей турың, ана кеткен таксиде «айыпкер» қашып баратыр, соны тутуымыз керек.

— Қандай айыпкер? Жынаятшы ма?

— Яқ, жынаятшы емес, тек «айыпкер».

— Куралланған ба?

— Куралланбаған. Қасында кемпири бар.

— Онда қорқынышлы емес екен. Қасында кемпири болса, әлбетте бір дүқанға қайрылады. Сол жерден услап аласыз. Қөне, хүжжетлеринизди көрсетин. Кейинги гражданның неге басында каскасы жоқ. Техосмотрдан өткенбисиз?...

Сораулар қардай борап кетти. Оның қанша дауам еткенін анық билмеймен, әйтеуір талоны тесилмей, штраф төлемей қутылыпты. Мен сол жерде мотоцикльдің артынан ғарғып түсе сала, туппа-тууры театрға қарай тартқан едим. Ақыры, усыншама да командировка бола бере ме? Отыз төрт күннен бери бир группа актёрлар дүзде.

Театрдағыларда өз ғалма-ғалы өзине жетип атыр екен. Шамурат хакқында сорау берип, артықмаш езбелик етиуден пайда шықпады. Қайттым. Арадан бир хәпте өтип, «айыпкердің» өзнен тағы да еки хат келди. Көрдің бе, мен күйип-пискен сайын оның териси жайылып сала бере ме деймен.

БЕСИНШИ ХАТ

«Қой көрмесек те қый көрип едик, ешкили байдың қызы едик» деген екен баяғыда бир хаял күйип кетип. Сол айтқандай, өл заманнан бул заманға «сахнада адам күлдирдің» деп те кисини «партылдауық» пенен қуама екен. Хау, мен госбанкти тонап қашып баратырған жоқпан ғой. Сирә, мен сол ретте биреуден бой тасалап қашып баратырсам екен-ау. Кемпиримиз екеумиз етегимиз елпи, жеңимиз желпи болып жууыра мингенге қыялыңа сол келген ғой, сениң. Ол тийкарында былай болды, билгиң келсе есит...

Саған жазған еки хатымды Орынгүлге қалдырып, изимнен келген машын менен гастрольдің келген жеринен дауам етиу

ушын жөнөп кеттим. Үйден тынышпан, кеуилде алағада жок. Сөйтүп, арадан бир хөптедей Ұақыт өтүп еди, бир күн кеште ойынға шығардан алдын мийманханаға Орынгүл коңырау етүп тур. Дауысы тал-тал келеди.

— Фарры, тезирек жет, мени камайын деп атыр, — деди.

— Хау, неге камайды екен? Сен бир жынаят ислепсең бе? Көп балалы екенинди айтпадың ба? Не бәле кылып койып едиң оншама?

Сорауды үсти-үстине дөндирип атырман. Бир Ұақытта капталдан гүрилдеген ири дауыс косылды.

— Арзай, кашан шығасаң? Мен еки билет алдым.

Үшинши бир тәрөптөн жанағы жигиттин Арзайы сөйледи.

— Хәзир Тимур. Бирак, бир шәрт пенен бараман — қолынды жууырта бермей тыныш отырасаң...

— Алло, Төрткүл ме? Үргеничке жууап бер...

Коммутатор хәммеиздин каналымызды жулып таслап, Үргеничке қосты. Енди бизге тынышлық қайда? Елlep сол күни ойынды бузып алмай атқарып шықтым. Азанда биринши автобус пенен Нөкиске жолланыуым керек.

Нөкиске келгеннен кейин маршрутлы автобусты күтип турғаным жок. Өзин билесен, бизин қалада анау-мынау тобы кишкене адамның тығылысқа урына бериуге жүреги дауамайды. Не бир жыңғылдай шығанақлар көкирегине келип отырады дейсең; «ғаңқ етпеуге» тәубе етесен. Оннан да «аш кулағым-тыныш кулак», кете берейин.

Желкемнен жети капшық ууайым басып, аяғымды зорға көтерип үйге келсем, бизин Орынгүл кара шайды «протоколлеп» ишип отыр.

— Хау, кемпир, сени камамады ма? — дедим есиктен кирер-кирместей.

— Фаррың келсин, екеуинизди косып камайман деди.

— Япырмай-ө. Екеуимизди бирден камап тасласа, мына жас босанып атырған келинниң халына ким қарайды?

— Усы келиниң менен Мурат себепли ғой, фарры-ау. Сен жанағы «бес-алты күн үйде болағойсын» дегенге мен ессиз алып келермен бе? Булардың жайына биреу бастырып кирип алышты.

— Хау, бул не кылғаныңыз, қарақларым? Мениң баламның ордер орнына жүретугын рұқсатнамасы бар еди ғой, — десем, жауырыны жарма қапыдай биреу:

— Гәпти қысқа қыл кемпир, болмаса хәзир прокурордан санкция әкелип қаматаман, — деди.

— Сен қорқып қайта бердин?

— Қайтпағанда не қыламан? Сүйреп шығарып таслауға күшим жетпесе. Саған қоңырау етейин дедим. Бүгін азанда тағы азанғы шайдың пууы менен батырсыныңқырап бардым.

— Шықпасаныз енди ғаррымды ертип келемен, — дедим сөйтип.

— Шакыр ғаррынды, екеуинизди қосып қаматаман, — деди жанағы биреу. — Бир-биринизге ес боласыз дейди, қорқатуғын бәле емес. Қайта бердим, не қылайын, ишиме сыйған перзент, келиним менен қоса үйиме сыяр-дә.

Әнеқалас. «Телпегинде дауым бар» десе шешип кете беретуғын болдык ғой шамасы. Я-ақ, бул әдалатлыққа тууры келмейди.

Орынгүлдин кара шайын келген жерден үзиліске түсирдим де, ертип алып үлкен көшеге шықтым. Сөйтип, жана таксиге минип баратырғанамызда ғой, сениң үш дөңгелек «партылдауық» пенен қууып жүргенин. Уактым болмады, болмаса саған жөн-жосақты түсиндирип кетиуге де болатуғын еди. Ақыры, мен саған керек материалды жиберип турған болсам, театрға барып қалған-қутқан уңқыл-шунқылды сорасан, енди оннан артық не жетіспейди?

Қуласы-калам, жайды барып ашсам, бизиң Мураттың көрпе-төсегин бир бөлмеге үйіпті де, екінши бөлмеге өзиниң нәрсе-қараларын киргизипті. Лекин, парасат тауып отыра алмай жүрген болса керек, өзи жок.

Жайда Орынгүлди қалдырдым да, ЖЭК тиң баслығы менен сол жердеги юристти ертип келдим.

— Қәне, бизиң баланың жайын бузып адам киргизген қайсысыңыз? Оның қолында ордер орнына берілген руксатнамасы бар екенинен хабарыңыз жоқ па?

Екеуи де ләм-мим, сес жок.

— Айтың. Бул бир болсын, екіншиден бизлер кемпир екеуимизди прокурордан санкция әкелип қаматып жиберетуғын мәртти дым көргим келип турыпты. Соны тауып берин.

Юрист ЖЭКтиң баслығына қарады, ол жерге. Мениң пәмлеуімше «енди не қыламыз, бул қорқатуғын бәле емес ғой» деген уғымды үнсиз түсинисти-ау деймен.

— Мейли, бунысы да бара берсин, — дедим мен кем-кем дойнағым қызып. — Мына шифонердің тартпасында гарнитур аламан деп қойған он мың сом ақшамыз бар еді. Ана бөлмеде болса дийуалға тутайын деп әкеліп қойған жети жүз сомлықтан екі гилем бар еді. Солар қайда?

Юристтің көзі тас төбесине шығып кетті. ЖЭКтің баслығы қайта-қайта сууық демін ала берді.

— Сиз артистлер соншелли де бай болатұғын ба единаиз? — деди сон.

— Бай боламыз. Әсиресе, кеулимиздің байлығын айтпайсаң ба? Кемпир хәр бир бетиме қарайды, көзимди қысып, ернимди қымып жиберемен, сөйлеп жибережақ болып турған заңғар, бир лийкинди түсинеди де қояғояды. Билемен, оның не айтатуғынын:

— Он мың түе ауысық жүз сомың жоқ ғой, ғарры-ау, не айтып отырсаң өзи? — дейжақ.

— Шамурат аға, бизди кешир, — деди бир уақытта жаңағы екеуі. — Сизің балаңыздың жайына өз басымшылық пенен кирип алған адамды усы бүгин-ақ шығарып жиберемиз. Лекин, жаңағы он мың...

— Талап етиуиме болмай ма, он мынды?

— Болады. Бирақ, енди Шамурат аға...

— Бирақ-сырағынды қойып тур, юрист косшым. Егер жаңағыдай етип «он мың сом пул менен еки гилемим бар еди» деп жала жауып турсам, төлетип ала аламан ба, ала алмайман ба?

— Алыуыңыз мүмкин.

— Сонда бопты. Мени жөниме қойын. Бул үйде мына көринген көрпе-төсектен басқа хеш нәрсе де жоқ. Лекин, жаңағы адамыңызға айтып қойын, бизди прокурордың аты менен қорқытпасын. Заң-законды биз хәм билемиз. Онын унқыл-шуңқылын арнаулы түрде оқымасақ та, «Табыттан шыққан дауыс»тан, «Он үшінши председатель»ден үйренгенбиз. Қала берсе, күни кешегі «Рахмет келин» де көзимизди бираз ашып таслады.

Түстен кейин келинге баласын қундақлатып, Муратты алдымызға салып келсек, хөммеси орынлы-орнында. Соннан бери үйге Мақсет келсе де, Мурат келсе де:

— Қонбай-ақ қайта берін, балларым, жайларыңызға биреулер кирип отырып алар, — деп ақлықтарымды алып қаламан да, оларды қайтарып жиберемен.

Енди театр өмирине қайтайық. Бизін репертуарымызды хәр ким хәр ким сыртымыздан «жарлы» деп гәп ететуғын қусайды. Хеш қандай жарлы емес. Биз тек оларды гөнөртип таслап кете беремиз, гөнөртип таслап кете беремиз... Болмаса, «Әзирейлини алдаған адам» қандай зор спектакль еди. Әсиресе, мениң отыз үш жыл ишинде ойнаған ең жақсы ролим сол шығар. Ямаса «Пирқакқан» ше? «Қызлар хәзили»нің тамашагөйлери қайсы спектакльден кем болды? «Жарлылық айып емес» те сондай. Әсиресе, «Алдар көсе»ни айтса. «Мениң хаялымның байы» гөй енди, найлаж Жақсымбай қайтыс болғаннан кейин репертуардан түсти. Жақсымбайдай етип ойнай алатуғын актёр болмағанлықтан қалды ол. Болмаса, қандай зор еди десең-ә.

...Жақсымбай дүньякумар биреу. Енди ол машинасын маған сатпақшы. Бирақ, рәсмийлестириу ушын, хукиметке де пәнт берейин деп жүрген адам, ақыры.

Ырасында да, есабын тапты. Суд арқалы хаялы менен айрылысты. Затларын бөлискен уақытта жайды өзи алды да, машинаны хаялына берди. Енди ол хаялды мен алыуым керек, кейин машина мениң атыма өткеннен кейин оның менен қайтадан айрылысаман. Еки ортада рәсмиятшылық мутқа түседи. Усы еки ортадағы барыс-келислерге Жақсымбайдың өзи машинасы менен апарып әкеледи.

— Сен мениң хаялыма тек документ жүзинде үйленесең, — дейди ол меннен қәуөтерленип. — Тағы тийип жүрме.

ЗАГСтен қайтқан соң хаял мениң үйимде қалды. Жақсымбай болса сыртта басын дийуалға урып жууырып жүр.

— Аш деймен есикти, аш.

Әллен уақытлары есик ашылып еди, қараса хаялы усы үйдің баяр хаялындай алдына халат байлап кир жайып жүр.

Сондағы екеуимізге де хаял болып жүрген актриса усы Маржан Халмуратова. Оның қандай дәу тулғалы екенин билесең-ғо.

Бир үйден зорға айлансын,
Бизге бир семиз қыз келгир,—

деп бақсылар тәрийиплеген нашардың өзғанасы. Оның қасында мен пошша торғайдайман. Сонда залда отырғанлар не дейди десе:

— Пай, заңғардың баласы, төсенсең де, жамылсаң да жегетуғынынан алдын, — деп шыйқ-шыйқ күлisedи.

Усы спектакльде өзимнің де хаял болып шығатуғын жерим бар. Егер өзим хаял болғанымда ғой, ямана фигуралы нашар болады екенмен. Өйдегеним, балтырларым аппак, және дүп-дүзиу. Бөксе деген қазақы қойдың қуйрығындай, «бултаң-бултаң» етеди. Тек көкиректеги еки думпешиктен кәмбағал едик, оны да бып-былқылдақ етип Турдыбай соғып берди.

Бир күни кубла районлардағы колхозлардың бирине бардык. Сахнамыз — дала шертеги. Сахнаның артында ағаш кузовлы машина тур. Кимнің көриниси питсе, кузовтағы скамейкаға барып отыра береди.

Солай етип, ойын болып атыр. Бир қарасам, сол колхозда бухгалтер болып ислеитуғын Ашыл деген жорамыз отыр. Мен хаял кийиминдемен. Дым үндемей кузовқа шықтым да, Ашылдың шеп ийнин бөксем менен қағып өттім. Ол маған үрпейип бир карады да, үндемеди. Үндемегеннен кейин тағы бир айланып өттім де, наз етип келип дизесине отырдым. Ашылдың тула бедени титиреп кетти.

— Әй, Алым алсаң-әй буынды. Мундайың кетмейди, — деп шыр-пыр болды. Алым дегени — бизде администратор, Ашылдың ойнап-өскен досты.

Мен үндегеним жоқ. Сахнаға шығыу нәубетим келип ойнай бердим. Ашыл мениң дауысымды еситкен соң барып таныды.

— Әй, яңғы Шамурат екен-әй, — деп жамбасына бир урды. Бундай уақыялар көп.

Ал, енди саған өткен хатларымның биринде Жаксымбай хаққында айтаман деп уәде еткен едим. Енди усы еки хатта сол уәдеден шығыуым керек.

Бир күни арқа районлардың биринде «Қызлар хәзилин» қойып атырмыз. Зал толы тамашагөй. Ойынның биринши картинасы тамам бола келгенде алдағы орынлықлардың бирине барынша тойып алған биреу келип отырды. Отырса отырағойсын-ау, енди тыныш отырса, қәнекей.

— Хәй, Шамурат, дурыслап ойнасаң-ә.

— Жақсымбай, саған айтаман.

— Хәй, бала жөтелмей отыр. Мойнынды көк ғоректей етип жулып аламан.

— Хәй, қарындасым, берман кел, ауыш бер, ауыш.

Пүткил тынышымыз кетти. Залдағылар да бийзар болды.

— Яқшы, мен саған көрсетемен, — деди Жақсымбай сахнадан шыға беріп. — Үшінши картинаға бара берейин, арақ ишкенди меннен көресең. Шамурат аға, — сен маған бахана тауып бер, силесин қатыраман.

Жақсымбай бул спектакльде табыскер бухгалтер, арақты тәуір көреді. Мен жалпылдақ табельщикпен.

— Қой, енди усы ишкенин болар, — деп айтпайман. Қайта:

— Тутпай турған болса және ашайық та, бар ғой, — деп таппа-таяр тураман.

Сондай етип, үшінши картинада тәуір тойды. Енди мәс болыуы керек. Ал, залдағы мәс тамашағөй еле қақырынып, түкиринип, бүлдирип отыр. Бахана табыудың рети келди. Жақсымбайдың портфелин алдым да, көпшиктің астына урып жибердим.

— Жапак, — деди Жақсымбай пәтленип, (Жапак — бул мен) — Мениң портфелим қайда?

— Хау, жаңа мына жерде турған қусап еди ғой.

— Тап.

Мен әри-бери излеген боламан, бирақ таппайман. Тапсам бола ма? Жақсымбай аўданлап барып залға түсти.

— Портфель қайда? — деди, барды да жаңағы мәс адамның жағасынан тутып.

— Ме..мен көрген жоқпан, — деди ол көзи әлле-пәлле болып.

— Яқ, сен алғансаң! Тауып бер хөзир портфельди.

— Алған жоқпан.

— Тап деймен. Милиция! Мына адам мениң портфелимди урлады, берман келиң.

Жаңағы мәскүнемнің қорыққаны соншелли, мәслик қайда — биреу қайда, Жақсымбайдың қолынан еплеп жырылды да, тура хайдады.

Залда гүўлеғен қол шаппат. Ақыры, ойынды бузбастан, залдағы мәскүнемди шығарып жиберіу хәр кимнің қолынан келе бермейди.

Усы «Кызлар хэзилинде» және бир кызык болды. Емжар Иманкулов деген актёр молла ролин ойнайтуғын еди. Бир жағынан жездемиз, дәлкекесе беремиз. Бул сөйттип молла, молла болғанда да бузылған қыйлынан — арақ ишеди.

— Жапак — дейди Жақсымбай маған карап. — Мына моллекең «бир рюмканың обал-сауапка зыяны жоқ» дейди ғой, бир нәрсең жоқ па?

— Хау, бар ғой, — деп шийшени қысымлап жетип бараман. Моллекең кесени толтырып қағып салады.

— Жуп болсын моллеке, — деп мен тағы қуяман. Усы жерде ол кесгеллем ишпеуи керек. Спектакльдиң шәрतिине бола «ишпеймен» деп төртаяклайды, деген менен оның нарийзашылығы дым мына турмыстағыға усамайды. Тағы биринши рюмканы ишкенде де сирә ети жыйрылмайды-ау. Бир күни Жақсымбай екеумиз усы картинаға хақыйкый бир шийше арақты таярлап койдык. Әдеттегише моллекең кесе толы арақты симирип баслап еди, көзи атласып кетти. Күндегидей қуры суу емес-тә бул. Кеседегини түүеспей қояйын деп атыр. Жақсымбай дәрхал кесениң түбинен көтерди.

— Моллеке, өзиниз айтып единиз ғой, бундай кейпи харам суусыннан сарқыт болмайды, деп. Қалдырмай алып койын, таксыр.

Емжар байғус ашыуланайын десе сахнада турыпты, ақыры ишти. Енди екинши рюмканы қуйдым.

— Жуп болсын, таксыр.

— Алла-жалла ишпеймен.

Емжар сондай келип бир төртаяклады дейсең, тап өмирдеги образдың дәл өзи болды да қойды...

Сахнада өзин менен тең ойнайтуғын, биринниң кемисинди бириң толықтырып кететуғын көсиплес табылса — бул актёр ушын үлкен бахыт. Жақсымбай мен ушын сондай актёр еди. Ол актерлық институтты питирген жоқ, бирак, оның, көкиреги «институт».

Енди, жөне оқыу питирип келген пайыгларыма қайтпасам болмайды. Ақыры, мен усы турысыма кимсең Шамурат Өтемуратов болып аспаннан салбырап түскеним жоқ. Мениң де устазларым болды. Мөселен, усы бүгин Төреш ағаны, Рейимбай ағаны, Юлдаш ағаларды айтпай турып қалай мақтана аламан? Мениң театр сахнасында жүзге жақын образ

дәретіуімде, «халық артисти» деген хұрметли атақлар алыуымда олардың устазлық роли өз алдына бир төбе. Және, сол уақытлары кимнің ким екенін ойын тамам болуудан талқылап отыратуғын хаялларға да мың-мың рахмет. Олар тазадан питирип келген балалардың қайсысы талантлы, қайсысы шалағай, қайсысы бөтен талап излесе де болады, әне соларды фойеде отырып, айтысып алатуғын еди. Биз олардың гәплерін урлап тыңлап, өзлеримиздің хәр ойындағы бахамызды билип аламыз. Олар мениң пикиримше «штатсыз режиссерлар» сыяқлы еди.

Ендиги хатымда радио-телевидение хакқында сөз етиуім мүмкин. Себеби, Шамураттың — Шамурат болуында оның орны гиреули.

Айтпақшы, өткен хәпте театрға күниге барып қайттық. Демократия жолы менен директор сайладық. Беғебай Алланиязов болды. Хәмме жабыла кол көтерди. Көрдің бе, биз қандай татыу коллективпиз. Себеби, театрдың планын толтыруға арналған узак мүддетли командировкалар бизди бир үйдің балаларындай әжик-гүжик етип жиберген.

Шамурат.

АЛТЫНШЫ ХАТ

Сахнада не қызықлар болмайды дейсен, косшым. Эттен, театрдың счетчиги жоқ, болмаса усы бүгінге дейин журттың алдына неше мәртебе хан, неше мәрте суұпы, неше мәрте тағы, тағы басқалар болып шыққанымды мурынга сукқандай етип айтып берер еди. Буюғынан уятлымыз. Сөйтсе де, өзимнің шамам — жети мың мәртеден зыятырақ сахнаға шыктым-ау деймен. Гейде бир спектакльде қатарына үш рольди ойнап жүрген пайытларымыз да болды. Оларды айтып атырғаным жоқ. Сен мениң «қысқаша өмирбаянымда» бәрін нақма-нақ берип қойыпсан, әй, як, оның анықлығына сәл гүманым бар. Бирақ әйтеуир, Айтжанлар менен оқыу питкерип келгели бери бир жазғы театрды, бир қысқы театрды тоздырдық. Хәзирги театрдың полы да жети-сегиз рет боялды. Талай мақпал перделер тозып пидә болды. Он беслеген директор «гөнерди». Соның ишинде аз ба, көп пе, хызметигизге ылайық атақлар берди. Мәселен, алпыс үшинши жылы

«Қарақалпақстан халық артисти», жетпіс жетінші жылы «Өзбекистан халық артисти» дегендей... Сексен төртінші жылы Бердақ сыйлығын да алдым. Мен не алмай атырман, қосшым. Сыйлыққа қоса айлығымды да алдым. Хә, айтқандай, өткен жылы Өзбекистан театр жәмийети «Ең жақсы еркек роль ушын» деп маған және бир сыйлық берди. Айта берсек табыслар жоқ емес. «Қазақфильмге» барып киноға түскенимди айтсам, «Шәкең тағы мақтанып кетти» дейсең. Оны айтпай-ақ қояйын. Енди айтылмай қалып атырған бир нәрсе бар. Оны атлап өтсек, оқығушылар алдында сен де, мен де үлкен гүнакар боламыз. Бул — радио-телевидение.

Бир сапары көмир алмақшы болып Хожелиге бардым. «Қыркыншыға» жақынлай берген жерде кишилеу мектеп бар екен. Алдынан өтип баратырғаным, сол уақытлары тәнеписке қоңырау урылды. Коридордан топарласа шыққан балалардың алды мени көрди де:

— Балалар, анаңқаран, телевизордан шығатуғын Шамурат Өтемурастов кетип баратыр, — деди.

Көзиң жақсылық көрсин, бир заманда дөгерегим быжнаған балаға толды-да кетти.

— Шамурат аға, бир миниатюра ойнап берин.

— Болмаса, молла болың да.

— Баяғы шыққаныңызда сакалыңыз бар емес пе еди?

— Бизиң классқа кирип пьеса қурып берин де.

Баламысаң деген. Мениң қара басым ойнаған менен пьеса бола бере ме? Ямаса, қула дүзде қалай молла болып турайын.

— Балларым, сизлер жақсы болып оқый берин, жақында келип мектебинизге спектакль қойып беремиз, — деп атырман, яқ, олар «несийеге» туратуғын емес. Жүрсем жүреді, турсам турады. Адамның ары да келеді екен. Киширек бала гезимде Шымбайдың базарына биреу маймыл әкелип ойнатып еди. Тап соның өзи болдым да қалдым. Ақыры болмады, еки пешимди қайырып алып турып жууырдым, қаштым. Соның арасында аржақтан бир май машын келе кетти. Еки қолды теңнен кетердим.

— Алып кет, қосшым, мен мына баллардың алдында көргизбе қуралға айналдым ғой...

Шофер муртынан күлди де:

— Отырын, — деди.

Соннан бери мектептердің тусына келсем, өтiп кеткенше асығаман. Ушырасыу өткерсе барамыз ғой, қанша миниатюра керек болса ойнап-ақ берейiк. Жеткиншеклерден аяр жанымыз бар ма. Тек жаңағы көшеде қормашалап алғаны бир түрлiлеу болады екен.

Әне, усы телевидениениң күши, қосшым.

Буның да өз алдына тарийхы бар.

Бир күни Ғалым аға Сейтназаров мени радиоға шақырып алды. Умытпасам, бул 1959-жылдың төрт мәүсиминиң биринде еди.

— Шамурат иним, мен көптен бери Москва радиосынан «Доброе утро» деген еситтириу тынлап жүрмен. Турған-питкени хәзил-дәлкек, күлки. Бизин халқымыз да күлки десе өзлерин там басынан таслайтуғын кыйлы емес пе?

— Айтарың бар ма, аға.

— Болмаса, бизлер де усындай бир еситтириу таярлайықта. Өзин бас-қас бол. Екибастан күнде Хлестяков болып жүресен. Сәттар болып жүресен, сениң колыңнан келеди.

— Сонда буның аты бизинше қалай болады? «Азанғы сөлем» деймиз бе, я «Ассалаума әлейкум» бола ма?

— «Қайырлы таң» деп қойсақ та бола береди. Атының есабы болар, әдеп бир перзент дүньяға келип алсын. Хәзирше бөлким, «Сатира-юмор радиожурналы» болып турар...

Айтқанындай солай болды. Усы ат пенен он-он бес жыл турды. Оның «Тикенек» болып өзгерип жүргени жақында ғой.

Сөйтiп, хәр екшемби күни азанда радионы ашыу менен мен эфирге шығаман:

Ассалаума әлейкум, хүрметли радио тынлаушылар. Сатира-юмор радиожурналының нәубеттеги еситтириуин баслаймыз.

Айына төрт мөрте заңқылдап турғаннан кейин дауысым кем-кем журтшылыққа таныс болып қалды. Әлбетте, оны бир өзим атқарғаным жоқ. Ғалым ағаның көрсетпесине бола төрт адам атқарып жүрдик: мен, Зийнел Пиязов, Оразгүл Дәулетова, Фатима Рейимбаевалар. Режиссерымыз Ибрайым Патиллаев. Ол уақытлары таярлықты айтпайсаң ба? Бир хәпте бурын қолымызға текст келип түседи. Соннан бизиң үйде роль бөлисемиз, Зийнелдиң үйинде таярлық көремиз. Оразгүлдиң үйинде шай-суу ишемиз дегендей... Қулласы,

радиоға запиське келгенимизде бас-аяғы жыйнакты, тап-туйнактай болып турады. Және, ол уақытта жазыу машқаласы да өз алдына бір сәпсет. Машын гүрилдейтуғын болса микрофонның сымын сүйретип далаға алып шығамыз. Трактор болса да сондай, ат кисинесе де... Хәзир булардың бәри ансатласып кеткен. Мырзабай менен Зыяданың шкафында рәпийдадай бир рулон бар, ийт үре ме, пышық мияулай ма, хәммеси жазылған. Керек жеринде үргизип, керек жеринде мияулатып ала беремиз.

Ол жыллары журнал көбирек хұжжетли критикаға қурылатуғын еди. Және, бүгин екшемби айтамыз ба, келеси екшембиге жууабы таяр. Хәзир ғой критикаға қулағы үйренисип кеткен, алты ай «жаманласаң да» бир ели жууап хат ала алмайсан.

Бурынғы гөне радиоузельдің алдында бир дүкан бар еди. Арпылдаған бир дүканшысы бар, адам бетлей алмайды. Тикленип қарасаң гөп пенен бетинди жулып алады. «Бул нениң пууы екен?» деп сорастырсақ, күйеуи прокуратурада ислейди екен. Енди не қыламыз? Күйеуи прокурор деп таланып жүре беремиз бе? «Сатира-юмордан» берейик деген ойласық болды. Тапсырма маған жүкленди. Бардым. Магнитофонды шалғайыма жасырдым. Микрофон көйлегимнің иши менен ийегимнің астына барып тур.

— Женге, анабир коробкадағы затынды көрсетип жиберсең-о, кеулимизге жараса алайық, — дедим мүлайымсып.

— Алатуғын нәрсеңди сорасаң-ә, меннен. Саған хәр қайсысын бир көрсетип туратуғын уақтым жоқ, — деп аузымды жулып алды.

— Пай, женге деймен-ау, бөрха усылайтып жағадан ала түсесиз.

— Хе, не қыласаң жағадан алғанда. Бар баратуғын кудаына.

— Хеш жаққа бармайман, женге.

— Барып та бир көрши, жер қаптырып жиберейин.

Интервью таяр болды. Студияға әкелип, еки дана етип көширдик те, биреуин эфирден бердик, биреуин пакетке салып прокурор күйеуине жибердик.

Саған өтирик, маған шын, дүйшемби күни азанда дүканның аузында дорбадай қулып тур екен. Қайтып ол хаял

хеш бир дүканда көринбеди. Хәзиргилерге хайран қаламан, дүканшыны критикаласаң завсклад болады, завскладты критикаласаң райПОға баслық болып кетеди.

Бир сапары Нөкистин моншаларын «жаманладық». Бир хәпте өтти, коммунал хожалығы министрлигине жиберилген хаттан жууап жоқ. Енди кәйтемиз? Дәстүр бойынша журналымыздың келеси санында жууабын жәриялауымыз керек. Не ислеримизди билмей турғанда бул қыйын жағдайдан бизди сес режиссеры қутқарды.

— Шамурат аға, сиз министрге қоңырау етин, мен телефонды магнитофонға жалғап қояман, — деди.

Қоңырау еттим.

— Алло, коммунал хожалығы министрлиги ме? Мен «Сатира-юмор» радиожурналынан Шамурат Өтемуратов едим. Журналымыздың өткен санында Нөкистин бир катар моншалары хаққында айтқан едик...

— Не қылайын айтсаңыз?

— Енди соған сизиң жууабыңыз керек еди.

— Жууапты сол жаманлаған моншаларыңыздан ала берин, — деп трубканы тарс еттирди.

Болды. Бизге усы гәпи керек ғой. Ертенине буны да эфирден берип жибердик. Биринши күни азан менен кешеги телефондағы жасы үлкен жетип келди.

— Жигитлер-ау, мени шалқамнан салдыңыз ғой. Усы монша дегениң адамға жақсы ат әпермейди екен. Тесик ләгендей, бир жағын питесен, бир жағы саулап баратыр.

Енди буны бизге түсіндиргенниң пайдасы не? Айтылар сөз эфирге кетип қалды. Лекин, бул биз ушын үлкен абырой болды. «Сатира-юмордан» бүгин айтылды ма, еки күнге қалмай бир жағына шығады.

Айырым уақытлары оннан басқаша «жуумақ» шыққан пайытлары да болды. Гезектеги еситтириулеримиздің биринде клиенттен елиу тийин жырып қалған таксистин үстинен гүзе сынды. Бул қәдимги аұхаллардың бири ғой. Биз үстинен гүзе сындырмаған жермен бар ма, парахор бар ма. Солардың биридә.

— Биринши күни азанда кеңсеге келип кетерсен, — деди Ғалым аға. — Гонорар жазып таслайық, айдың ақыры болды.

Театрдың жумысы саат онда басланады. Оған дейин гонорар жазбақ түе жеңил-желпи базар сауданы да питирип

таслауға болады. Келдим. Ол уақытта радионың гөне кеңсесі, хәмме редактор, режиссер тығылысып, бәри бир залда отыратуғын еди. Ояқ-буяғы жигирмалаған адам бармыз.

Ведомостьты енди колға ала бергенимиз, бир уақытлары капының аузына бир такси келип кесе тартты. Шофёры да анау-мынау емес, жауырыны астақтадай жигит екен. Қолына ручканы ала түсти. Босағада тур.

— Қәне, кеше мениң елиу тийин алғанымды айтқан қайсысың, берман шығын.

Алла бәрекелла. Қорқып кеткен биреу айтып қоймағай-да, деп ийманым тас тәбеме шықты. Буның қолына түссем он еки қабырғамнан бирде-биреуи аман қалмас. Еле де ол уақытлары телевидениениң болмағанына шүкир. Дауысымды еситкен менен өзимди көрмегеннен кейин қайдан билсин. Сонша адам отырғанымыз бенен қолында тыйығы бар адамға қарсыласыу қыйын болады екен. Усылайынша он-он бес минут бетпе-бет қарасып турды. Соның арасынша сыртта жүрген биреу милицияға қоңырау етипти. Хәп заматта еки ГАИ инспекторы келип машинаны алып кетти.

— Енди өзиннен-өзин барасан, герой, — деди жаңағыға.

Барар жүдә. Ол да әнейи өжет емес екен. Бир кеткен қусап еди, карасак — «Урал» мотоцикльди харлатып айдап келип тур.

Бизин де сабыр кесамыз липилдеп толды. Прокуратураға қоңырау еттик.

— Бул қалай жолдаслар? Мәмлекетлик кеңсеге хәр ким сууык қурал менен келип доқ ура берсе... Шақырған милиционерлеримиз машинасын алды да кетти, өзи менен иси жоқ. Яки, кәуипсизлик комитетине жолығайық па?

Айтып аузымызды жыймай-ақ, тасырласқан пагонлы жигитлер жетип келди-ау...

Гейде сондай да болып турады, қосшым. «Тууры айтсан — туғанына жақпайсан» деген гәп бар ата-бабада. «Сатира-юморда» айтылған гәпти анау-мынау жуқа тәбиятлы адамлар көтере алмай қалады екен. өзлеринен көрсин. Бизин критика планымыз жоқ. Қәнекей, айтарға кемшилик таппасақ. Еситтириуимиз бастан-аяқ юморға, күлкіге толы болса.

Солай етип, радиожурналымыздың абыройы кем-кем жокары өрмелей берди. Ойнауға талабан актёрлар да көбейди.

— Мен бир өзимди сынап көрейин, — деди бир күни Жақсымбай.

Сынап көрдик. Жүзикке қас қондырғандай. Ол келгеннен кейин енди әсте-әсте Зийнелди бұл журналдан ала басладық. Өйткени, Зийнелдин дауысы көбірек драмаларға, трагедиялық сюжетлерге жүдә қол келеді. Сатира-юморға болса жылпылдап тұрған шаққанлық, соған ылайық гә былкылдақ, гә тырнамай дауыс керек. Мақтанып-ақ айтайын, бұл бойынша Жақсымбай екеуіміздің алдымызға түсетуғыны онша табылмады. Кейин ала хәзирги Сулыұшаш Сердалиева қатнасты. Ауылдағы тыңлаушылар оны актриса деп ойлайтуғын шығар, яқ, ол кәдимги радионың қатардағы дикторларынын бири. Лекин, ол хәзир сондай кәниге болды, анау-мынау актрисаларынның аяғын тыпырлатып жолда қалдырып кетеди.

Алпыс төртінши жылы телевидение ашылып, бизиң өрисимиз әбден кеңейди. Онда талай миниатюралар, талай сатиралық комедиялар ойнадық. Хәзир оның бөри ядта жоқ. Тек бир мәрте Жақсымбай екеуіміздің тәуекелшилигимизди айтып берейин.

Бир күни Қармыс аға Досанов Жақсымбай екеуімізди шақырып:

— Бүгин бир миниатюра ойнап бериң, — деди.

— Жүдә макул. Бизиң миниатюрадан бас тартқан уақтымыз бар ма? Материалды қолымызға берсениз, ярым саатта таяр етемиз.

Қармыс аға қолымызға бир сүүрет берди. Бочкаға тумсығын тиреп тұрған трактор, басқа хеш нәрсе жоқ.

— Хау, отағасы-ау, бұл сүүрет ғой.

— Хәмме гәп сонда да, инилерим. Усы тракторды бүгин миниатюра етип ойнау керек. «Ағамлар» сорап турыпты.

— Дурыс ғой, лекин, биз актермыз...

— Билип турман, инилерим, сизлер актёрсыз, жазыушы емессиз. Деген менен, комик актёрсызлар ғой. Усыған бейимирексиз. «Шымшық сойса да қассап сойсын» деген...

— Болады, — деп келесим бердик. Биреу таудай исеним менен айтып тұрғаннан кейин төртаяқлай бериу қыйын-дө. Бой бәнелеу бизге жараспайды. Соның менен Жәкең екеуіміз телестудияның алдындағы бағдың төрине қарай кеттик. Қолымызда сүүрет. Мен бир гәп табаман, Жақсымбай бир

гәп. Және гәп болғанда қуры ұарсақы емес. Ертеңгі күни аўзыннан шыққан гәпке жууап берерин бар, ақыры.

Қалай да, күнде усындай образларда ойнап жүргеннен кейин анау-мынау жазыушысымакка усап қалады екенсен. Оның үстине «актердың шеберлигин» күнделикли театрда сынап көрип жүрмиз. Ярым сааттың ояқ-буяғында хәмелледик.

— Биз таярмыз, — дедик Қармыс ағаға келип.

— Онда бир тракт көрип алайық, — деди режиссёр Қууатбай Әбдиреймов.

— Як, бизиң тракт ушын беретугын миниатюрамыз жок. Жиберсениз бирден эфирге шығамыз.

— Қарақларым-ау, ойлағанларыңызды отыра сала еки бет қағазға түсирип береғойың-да, мен литоға не жиберемен? — деп Қармыс аға шыжа-пыжа болады.

— Оннан қәтержам бола берин. Биз хукиметке қарсы гәп айтпаймыз, уят сөз сөйлемеймиз, ұарсақы гәпке айландырмаймыз. Болмаса, лито ушын жазып, тракт ушын ойнап берейик, эфирде ойнамай-ақ қойыуға қайыл болсаңыз.

Оган қайсы редактор я қайсы режиссёр қайыл болады. Кереги эфир емес пе? Бизиң көнбей турғанымыздың себеби — Қармыс аға менен Қууатбай хәзир көрип қойса, соң эфирге ойнаған ұақытта қызык болып шықпай қалатуғындай. Ақыры, бизиң көз алдымызда көринип туратуғын тамашағөй солар ғой. Үйинде жамбаслап жатып көрип атырғанлар күлди ме, күлмеди ме, қайдан билемиз?

Кулласы, екеулеп редакторды да, режиссёрды да жендик.

Телеминиатюралар басланды. Жақсымбай екеуимиздин ортамызда бағанағы бочкаға ийегин артқан трактордың сүүрети.

— Шамурат аға, — деди Жақсымбай маған қарап. — Мына трактор неғып тур екен, билмейсиз бе?

— Әй, неғып туратуғын еди, шөллеп турғанды-да! Тумсығы сыйса бочкадағы сууды симирежак.

— Онда түни менен бир отырыспада болған ғой, шамасы!

— Басшылары онын қаякта жүрип, қаякта турғаны менен иси болмаса, отырыспа куўмай, баска ийт қырка ма?

Басқыласпа солайынша дауам етип кете береді. Көзимниң қырын салып қарасам, Қууатбайдың пультта отырарға халы жок, жамбасына урып күлип жүр. Қармыс аға да солай. Демек, хөммеге де унап атырған болыуы керек.

Шыққаннан кейін редактор да, режиссёр да бирим-бирим кушақлап қутлықлады.

Ертеңіне жұмыста жүрсек, телевидениеден тағы қоңырау болды.

— Шамурат аға, кешегі миниатюраны тағы бір рет ойнап бермесеніз болмады, «ағамлар» сорап атыр.

Енді ондай етип ойнай аламыз ба, сирә! Ол бір пайытында келген йош, келди, кетти. Бул рет телевидениенің өтінішін орынлай алмадық. Сол-сол екен телеминиатюраларды видеоманитофонға жазып алатуғын болды. Усындай жазып алыулардың бирінде Жақсымбай екеуимізге «Еки қоңсы» деген миниатюра берилди. Екеуи де барып турған шәддес, биринің айыбын бири ашып бере береді.

— Былайынша қуры «қатын урыс» қылып ойнап шыққан менен қызық бермейди, — деди Қууатбай. — Буған қандай да бир элемент табыуымыз керек.

Хәммемиз ийегимізге қолымызды тиреп «элемент» ізлеп турмыз. Оның менен қыстанған уақытта табағоясаң ба? Бир уақытлары Дризо деген орыс гәпке қосылды, телецентрде іслеитұғын еди өзи.

— Қууатбайчик, у меня одна идея—давайте сделаем портрет. Они будут стоят как висящий портрет, но за одно они разговаривает и ругается. Подумайте, ей богу, интересно получится.

Бизин Қууатбайлар да кең жигит ғой, «режиссёр сен бе я мен бе?» деп турған жоқ. Соның менен Дризонның усынысы инабатқа алынды. Реңли тауардан дийуал іследи де, еки жерден ойып, рамка соқты. Биз Жақсымбай екеуиміз тауар дийуалдың аржағына шығып сүүрет болдық. Мениң бойымның келтелиги де хәр жер хәр жерде аяғыма тусау бола береді. Сүүрет болайын десем бойым жетпей, сойердеги баллар зорға еки гербиш әкелип төсеп, аяғымның астына қойды.

Көрсетиу басланып атыр. Күни менен қылт етпей турған сүүрет, әсте-әсте кирпичи қыймылдайды. Кейин көзи жыпылықлап жән-жаққа қарайды. Биринши тамашағөйиміз — телеоператорлар күлкіден жатып қалды.

— Сен жақсы болғанда сөйтесең бе? Мени билмейди деп ойлайтуғын шығарсаң, о-о сениң мен билмейтуғын пес қылықларың бар ма? Енеден тууғанынның бержағын бәрін

бес бармактай билемен, — деймен де қайтадан сүүрет болып катып қаламан.

Енди Жаксымбай сөйлейди.

— Сениң де шылғауын ағып жүргени кеше! Оның үстине басқан адымың қылмыс. Ойлағаның сумлык, ислегениң урлык! Еле тоқсан есикке таныс қылмасам, мениң атымды баска қой! — дейди де ол да қайтадан сүүрет болып катып турады.

Кулласы, сол миниатюра бир-еки жылға дейин еки адамның басы қосылған жерде әңгиме болып жүрди.

Сол гәплерге қосымша биз театрда да «гәп» болдык.

— Сизлер қулқын ушын арзымаған жерлерге жууырасыз, — деп жыйналысларда үстимизден гүзе сындырып, «жөнге салып қоймакшы» кимселер табылды. Гәпине қаран! Телевидение енди келип-келип арзымаған жер болып па?! Акыры, бизиң сабыр кесамыз шимпилдеп толды, директорға хәм министрге «жумыстан босатыу хакқында» арзаларымыздың копияларын бердик.

— Биринши данасы қайда? — деди директор.

— Баска жакта.

— Министрге бердиңиз бе?

— Як. Министрдеги сизиң қолыңыздағыдай бир копия.

— Сонда биринши данасын не қылмакшысыз?

— Өзлеримиздин бир ойлаганымыз бар-дә!

Усыны айттық та, көп пенен бирге гастрольға кеттик. Арадан он күн өтип, изимизден директор барды. Қууандык. Қалай да арзадан бир нәтийже шыққан шығар. Себеби, катарымызға қарағанда бизиң айлығымыз аз. Пулдан гәп басласақ болды, дәрхал жаңағы сатира-юмор менен телеминиатюралардың гонорарын бетке тутады. Деген менен, директорымыз оғыры сабырлы жигит еди, хә дегенде бизди қууандырағоймады.

— Бизиң арзаларымыз не болды? — дедим акыры шыдамай.

— Арза кеңседе тынланады, — деди ол.

— Болады. Кеңседе тынланса кеңсеге барағоямыз.

Ертеңине Жаксымбай ауылға қайтып кетти. Өзи тиси ауырып, уртына алма жасырып қойғандай томпайып жүр еди. Оның есесине еситкен рахмети жаңағы болса, қайтпай не қылады, қайтты. Ол кеткеннен кейин спектакльдеги рольлер-

дин де «тең салмақтығы» бузылды, Сөйтiп, хәммемиз аўылға келдик. Еки күннен кейин театрға барсақ, Жақсымбай екеўимиздиң айлығымызға 20 манаттан қосылғанлығы хаққында буйрық илинген екен.

— Енди телевидениениң жолын умытпасыз, — деди министр бизге бопса етип.

— Хм, — деп Жақсымбай муртынан күлди. — «Исенгеним иннагитайна, ол хәм қалқаўсар болды» деген екен баяғыда бир молласымақ. Ақыры, биз жигирма сом ақша ушын арза бергенимиз жоқ ғой. Бизиң телеминиатюраларға катнаскымыз келеди, сатира-юмор радиожурналына түскимиз келеди. Лекин, жазықсыздан-жазықсыз хәр кимниң мысалына алынғымыз келмейди.

— Сизлердиң тийкарғы жұмыс орныңыз — театр!

— Билемиз. Бирак, бизге түслениўге ўақыт бересиз бе?...

Бизлердиң балпамтап айтысымыз министрге жақпаған болса керек, кабинеттен шығыў менен болды. Биз де қарап қалғанымыз жоқ. Жақсымбай екеўимиз узынлы-келтели болып обкомға келдик. Келсек министрдиң машинасы тур.

— Секретарьдан бир аўыз сорап берсениз, — дедик аўыздағы милиционерге, — халық артисти Шамурат Өтемуратов пенен Жақсымбай Бекмуратов келип тур деп, қабыл ете алар ма екен?

Милиционер улыўма бөлимге қоңыраў етти. Азырактан кейин.

— Он минут күтсин, хәзир алдында адам бар екен, — деген жуўап алдық.

Усыны еситтик те, қабыллаўға кирместен қайта бердик. Ақыры, билемиз ғой, алдында ким отырғанын. Сол арқалы бизиң неге келгенимиз де өзинен-өзи белгили болады.

Ертеңине театр басшылары бизге:

— Телевидениеге баратуғын болсаңыз бизге айтып кетиң, биз сол күни сизлер катнаспайтуғын спектакльлерди планластырайық, — деди.

Кулласы, бизиң телевидениеге шығыўымыз, ўақтында ансатлық пенен иске асқан жоқ. Мине, сөйтiп жүрген Жақсымбайдың арамыздан кеткенине де бираз жыл болды. Бурын екеўимиз телеминиатюралар театрының қос қанаты сыяқлы едик. Ал, хәзир... Жақсысы, буннан буйағына гәпти

езбелемей-ақ қояйын. Саған хәмме айтажак гәпти айтып болдым. Өмирбаян деп енди усыны айтсаң болар. Ал, сен менин алпыс жыллык өмиримди бир бет қағазға сыйдырып... Я-ақ, уят болады ол, қосшым!

Аман бол! Сәлем менен алпысқа толығуға алты ай қалған аған Шамурат Өтемуратов.

1-декабрь, 1988-жыл.

ТАҒЫ ДА КӘСИПЛЕСЛЕРИНИҢ КӨРСЕТПЕЛЕРИНЕН

АКТЁР Айтжан Әбдалиев: Шамурат Өтемуратов хаккында меннен сорай бериң. Ол өзимниң баққан ауырыуым. Екеуимиздиң атызымыз шеллес, үйинде жүргенде де атызды жағалап, образға кирип жүргени. Талай мәрте бизиң тууайын деп атырған тауықлар усынын гүбирлисинен үрkip кетти. Бул бир.

Екиншиден, мени пединститутқа документ тапсырып қойған жеримнен қайтып алдырып, Ташкентке алып кетип жүрген усы. Хәр уақ-хәр уақ бетине де айтаман оны.

— Мен ертип кеткенде жаман болды ма, — деп мақтанады ол. — Минекей, журтқа белгили актёр болдын.

Онысы ғой бөтен емес-тә, лекин, сол жылы институттын қабыллау планына бир оқыушы жетпей қалған. Сол мен ғой, жетпей қалып жүрген.

Және, бул институтты питирип келе сала режиссёрлардың көрсетпесисиз талай мәрте өз басымшалық пенен ойнады. Мәселен, келген жылы оған «Ғәрип ашық»тан молланың оқыушысы деген роль берилди. Бизлер де оқыушымыз. Бунын айырмашылығы — моллаға ара-арасында шай қуйып берип отыратуғын жағымпаз оқыушы. Сонда — бул не қылады десе: молланың көзин ала берип кесени түкириклеп жууады да, шаң-шаң болған шалғайы менен сыпырады. Сөйтип, сол кесеге анау-мынау мәкириу деп тиксинип жүрген моллаға шай қуйып береді. Усыны оған режиссер айтқан-ақ жоқ еди, өзиниң тапқаны. Залдағы тамашагөйлер хәр сапары шай бергенде, қүлип болып-өтип қалады.

Бундайда адамлардың жағдайына қарау керек, биреу операция болған болады, биреудиң күлсе жөтели қыстайды.

Және, олар театрға иши ауырғанша күлип шаршап кетиу ушын емес, дем алыуға келген.

Нәтийжеде, кейинги уақытлары Шамурат сахнаға шығыудан-ак адамлар күле беретугын болды. Еле ол бир ауыз да сөз айтқан жоқ. Лекин, тамашагөйлердин еки езиуи кулағында. Бир сапары «Отелло»да оған офицер роли берилди. Офицер болғанда да қандай ден. Отелло Дездемонаны өлтирип қойып, көзинен қанлы жас ағып турғанда келетуғын жәллат сыпатлы офицер. Залда ауыр тынышлық. Бир уақытта бул шығып еди:

— Ал, Шәкен шықты, хәзир ол қатырады, — деди.

Қаран, бир ауыз гәп пенен трагедияның болдық салмағы ушты да кетти. Ертеңине Шәкенди «Оттелло»дан алды.

Қулласы, оның қылмаған қылығы жоқ.

«Рәушан» ды алып беремен деп Көмекбайды жалпағына салды. Қутым суұпы болып елди бұлдирди, Шыраз молла болып сонша журттың алдында Паршагүлге қол салды...

Басқа не айтайын. Хәзир ат үсти болынкырап тур, қосшым, үйге барып еки қол шахмат ойнап турып гүрринлесерме едик...

РЕЖИССЁР Бәуәтдийин Баймурзаев. — «Отелло» да оның усындай кризиске ушырағаны ырас, еситтим. Соннан кейин ол биротала жең түринип комедиялық образға қастын тикти. Бирақ, соңғы жыллары ол «Жаралы жүреклер»деги Сапар атаның да «силесин қатырды». Биз оны күткен жоқ едик. Керек десең, ойын пайытында Оразбай Үмитқуловты резервке таярлап қойдық. Ақыры, сонша жыллардан бери ылғый комедиялық образда жүрген актёрларға бирден трагедиялық роль... Билмедим, енди.

Ойын болып атыр. Басланыуы куунақ, хәзил-дәлкек аралас. Бирақ, уақия кем-кем ауырласа береді. Ол ауырласқан сайын залда ауыр тынышлық, ауыр гүрсиниулер. Басынды ауыртып не қылайын.

— Кемп-ир, еки бирдей канатымнан, еки бирдей шамшырағымнан айрылдым ғой, — деген уақытлары пүткіл зал жылады. Хәтте, спектакльдин унқыл-шунқылларын билетугын бизлер де өзимизди тута алмай қалдық. Шәкенди қутлықлаған уақытларымызда қолларымызда көз жас пенен хәлленген орамал бар еди.

Солай екен, жолдас Өтемуратовты тек адам күлдириуде емес, жылатыуда да айыплауға турады.

АКТРИСА Ырысгүл Шамуратова: — Шамурат аға «Әке хәм бала» да Фазаяқ болып ойнап шыққаннан кейин оны қутлықлағым келмей қалды. Себеби, оның бузақышылығынан жеркенгеним сонша, Шамурат екенін умытып кетиппен. Фазаяқ шығар деп едим. Егер де, оны «жазалайтуғын» болсаңыз — аямаң! Рети келсе және бир награда берип жиберіу керек, көрсин, сонша абырай-атақтың қандай ауыр болатуғынын.

«ТИКЕНЕК» РАДИОЖУРНАЛЫНЫҢ РЕЖИССЁРЫ МЫРЗАБАЙ ӨТЕМИСОВ:

Шамурат Өтемуратовтың алпысқа шығайын деп турғанын сеннен еситип хайран қалдым. Оны қаяқтан билип жүрсең? Баяғы жетписинши жыллары Жақсымбай менен Тахтакөпирге барғанбыз. Сонда Шәкең менен қатар ойнап-өскен бир кисиниң үйинде болдық. Жаңағы киси отырып:

— Шәкең қайда бул күнлери? — деп сорап қалды.

— Жүрипти, бар, — дедик.

— Ал, енди оның менен балалықта бирге ойнап өстик. Оның қылмайтуғын кәри жок, тыпыршылаған тынымсыз бала еди. Бул сырнай да шертип баратыр, дәп те қағып баратыр. Қабақтан гиржек соғып та алып атыр... Хәммесиниң басы-қасында бармыз, бирақ, нешинши жылы тууылғанын билмеу менен-ақ балалықты өткериппиз, — деди.

— Сиз оны айтып жүрсиз, — деди Жақсымбай сонда. — Оның қашан тууылғанын бирге ислеп жүрип биз де билмеймиз, хұкимет те биле алмай атыр...

Сол айтқандай, оның алпысқа шыққанын билип алып жүрген саған рахмет, қосшым. Ал, енди ол усы «Тикенек» журналының кәлиплесиуинде ең баслы айыпкер. Жүрген жеринде ол «Ғалым ағаның идеясы еди» дейтуғын қусайды. Дурыс, бирақ, идеяны бул иске асырған ғой. Оның оқыған критикалык хаты гүнакар адамлардың жети жүйресинен өтип кетеди екен. Және, Сулыұшашты да сәйтип тәрбиялаған. Екеуиниң тили де косымтасы жок — зөхәр!

Бир күнлери мен ол хаққында бир түрли гәп еситтим.

— Ал, Шәкеңниң тилин кесип кетипти, — деди биреулер.

Жүрегим суу ете қалды. Өзи де бир-еки хәптеден бери көринбей жүр еди, «ырас болғаны, кәсте болып жатырған екен-дә» деген қыял келди маған. Енди не қыламыз? Әне-мине менен онлаған күн тағы өтті. Бир күни Шәкенди көшеде ушыраттым.

— Ассалаума әлейкум, Шамурат аға, — дедим қол алысып, бірақ еки көзим аұзында.

— Ұәлейкум ассалам, — деди ол.

— Денсаулық қалай, аға?

— Жаман емес, қосшым.

Тилинде ондай кемис-қутық сезилмейди. «Жамады ма екен» дедим қыялыма. Хәзир медицина не ислейди десе ислейди ғой. «Тилинди шығар» деп айтайын десем бул жер поликлиника емес. Дуктыр емеслигим тағы бар. Бәри бир шыдай алмадым. Айттым, еситкенимди. Ол бираз үндемей турды да:

— Бул тил кесилмейди, қосшым, — деди.

Улыума, ол «Тикенек» те 1500 ге жақын образға кирди, телеминиатюраларда да ярым мыңға шамаластырды. Бунын бәрин айлықсыз ислей берип оншама не? Адам деген шыбын жанына рехим етиуи керек!

Өзи күлместен, журтты күлдирип, ишеклерин аұыртууда айыпкер Өзбекистан хәм Қарақалпақстан халық артисти Шамурат Өтемуратов хәққында барлық материаллар топланып болынды. Енди оны тек топланған «ис қағазлары» менен таныстырып, қол қойдырып алғаннан кейин биймәлел «Хүким» шығара бериуге болады.

«Ис» қал-пал болмауы ушын бастан-аяқ хәммесин үш қайтара оқып шықтым. Кейин арадан ярым ай өткерип, Шамурат Өтемуратовтың үйине кирип бардым. Ол атыз бетинде салынған пәскелтек жайында екен, жатақтан усланды. Алды бетинен және бес-алты қабат жай тикленипти.

— Кеширерсең, жолдас Өтемуратов, буннан бир ярым ай бурын келгенимде бул жай түүе хеш нәрсе жоқ еди. Хәзир бес-алты қабат жайдың пақсасын көрип турман. Бул қалай пайда болды? Бәлким, гипнозлығызың бар шығар?

— Ондай қайда, қосшым! Бизиң үлкен бала Максет алтыншы разрядлы уста ғой, гербиш өреді. Мурат ылай

ийлейди. Гербиш әперіуҗге карағанда бизиң Орынгүлдин алдына түсетуғын адам жоқ, кишкенениң шаққаны.

— Ал, шардарениз қайда?

— Қызык екенсең-аў! Шардарем болып мени не бурынғының басшыларының бири деп пе едиң? Мениң шардарем — адамлардың көкирегинде!

— Адамлардың көкирегине шардаре курыўға ким план берген?

— Түсинбедин. Мениң талантымнан халық бахрам алса әне сол мениң шардареде дем алғаным.

— Мейли, ол турып турсын. Сиз неге 1982-жылы өз жаныңызға рехиминиз келмей, жансебиллик еттиңиз?

— Кәйтип?

— «Гүә» Бегебай Алланиязовтың айтыуынша ыссылығыңыз 39 градус бола турып, «Әзирейлини алдаған адам»ды ойнап шыққансыз.

— Оның неси айып? «Искусство пидайылықты талап етеди» деген. Болмаса, Халмурат аға деген жасы үлкенимиз, жалғыз улын оң жаққа қойып отырып сахнаға шығыуы керек пе еди? Ямаса Сырғаны алайық, бүгин әкеси өлди, кеште ол сахнада қосық айтты. Усылар ше? Ақыры, бул жууапкершилик!

— Улыўма, сизиң журтты күлдириўдеги нийетиниз не еди?

— Адамлардың организиминдеги гербицид, пестицидлердин зәхәрин алыў.

— Демек, өзин күлмей, басқаларды күлдирип, ишеклерин ауыртқаныңызды мойынлайсыз ғой?

— Қысман мойынлайман.

— Не ушын қысман?

— Себеби, мен оларды хәмме уақыт күлдире алмадым.

— Қысман мойынласаңыз да жетип атыр, қалған фактлер кәсиплеслериниздин көрсетпелери менен дәлилленди. Мына жерге қол қойың... Та-ақ, өмирбаяныңыз бар, жұмыс орныңыздан минезлеме бар. Хожалық жағдайыңыз ҳаққында справканыз бар ма?

— Бар.

— Әкелиң.

— Мине, бир емес, бир неше справка таярлап қойыппан.

СПРАВКА

Бериледи усы справка халық артисти жолдас Өтемуратовка, себеби, ол Нөкис қаласы, Досумов көшесі №24-жайда тұрады, хожалығында төмендегі жанлары бар.

1. Өтемуратов Шамурат — жасы 60 та, командировкадан бос уақыттары хожалық басшысы. Дипломлы актер, дипломсыз экономист.

2. Үббиниязова Орынгүл — жасы 50 де. Хожалық баслығының биринши орынбасары. Шыжлан қалтадан керегинше пул жумсауға подписи өтеди.

3. 4. 5. Өтемуратов Мақсет, Мурат, Аманлық — жаслары 30 да, 27 де, 17 де. Әдепки екеуі бала-шағалы, кишкенесинин шөкелеп жүргени бар.

6, 7, 8, 9, 10. Өтемуратова Зерихан, Перихан, Мийирхан, Гүлистан, Анаргүл — қызлары. — (Қыз баллардың жаслары көрсетілмейди).

Буларға қосымша еки келини, 14 ақлығы бар.

Справка дус келген жерге усыныу ұшын берилди.

Справка бериуши: домкомның хаялы.

СПРАВКА

Бериледи усы справка халық артисти жолдас Өтемуратовка. Себеби, бул жолдас сахнада хәм экранда бюрократ, парахор, жағымпаз, дәмегөй, хәмелпараз сыяқлы адамлардың образын келеке қылып ойнап, бир неше жүзлеген пасық ойлы кимселерди бул жолдан уақытында қайтарып қалды. Нәтийжеде, ишки ислер органларында бир неше жүзлеген жынаятлы ис жүз бермей-ақ қысқарды.

Справка бериуши (ИШКИ ИСЛЕР МИНИСТРЛИГИ.)

СПРАВКА

Бериледи усы справка күлмейтуғын кууақы жолдас Өтемуратовка. Себеби, бул жолдас өзинин куунақ күлкиси менен көплеген нерв ауырыуларын, жүрек-қан тамыры кеселлиги менен науқасланғанларды койкаларды бөнтлеместен, дәри-дәрмаксыз емледи.

Справка бериуши (ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚЛАУ МИНИСТРЛИГИ)

— Қалай, қосшым?

— Бул еки министрликте де таныслығыңыз бар кәринеди.

— Неғылған! Театрдағы жигит-қызларды танийман. Тахта бетте азы-кем ағайинлеримиз бар, солар менен қатнасамыз, кейин өзимиздің көшенин бойынан оң жағымнан жигирма қоңсы, шеп жағымнан жигирма қоңсыны танийман, болғаны.

— Болады, инабатқа аламыз.

Справкаларды «әдебий ис»ке муқиятлап тиктим де, жәрияладым.

— Жазыушы мәсләхәтке кетеди!

Он еки қабырғамды «заседатель» етип, сыртта бир заман еглендим де, қайтып кирдим.

— Хүким оқылады!

«ХҮКИМ»:

Күлмейтуғын қуақы жолдас Өтемуратов театр сахнасында 7000 мәртеден зыятырақ көринип, жүзге жақын образ, «Тикенек» радиожурналында 1500 ден аслам, телеминиатюраларда ярым мыңға шамалас образға кирип, адамлардың күлдиргишин қытықлағаны хәм қатты күлки нәтийжесинде ишеклерин ауыртқаны ушын әдебият кодексиниң дус келген пункти менен айыпкер деп табылсын.

Оған ең қатал жаза — және ярым әсир қуунаклықта, хаса усламай өмир сүриу мәжбүрий түрде миннетленсин.

Жазаны өтеу дәуиринде айыпкерге Сочи, Ялта, Кисловодск, Гагра курортларына табылса жылына бир мәрте, табылмаса еки мәртебе мутлай жолламалар берип барылсын.

Хүкимниң орынланыуын турақлы түрде қадағалап барыу, хожалық баслығының биринши орынбасары Үббиниязова Орынгүлге тапсырылсын.

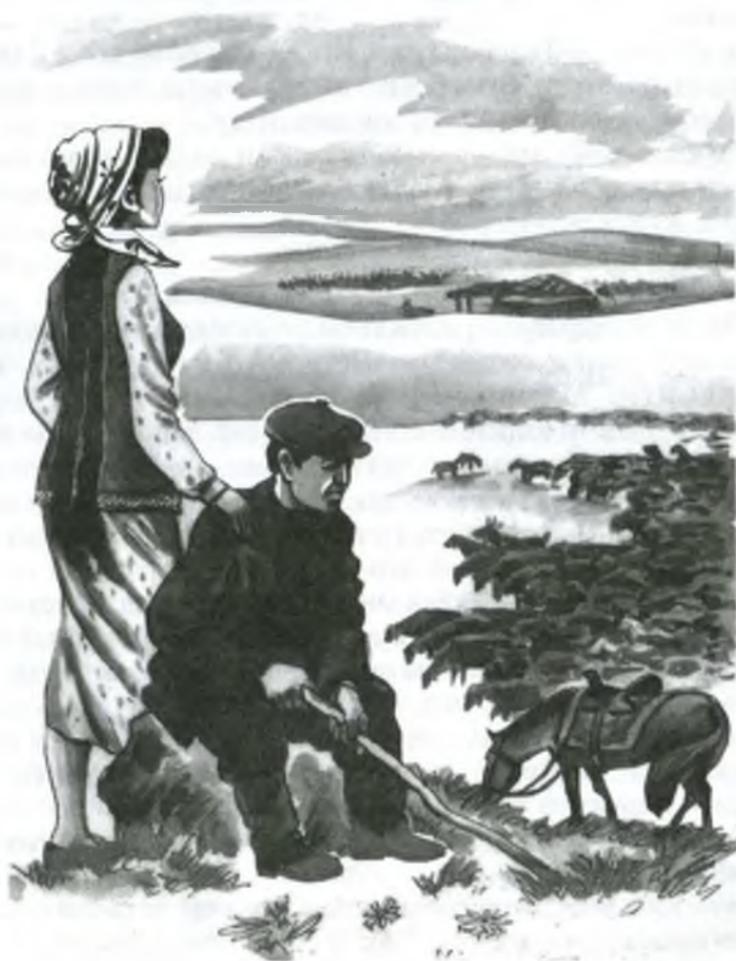
Хүким үстинен шағымға орын жоқ!

Хүким меники.

1989-жыл.

ЕКИ ҚАНҚОР

ПОВЕСТЬ

— Қашыңлар! Жолды ашыңлар!

— Қашыңлар! Жакынласпаңлар!

— Ким де ким жәрдем бериуге урынса, ескертиүсиз атылады!

— Халайык! Тынлаңызлар! Инсан өмирине зауал болған еки қанхор бүгін сизлердің көз алдыңызда өлимге хүким етилди. Қанқорларға нәлет жаудырыңлар!

Ауызларына мегафон тутқан еки атлы милиционер аламанды қак айырып, усылай бақырып келер еди. Адамлар оларға жууап ретінде:

— Қанқорларға өлим!

— Қанқорларға нәлет! — деп бақырысады.

Милиционерлердің изинде он дөнгелекли үлкен машина кимдидур соңғы сапарға атландырып баратырғандай әсте жылжыйды. Машинаның кузовлары үш жаққа ашып тасланған. Оның алдыңғы сүйегишине еки жигит нәзери изге қаратылып, шынжырланып байланған еди. Оған қоса олардың қолларында хәм аяқларында ауыр кисенлер урылған. Булардан еки қәдем изиректе автоматларын гезенген еки жауынгер ескерткиштей қылт етпей тур.

Милиционерлер тынбай, мегафоннан сөйлеп баратыр.

— Халайык! Қанқорларға нәлет айтыңлар! Буннан былай жан қыйғанлардың тәғдири усындай болып жазаланады.

— Халайык! . . . .

Адамлар хәр жер-хәр жерде қара шыбындай «ғау-ғау» етсе, бир жерлерде демлери ишине түсип, тутқында киятырған еки бендеге карамауға тырысар еди.

— Я алла! Өзин қоллайгөр! Өзин берген жанды дастықтан алғайсаң.

— Қудайым, жарасығы менен берегөр! Мынадай шермендешиликке қалдырмағайсаң!

Жыйналған аламанның ишинде кекселер усылайынша кудайға жалбарынады, жағасына түкиреді. Халық толқын-толқын болып, бул аўхалға қарап турар еди. Бир жерлерде өлимге хуким етилгенлердин кимлиги кызыктырып атты.

— Булар неше адам өлтирген екен?

— Ким биледи дейсең, он беслеген бар шығар.

— Көп! Ана оң жақтағысының өзи төрт шаңарақтың нәрестесинен ғаррысына дейин қырып кеткен.

— Бергисин мен таныйман. Ол нәше шегип, ес-ақылын жойтып, өз хаялын малдай жиликлеп бөлген!

— Мийримсизлер! Неге турыпсыз, урынлар оларды!

— Халайық, қанхорларды урынлар!

Бундай гәзепли қыйқыўлар хәр бир жүзлеген кәдемнен тәкирарланып турды. Хәм изинше қол-аяғы байлаўлы жынаятшыларға гә тас, гә кесек, гә қайыстын тоғасы келип тийип атыр. Олар қорғана алмас еди, қол-аяғы байлаўлы. Тек ғана арман-берман басын таўлайды, көзин жумады. Изинше аўзы-мурнынан зирек-зирек қан ағады.

Қанқорларды тийеген машина дар майданынан ирқилмей өтип кетти. Бул жерде наўрыз байрамларында қурылған өткөншектей етип дар қурылған еди. Бирақ, оның өткөншектен айырмасы еки баканның арасы кең хәм онда ушы илмек етип байланған еки арқан салбырап тур. Дардын қапталында адам бойынан қол ушы бийикликте дөңгелек сыпа орнатылған. Сыпаның үстинде шашақлы ғыжым скатерт жабылған қреслода муздай болып кийинген биреў отыр. Онын еки қапталында тағы сондай төрт адамнан — сегиз адам сүүреттей қатып турар еди. Сыпаның төменинде толық қуралланған жигирмалаған жаўынгер хәм жыйналған аламанды, хәм машинада баратырған еки қылмыскерди көз жазбай бақлап турыпты. Қылмыскерлер минген машина жыйналған халықты бир айланып, қайтадан дар майданының алдынан өтип, хасылзадалар отырған сыпаның алдына келип тоқтады. Мегафон услаған милиционерлердин биреўи аттан секирип түсип барып, шыйырылған қағазды ортада отырған төрешиге берди. Шамасы, ол бүгинғи жазаны турмысқа асырыўшылардың хукимдары болса керек.

Хукимдар салмақ пенен орнынан турып, теңиздей толқып турған халыққа қарай сөйледи.

— Жәмәәт! — деди ол көтеринки дауыс пенен, — Бүгин сизлердин алдыңызға ашык өлим жазасына буйырылган еки кылмыскерди алып шыгып отырмыз. Олардын екеуи де хаялларын жауызлык пенен өлтирген. Жәннет аналардың аягы астында деп отырған бир пайытта, булар сол гөззал аналардын жанын кыйған. Олар бул дүньяға еле бир неше перзентлер алып келиуи мүмкин еди. Сонлыктан, биз бул канқорларды өлим жазасына рауа көрип, оны шар базарда дарға асыуға уйғардык. Буннан былай ким де ким адам өлтirse жазасы усылайынша болады. Буған рийзамысызлар?

— Рийзамыз! — деп шууласты аламан.

— Олай болса канқорлар дар арканының астына апарылсын!

— Як, сабыр етиниз, хүрметли хүкимдар! — Канқорлардын бири жулқынып бақырды. — Бизлерге соңғы мөрте сөз бериңлер!

— Сизлер тергеуде қәлегениңизше сөйлегенсизлер!

— Бәри бир, сөз бериңлер! Өлимимиз алдынан ели-халқымыз бенен ырзаласыуға пурса беринлер.

Хүкимдар бир заман үнсиз қалды.

— Халайык, сөз беремиз бе? — деди соң.

— Беремиз! — деп шууласты аламан.

— Онда биринши санлы кылмыскерди сыпаға алып шығынлар.

БИРИНШИ ҚАНҚОРДЫҢ ӘНГИМЕСИ

Мениң анамның айтыуынша инсан дүньяға келмей атырып, оның бул дүньяда тататуғын ләззетлери, көретуғын азап-ақыретлери пешанасына дәуети-қәлем менен жазылып қояды екен. Бәлким, мениң пешанама мына жүз мыңлаған аламанның алдында дар арканына гириптар болыу жазып қойылған шығар.

Бәлким, яратқанның өзи мөмин бендесине рөхим нәзери түсип, от ишинде пахтаны аман саклар. Оны сизлер менен хәзир бастан кеширип атырған соңғы демлерим шешеди. Бирак, соны айтыуым керек, мен өмирим тууып, шыбынға хазар берген жан емеспен. Бүгинлиги он еки жыл қослас болған, көргенлердин аузынан сууы қурайтуғын, ай десе аузы,

күн десе кәзи бар жиғирма жети жасар нәзелімди өлтирип, қолым қанға былғанып келип отырман. Мен хақықатында сол хаялдың теңи ме едим? Як, хеш қашан теңи бола алмайман, хәм бола амадым да. Себеби, мен жаратылысымнан оғада мүсәпир, тартыншак болып дүньяға келдим. Катар-курбыларым мени «мөмин» деп шақырар еди. Бизлер каналастан бесеу болғанбыз — еки қыз апам, еки қарындасым хәм мен. Ата-анам да, төрт қыз тууысқаным да мени мейлинше еркелетер, не тилесем нәзерімди қайтармас еди. Бәри бир, олардың хәммеси мениң тәғдир жаратқан минез-кулқымды өзгерте алмады. Сол тартыншаклығымша, сол мүсәпирлигимше қала бердим. Балалар мени бәрқулла ойынға қоспас, бундай уақытта апам я әжапамлар шығып, оларға курт, кампит үлестирип, мени ойынға қосып кетер еди. Лекин, бизге кәп ойнау несип етпейди. Биреуиниң я аяғын басып аламан, я қолым тийип кетеди, изинде қызыл муш төбемде ойнап, үйге жылап келемен.

— Қудайым, сени урғанды қудай урсын, — деп ғарғанады апам. — Оларға енди кәмпиттей етип қудайдың өлимин беремен, қарақаны болғырлар түе!

Апамның үмит етерлик ғарғысы мени қуандыратуғын еди. Күн санап олардың қудайдан табыуын күтемен. Бирак, хеш бирине хеш нәрсе болмайды.

Усылайынша мен мектепти питкердим. Балалар түрли қалаларға оқыға кетип атыр. Лекин, мениң табаным тартпады. Жасырыудың қәжети не, менде аса кеткен сауат та жоқ еди. Муғаллимниң бир сабағын түсинсем, бир сабағын түсинбей қуры отырып қайтқанман. «Түсиндирип жибер» деуге тартынар едим. Себеби, мен сөйлемей-сөйлемей бир сөйлесем, баллар да, қызлар да, сол сәзимнен илип алып, он-он бес күн мазақ қылып жүреді. Мен оннан сайын тартынаман, оннан сайын жүзим сынық бола береді.

Хүрметли жәмәәт, сизлер мени ғәпиме қарап, ақыл-еси пүтин емес, ярым жан инсан екен деп ойлап отырған шығарсыз. Мениң есим пүтин, хәмме нәрсеге ақылым жетеди. Тек жүрек жоқ. Адамлар алдында кәте сөйлеп алыудан тартынаман. Биреу меннен сорасын, кейин сорауына жууап беремен деген қыялда жүремен, бәрқулла. Лекин, мениң усы қыялларым жыллар дауамына аяқ-қолымды кисенлеп қойды.

Катар-курбыларым бир-еки балалы болып атырған пайытларда да, мен еки диземди кушақлап, бойдақ жасар едим. Қызлар мениң ярым жылда бир ақыллы гәп айтқанымнан гөре, ушып-қонып жүрген жигитлердің Ұарсақы гәплерине езиуи жыйылмай күлип жүрер еди. Қала берди, олар өзлеринин көргенсизлиги менен көшеде ме, автобуста ма, жүзимниң сууындай суп-сулыу қызларды жабадай хәррийген қоллары менен кушақлап алады. Бир жақта турған мениң жети насырым бүгилип, пүткил еркеклер атына сөз келтиретуғын қөсийетсизликтен қысынып кетемен. Керисинше, дәслепп уяттан жүзи лалаптай қызарған арыулар, өзлерин кушақлаған жабадай қолларға үмидуар хәм мийримли көзлери менен қарап турады. Әне, сондай жеңил тәбиятлы жигитлердің хәммеси әке болды, қызлар ана болды. Мен еле бир тырнаққа да ийе болмай дар алдында турғанымда, олардың балалары өзлери менен кийим таласып кийетуғын халға жетти. Ата-анам мени бир неше мәрте үйлендирмекши болды. Қартайғанда олар маған қыз айттырыу менен себили шықты. Олар сөзин орынға қойа алатуғын, гәпи төрели адамлар болды. Соның ушын да, барған жерде хеш қашан нәзери қайтқан емес. Лекин, «бала баланы көриуге» барғанда мен хәммесин бир пул етип, гөжени төгип қайтар едим. Бир сапары айттырып барған қызым маған шәйнекке ақ суу демлеп берди, ертип барған жигит ағасынан сорасам «демек, Ұәжин питпейди» дегени деп шешимин айтты. Тағы бир сапары бир қыз бенен базарда ушырасыуға келискенбиз. Ұәдели уақтында қыз келди. Лекин, мен үндемедим, ол да үндемеді. Екеуимиз әлленемирге дейин тым-тырс турғанбыз, Кейин қыз:

— Сиз усы жерде турып турын, мен дүканнан мүсин алып келейин, — деп кетти. Оны сол күни намазлыгерге шекем күгтим, енди ойлап көрсем, сениң мүсиннен не парқын бар?, деп кеткен екен. Базар тарқаған соң кеште қайтқанман.

Хәр сапары мени қыз айттырыуға ауылымыздың бригадири Сапарғалий ертип апарар еди. Ол бара-барғанша маған қыз бенен сөйлесиудің тәсиллерин үйретеди. Лекин, оның менен он төрт мәртебе қыз айттырыуға барсақ та, берген ақыл-кеңеслери пайда берген емес. Нәйлаж кеш болғанда ауылдың ортасы менен мени ертип «өтпей қалды» деп қыйқыулап өтеди. Солай етип, бир жигиттин тусынан жети дүркин қыз

өтеди, деген болса, бизің тусымызда он төрт дүркини өтті. Биз хәммесинен бос қалғанбыз.

Апам ақырғы мәрте дайы журтымызға барып, Қарлыбай темирши дегеннің қызына жамбас урып келди.

— Балам, усы сапары натықлық қылма, сөйлес. Ернің қыбырласа ис питеди, ата-анасының да, қызының да ризашылығын алып келдим, — деди.

Мен Сапарғалийди алдыма салып, Қарлыбай темиршинин үйине қарай жол алдым. Олардың ауылы пиядаға ярым мезгиллик жол еди. «Сөйлесип барамыз» деп хеш көликке минбедик. Сапарғалий маған бараман дегенше үйреншикли ұазын тағы оқыды.

— Бул сениң ақырғы талпыныуың, Мийирбек қосшым, ғапылда қалма. Егер усыннан бос қалсаң, бинәй өмиринде нашарға нәзерің түспейди. Мен сениң алдыңа түсіп, ел гезбеймен, — деди.

Мен үнсіз мақулладым. Өзлеримиз түслик шайды ишип шыққан едик. Қарлыбай темиршинин қонсысынын үйине кирип барғанымызда геүгим түсти. Сапарғалий олар менен бурыннан таныс екен. Апақ-шапақ болып қалды. Бир шәйнектен шай ишип болғаннан кейин, келген жұмысымызды да жасырмай айтты.

— Оң болсын, — деди үйдин хожайинлери.

— Қойып тур, қутлы болсынды кейнинен айтасыз. Бул нәрсениң өзи шәмшил болады екен. Мийирбекти бүгин он бесинши келинге ертип келип отырысым.

Үйдегилер бир басылып күлисип алысты. Мен шып-шып терге түстим.

— Арағың бар ма? — деди соң Сапарғалий.

— Бар.

— Алып кел.

Үш кесеге арақ куйылды.

— Күйеу балаға толтырып бир куй, — деди бизің «жигит ағамыз».

— Сапарғалий аға мен. . .

— Үндеме! Усыны толтырып бир ишип қой, кейин қыз түүе, мына қатынды да қосып әкетейик демесең маған кел. Қулласы, арақ ишилди. Мениң көзимнің алды булдырап,

нәзеримде үйдиң ишинде карлығашлар арман-берман ушып жүргендей болды. Ал, өзим ишимнен кууанып баратырман. Неге экенин билмеймен, әйтеуір көкирегимди бир белгисиз кууаныш кернеп, гә ертек айткым келип турады, гә ыңылдап жибере жазлайман. Лекин, тәбиятыма тән тартыншақлығым булардың хеш қайсысына жол бермес еди.

— Қашан барамыз? — дедим Сапарғалийге.

— Қаякқа? — деди ол.

— Темиршиниң үйине.

— Печь соктырайын деп пе едиң?

— Яғ-ә, жаңағы. . .

— Түсиндим, үндемей тур. Хәзир женген шақырып келеди.

Хеш уақта қыз женгесиз сөйлеспеген, әсиресе сизлердей жигитлер менен.

Бираздан кейин қыз женгеси оны ертип келиуге кетти де, арадан ярым саат өтер-өтпестен қайтып келди.

— Ул ма, қыз ба? — деди Сапарғалий.

— Ул, — деди келиншек.

— Қаякта онда?

— Мына жайда. Сен жигитинди киргизип жибер, сөйлессин.

Ең қатаң минутлар басланды. Мениң жүрегимниң дүрсилдиси бармағымның ушынан еситилип турды. Я тоба, аллатала бүйтип қыйын етип жаратпағанда қәйтеди екен, неге жигитлерди қызлар айттыратуғын етпеди екен? Енди не деп баслайман? Сапарғалий мени үйден жетелегендей етип, шығанағымнан услап алып шықты.

— Хеш қандай тартынба! Бағана айттым ғой, бул ақырғысы, болмаса бос қаласан.

Қапыны қыя ашты да, мени киргизип жиберип, есикти жапты. Қыз төрге салынған көрпешенин бир мүйешинде сакка жүгинип отырған екен. Маған нәзери түсиуден дәрхал ушып турды-да, айнаның алдына барды. Мен айнаға жақын барыуға батына алмай, оң жақтағы мүйешке қарай жүрдим.

— А.. а . . амансыз ба, қарындас? — дедим әллен уақытта.

— Аман болған соң алдында турған шығармыз, — деди ол шырп етип.

Мен не айтарымды билмей иркилип қалдым. Сапарғалий-дин үйретиуінше ол «шүкір» деп жууап қайтарыуы керек еді. Ол қағыйданы бузды. Демек, мен енди басқа сөз тауып, әңгимени жалғастырыуым керек. Лекин, қанша ойлансам да, хеш гәптин қыйсыны келмеді.

— Үндемей қалдыңыз-ғо, — деді қыз әлленемірде.

— Ауа, мен өзим сәл... қыялға берилип.

— Қандай қыялға берилдіңіз?

Мени тағы кара басты. Усы уақытта не бир төрели қыял бар еді дейсең менде.

— Апам айтып еді, — дедім әллен уақытта.

— Не айтып еді? — деді ол.

— Сиз бенен турмыс қурыуымыз керек екен.

— Маған да сениң апаң айтып еді, — деп ол маған қарай еки адым жүрді. Ол енди маған қарағанда сусты басым екенлигин аңлап қойды. — Бирак, соннан кейингисин сизің өзинизди айтады деп еді.

— Яқ, менде ондай, айта беретуғын көп сөз... — деп тағы гибиртиклеп қалдым.

— Иштиң бе? — деді қыз көзиме тигилип.

Мен нөзеримди алып қашыуға урындым.

— Азымаз, қоймаған соң...

— Онда бүгинше сөзимиз тамам.

— Хаў, неге? — дедім мен тартыныңқырап.

— Неге десениз, бул — өмир саудасы. Өмир саудасын хеш ким мөс халында сөйлеспейди.

Ол усыны айтты да, иркилместен есиктен шығып кетти. Мен қолындағы қусын ушырып алған кәлпедей, отырған жайымызға қайтып бардым.

— Алшы ма, төйе ме?, — деді Сапарғалий маған. Мен үйдегилерден тартынып, үндемедім.

— Қыз қайда, айтсеш!

— Кетти.

— Қаякка кетти?

— Үйине.

— Не деді?

— Ишипсең, деді, өмир саудасын хеш ким мөс болып сөйлеспейди, — деді.

— Ұах! — деп Сапарғалий жамбасына бир урды.

— Эне, усуннан арак бермесен кызғанған болар едик, — деди үй бийкеси. Бул бийкеш деген бар ма, сондай шайтан, табаннан алдап кетеди. Оған со, ушардан ататуғын мерген керек.

Соннан кейин арак ишилмеди. Азанғы шайдан кейин жеңемиз және кешеги кызды ертип келип, бөлек жайға киргизди. Изинен күйеу болмыш мен бардым.

Екеуимиз бир заман үнсиз турдык.

— Мине, бүгин ишпедик, — дедим мен.

— Азан менен ишип бәле көринип бе? — деди кыз.

Буннан кейин тағы мениң гәпим таусылып калды.

— Атыңыз ким? — деди ол бир уақытлары.

— Мийирбек.

— Билесен бе, Мийирбек. Сен маған хәзир мухаббат айтқың келип тур, солай ма?

Ух-х! Еңсемнен бир ауыр жүкти алып таслағандай болды. Қандай ақыллы кыз-ә! Мениң аржағымдағы айтажак сөзди тартып алды.

— Ауа, қарындасым, — дедим зорға-зорға.

— Бирак, ашыклық—мухаббат саудасы күндиз айтылмайды ғой. Эне, айнаға кара, аспаннан куяш карап тур. Сен куяштан уялмайсаң ба?

— Уяламан.

— Олай болса, күпә-күндиз ашыклық хакқында сөйлеспейик, уят болар.

— Онда қашан?

— Еле уақыт бар емес пе?

— Бар ғой... бирак, апам сениң жууабынды күтип отыр.

— Онда бүгин кеште үйге барың.

— Туп-тууры үйинизге ме?

— Ауа, туп-тууры бара бериң. Бүгин үйде тек кишем екеуимиз боламыз.

Ол шығып кетти.

— Және баблапты! — деди Сапарғалий болған гәпти меннен еситкеннен кейин. — Хәссений, әдептен сен болып, өзим сөйлесеғойсам болады-ғо.

Енди өкиништен пайда жок еди. Қыз бизиң Сапарғалийге карағанда анағурлым ақыллы деп пәмледим өзимше. Себеби,

ырасында да қайсы ашық күндиздің күни мухаббат деп ах урып жүр! Хәтте, киноларда да ондай емес.

Кеште бизлерди қыз жеңгеси екеуи күтип алды. Мирәт стилген жайға кирдик. Дастурқан хайт мерекелердегидей етип безелген. Түрли жемис, түрли арақлар тур. Мениң қыялымнан дәрхал кешеги гәплер өте баслады. «Бул өмир саудасы, оны хеш ким мәс халында сөйлеспейди. Буны маған хәтте дастурқандағы шийшелер де айтып турғандай сезилер, «сен ишпе, сен ишпе деп атырғандай болар еди. Лекин, азмаз отырғаннан кейин буның илажы болмады. Қыз жеңгеси шийшени бузды.

— Сизлердей жигитлер дүньяға бир келипти, — деди ол көзлери ойнап. — Ол да келип-келип, бизиң босағамыздан жаушы болып атлаған екен, бир-бир уртламнан ишпесек болмас.

Кеселер қағыстырылды. Сапарғалий бизлердиң жақсы нийет пенен келгенлигимизди айтып, ислеримизге сәт тилеп ишип жиберди. Буннан кейин қыз жеңгеси, соң қыз... Мен кесемди услап отырыуым менен қалдым.

— Сиз неге ишпей отырсыз, күйеу бала? — деди қыз жеңгеси.

Мен қып-қызыл болып кеттим.

— Оған өзим закуска алып беремен! — деп болажақ қалынлығым шанышқыға илдирип ярым помидор усынды.

— Яқ, мен ишпейтуғын едим.

— Азаннан бери ме?

— Яқ, улыума маған арақ... — деп гибиртикледим.

— Қойың-да, ер жигитиң наз еткени уят болады. Қолым талды, алып қойың.

— Ақыры, сиз өзиниз...

— Билемен, өмир саудасын хеш ким мәс халында сөйлеспейди дегенмен. Бирақ, мен ишип қойдым-ғо.

— Онда бүгин де қала ма? — деп Сапарғалий шапшып түсти.

— Қалмайды аға, — деди ол — «Еки герең сөйлессе, кишиғирим даудай болады, еки жили сөйлессе, ағайинли саудай болады» деген бар емес пе? Сол айтқандай, екеуимиз тендей ишип сөйлессек, жүзикке қас қондырғандай болады.

Усы гәплерден кейин ишпеуге мүмкин бе? Иштим.. Оннан кейин екинши кадак, үшінши кадаклар кетти. Хәр сапары қыз мениң қасыма келип:

— Мен десен усы рет иш!

— Егер мени деп келген болсан иш! — деп наз бенен жанымды алар еди. Оған дәдимал айтатуғын менде шама бар ма? Бергенин қайтармай ише бердим. Құлласы, ертеңине сәскеде оянсам, басым қақ жарылып ауырып атыр екен. Сапарғалий мениң аяқ ушымда жатыр. Үйде хеш ким жоқ. Дастурқанлар жыйнап алынған. Үсти-басымды дүзиулеп атырсам, көйлегимнің тәс қалтасынан бир қағаздың ушы шығып турғанын көрдим. Дәрхал алып көрдим. Онда мениң босаған арақ шийше менен кушакласып, пәр дастыққа бас қойып жатырғаным салынған екен. Дәрхал Сапарғалийди оятып, сүүретти көрсеттим.

— Тур, кеттик, — деди ол маған. — Ис питти. Бәри бир бул қыз саған қатын болмайды.

Усы уақытлары минберде отырған хұкимдардың шыдамы таусылып, жез қоңыраудың түймесин тартып жиберди.

— Бизиң уақтымызды алып атырсыз!

— Әпиу етин, хұкимдар, хәр истиң себеби хәм нәтийжеси болады, буны айтып отырыуымның себеби, тегинликте мениң адам өлтириуге қол урмайтуғынымды хәм ол мениң қолымнан келмеуи мүмкин екенлигин дәлиллейди. Қала берди, мен бүгин өлимиме себепкер болған саллақының барлық барымына бара беретугын аты еркек болып қалыуыма, өмиримдеги усы жеген пәнтлерим себепши болған. Мен өмир бойы нашарға нәзерим түспей кетиуден қорыққанман!

— Болмаса, тез хәм тоқ етерин ғана сөйле!

— Өлимим алдындағы соңғы демлеримди қызғанбаныз, уллы хұкимдар! Мен қанша уақыт сөйлесем, сонша уақыт тири боламан.

— Дауам ет.

— Солай етип, мениң қыз айттырыуымның ең соңы усы болды. Ата-анам да енди мениң үйленип шаңарақ болыуымнан гүдер үзе баслады. Әжапаларым хәм қарындастарым хәммеси шаңарақ болып кетти. Анам жапсаққа шатылды. Енди бул үйдің келини өзим болдым. Шай қайнатаман, ауқат асаман, сыйыр сауаман.

Бир күни Сапарғалий келип ағама:

— Жакында бир журналда кызыклы уакыяға көзим түсип қалды, — деди. Отыз бес жасар еркек күнде ҳаялының орнына ҳаял жумысларын атқара берип, кем-кем пейли ҳаялларға усап қалыпты. Бара-бара көкиректери өсип шығып, алты айдан кейин толық ҳаялға айланып кетипти.

— Я тоба! — деди ағам жағасын услап. — Яратқанның күдирети күшли ғой!

— Айтайын дегеним, Мийирбек күни-түни үйде қазан-табақтың дөгерегинде жүрип, нашар тәбиятлы болып кетпесин. Мениң қасыма табельщик етип берсеңиз, — деди Сапарғалий.

— Болады, шырағым. Үйде де өзи жабығып жүр.

— Қапа болма, аға! Жакында теримге қызлар келеди. Несип етсе биреуін алып берермиз.

— Қайдан билейин. Жасы да отыз беске келип қалды.

— Хеш ғәп, үмитсиз шайтан деген.

Солай етип, биз табельщик болдық. Гүзде институттан пахта териуге жәрдемшилер келди. Шет тиллери факультетиниң төртинши курсының студенттери екен. Жигирма еки қыз, төрт бала. Сапарғалий олардың ишинен үш қызды бизин үйге жатқарды. Аз ғана күн болса да мен қазан-табақтан қутылдым. Лекин, ара-арасында жууырып барғанымды билмей қалатуғын едим. Сондай да олар мениң ис-хәрекетимди туу сыртымнан гүзетип турар еди.

— Атыңыз ким? — деди бир күни кеште қызлардың бири.

— Мийирбек — дедим.

— Мениң атым Айпарша, — деди ол хәм изинше, — сиздеги жеңгейдин де әрманы бар ма екен? — деп қосып қойды.

— Жеңгең жоқ ғой.

— Неге? Кетип қалды ма?

— Яқ. Үйленбедим!

— Ырас айтасыз ба?

— Ырас.

Ол төрги жайдағы қызларға қарап қышқырып жиберди.

— Қызлар послушайте! Жентельмен нашелся мне?

Сол күннен баслап ол мени «Мой жентельмен» деп шақыратуғын өдетти шығарды. Мен болсам қысыныш кетемен. Ал, Айпаршаға бөрибир, ол дала ма, ол үй ме:

— Мой жентельмен, идем сюда! — деп заңк-заңк етеди.

Көмекшилердин қайтатуғын уақты шамаласқан күнлер еди. Ғөрек терим басланды. Кеште мен тәрезиде турман. Бир уақытлары атыздың ортасында қанарға сүйенген Айпарша мени қол былғап шақырды. Бардым.

— Қанарымды көтерисип жибер, — деди ол.

— Өзим арқалап барағойайын.

— Яғау, бир жериниз ауырып қалады.

— Хеш жерим ауырмайды. Буннан ауыр затларды да көтерип жүрмиз.

— Қолдасып көтерейик-те! Мен сениң менен қол уласып, тәрезиге барғанды хәуес етемен, — деди ол.

Уяттан тула бойым жуу ете қалды. Қалай мен жүрек етип оның қолын улайман.

— Қолынды бер, — деди Айпарша қанардың сыртынан бир қолын усынып. Мен әсте-ақырын қолымды создым. Оның жуп-жумсақ, нәзик қоллары мениң алақанымда. О, садаған кетейин хұкимет, дедим ишимнен усындай нәзик қолларды ғөрекке урыуға обалсынбадың ба? Неғе буның орнына мен атызда ширимеймен! Қанар жеп-жеңил еди. Сондай болса да, бес-алты адым жүргеннен кейин Айпаршаның аяғы шалынысып қарыққа жығылды. Ол мениң қолымнан беккем услап алған еди. Турғызбақшы болдым. Бирақ, усы уақытлары мениң көзим оның телмире қарап турған нәзерине түсти. Ол сондай наз бенен, үмитли тигилер еди.

— Отыр, — деди ол мениң қолымнан тартып.

— Хеш жериңиз ауырмады ма? — дедим дize бүгип.

— Жүреғим ауырып тур.

— Неғе?

— Билмедим. Услап көр. — Ол мениң қап қолдасқан қолымды сыйпалатып әкелип көкирегине басты. — Дүрсилдисин еситип тұрсыз ба?

— Еситтим.

— Не деп тұр?

— Билмеймен?

— Сүй мени, Мийирбек!

Мен уялып жән-жағыма қарадым.

— Уялма, хеш ким көрип тұрған жоқ, — деди ол бауырына тартыңқырап.

Усылай етип биз пахта атызда бираз уақытқа дейін сүйісіп жаттық. Хаял қушағының буншелли ләззетли болатуғынын биринши мәртебе сол ретте сезінген едім.

— Кеште қасыма кел, Мир, — деди ол түргелип атырып, еркеленип.

— Қызлар бар емес пе?

— Уйқылағаннан кейін.

— Уяламан-ау, билип қалса.

— Онда мени күт.

Сол түні мениң ушын биринши неке акшамы болды. Таң атқанша бизлер шырмауықтай еселип жаттық. Айпарша мени татлы демлери менен демиктирип, өзиниң әллі қашаннан берлі хаял екенлигин маған бир өмирге сонда ұмыттырып қойған еді.

Кешікпей көмекшілер пайтахтқа қайтты. Айпарша бир хәптеге үйде қалды.

— Ене, рұқсат берсеңіз, оқыуыма бармақшы едім, — деди той өткен соң бир-еки күннен кейін азанда хәммемиз дастурқан басына жәм болғанда.

Апам «не қыламыз» дегендей ағамға қарады.

— Бара берсин, — деди ағам. — Оны оқыуынан қалдырып не қылайын деп едің? Бир хәпте қалғаны аз ба? Қудайға шүкір, Мийирбектің өзі де қазан-табақты хеш кимнен үйренбейді.

— Қойсаң-ә ғарры, қаяқтағыны айтпай, — деп апам жекиринип таслады. — Баламды еркек халына қазанға жумсап, қол-аяғым жоқ па? Қудайға шүкір, күш-қарыуым баршылық.

Ырасында да, келиннің қуанышы ма, кейінги күнлери апамның денсаулығы жақсылана баслаған еді. Ол солай етип келиншекке рұқсат берді.

— Ене, тағы бир ғәпим бар еді, — деди Айпарша әдеп сақлаған болып.

— Айта бер, қарағым.

— Ағам өзиме атап үш бөлмели квартира алып қойған еді. Қайуақ шаңарақ болсаң, усы жай сеники деген.

— Ол кәйерде?

— Микрорайонда.

— Қудайым-ау, шаңарақты еркек балаға әпермей ме екен?

— Улы да, қызы да мен ғой, ене?

Апам айтқан гәпине пушайман болып, үндемей қалды.

— Хәүиттей жайда бир өзим корқаман, — деди Айпарша тағы. — Егер жиберсеңиз, Мийирбекти өзим менен алып кетер едим. Апам менен ағам бираз уақыт үнсиз қалды.

— Мейли барағойын, — деди бир уақытлары ағам. — Екеуиңиз бахытлы болсаңыз болды, кәйерде жүргенде не?

Солай етип, гүздин соңғы айларының биринде бир чемодан менен үйден шығып кеттик. Айпарша үйден бөтен хеш нәрсе алдырмады. Ырасында да, оның ата-анасы микрорайонлардың биринен үш бөлмели жай алып, ишин хәмме нәрсе менен толтырып қойған екен. Бизиң қаладағы турмысымыз басланды. Айпаршаның әкеси Илимлер академиясында профессор, анасы институтта оқытыушы екен. Оларға мениң әдеплигим оғада унады.

— Қызымыз еркелеу өскен, — деди әкеси мени бир сапары онаша алып қалып. —Лекин, сен ерисен, өзинди қолға ал, шаңарақта хожейин болып жаса. Бәри бир, қызым сени таслап кете алмайды. Мен оған жол қоймайман.

— Ол мениң дийдима көнбесе қәйтемен? — дедим тартынып.

— Көндириуге талаплан. Лекин, жабайышылық пенен емес.

Профессор мениң қол жумсай алмайтуғынымды анық билер еди. Солай болса да, ескерттип қойғанды мақул көрди. Себеби, үйинде болып кеткен аз ғана уақытларымның өзинде Айпарша мени сол үйдиң келининдей жумсауға үлгеретуғын, хәм буның менен «мен өзиме қандай малай күйеу тауып қойыппан?» дегендей мақтаныш сезими менен қарар еди. Соның ушын да, олар мениң Айпаршаға тик қарай алмайтуғыныма ийманы кәмил. Қала берди, профессордың қызы, мениң қалыңдығым балалығынан спорт пенен шуғылланған, қылышласу бойынша бир неше рет республика жеңимпазы екен. Сонда оның менен күш сынасуға маған жол болсын? Басқалар қусап көзим ашылғандай оқыу-поқыуға да бармадым. Жаслық дәуирим аўылда — пахта атыз бенен пункттин арасында өтті. Жаслар жинси шалбарларды кийип, көшени қак айырып жүргенде мен пахта жуқпайтуғын простой шалбар менен ғаз қатара дизилген төрт тележқалы трактордың үстинде жатқанман. Сонда мен телеграфтың сымларын аяғым менен көтерип таслағаныма мәс болар едим, кешегидей бүгин ертерек

пахтаны түсирип болғанымға кууанар едим. Енди ойлап турсам, гирт пенен шаңның арасында пүткіл жаслығым өтип кеткен екен. Енди маған Айпарша емес, сол сыяклы он қызды қосып әперсе де оларға аяқ қоса алмайтуғын, дискотекаларына қатнасуға жүрексинбейтуғын бийшара халға түсіп қалған екенмен. Бирақ та, мениң қалыңлығыма хөммесинен бетер усы төреплерин унайтуғын еди. Ол киноға яки танцаға кеткенде үйде аўқат асып қалғанлығым жағар еди.

— Мөженем, ақыл дөнем! — деп маңлайымнан сүйіп шығып кетер еди, ол хәр сапары. Хакыйкатында да, мен оны қазан-табаққа урындырмадым. Оны бөркулла өзимнен зыят санап, бир күн болмаса бир күн аўылға кууып жиберіуинен қорқып жасадым. Оның дослары көп еди. Көбинесе, ол үйге өзи менен бирге окыйтуғын, ямаса бирге қылышласатуғын жигитлер менен келеди. Мен олардың алдына аўқат таярлап қояман.

— Мой жентельмен, сен мени қызғанба? — деп қояды столға барған сапарымда. — Булар мениң досларым. Папам мени еркелетип, он беске шыққанша еркек кийим кийгизип қойды. Соның ушын жигитлерди жатырқамай өскенмен.

Ол көбинесе усындай дослары менен келеди, кетеди. Лекин, кеш болғанда мени аймалаўға да ўақыт табады. Сонлықтан оның жүрис-турысынан хеш қандай гүманланбағанман. Егер гүманланғанда да қолымнан не келер еди? Питириуши жылы олардың оқыуы бурынғыдан да бетер қыйынласып кетти. Түске дейин оқыў, түстен кейин консультация, соның арасында қылышласыў бойынша шынығыўларға қатнайды. Көз ашып көргеним сол болғаны ушын аяйман. Оның барлық жууырып желислери шаңарағымыздың абырайы хәм мениң абырайым деп санадым. Оған қолымнан келгенше барлық мүмкиншиликлерди жаратып берер едим.

Бир күни ол қылышласыў бойынша дүнья жүзилик жарысқа қатнасатуғын болды. Институт оған он еки күнге жоллама берипти. Екеўлеп оның жол қәрежетин таярладық.

— Сен келгенше мен бөлким аўылға барып турарман, — дедим оннан руксат сорап.

— Яқ, Мир, олай деме. Көрип отырсаң, бизиң үйимиздеги байлық қырық жыл хожалық болғанларда да жоқ. Қала берди, мениң абырайымды күнлейтуғын душпанларым қанша дейсен.

Олар сениң камырдан қыл сууырғандай пәкизе жигит екенлигинди де меннен қызғанады. Биз жокта жайды көтерип кетсе қәйтесең. Жақсысы, үйине бармай тур.

— Болады, — дедим мен.

— Ой, Мир, жаным мениң. Анаң сени мениң ушын арнап тууған ғой, — деп маңлайымнан сүйип алды.

Нәзеримде мен оның ери емес, генжетай баласы сыяқлы едим.

— Өзим Женевадан қоңырау етип тураман, — деди ол кетеринде. Лекин, қайтқанға дейин хеш қоңырау етпеди. Мен оның қоңырауын сарғайып күттим. Ырасын айтсам, оның алдап-арбауларына нәрестедей көнлигип, жалған мухаббатына өрмекшиниң ауына түскендей шырматылып қалған екенмен. Түнлерде кирпич какпай айнаға қарап, гүрилдеген дауысқа кулак түрип жатқан күнлерим көп болды. Айпаршаның он еки күнлик сапарға кеткенин анық билер едим, бирак қыялыма ол жарысты бес-алты күнде тамамлап, маған асығып қайтатуғындай түйинемен. Оның мухаббатының жалған екенлигин хәзир ғана тисимнен шығарып атырман. Ал, сол гезлеринде ол мени шыннан сүйеди, мени ауылдың оқымаған қызлары түсине алмады, Айпарша айтқандай пәкизе жигит екенлигимди билмеди деп түсингенмен.

Солай етип, сағынып күткен он еки күн өтті. Лекин Айпарша келмеди. Мен енди оның өмиринен қәуетер ала басладым. «Бәлким биреулер оның абырайын күнлеп өлтирип кетер, яки самолеты жолда авария болды ма екен. Яки, мени таслап...» «Жо-жоқ, мүмкин емес. Өзимниң кейинги ойымнан шоршып кетемен. Айпарша мени жанының ишинде көреді. Мени таслап кетиуге әкеси де жол қоймайды. Олар мени хұрмет еткенликтен, Айпаршаны мениң қолыма берип, өзлери кара баслары отыр.

Айпарша сол кетистен он жети күн дегенде келди. Түнниң ярымы болса керек. Бир уйқылап оянғаннан кейин түрли қыялға берилип жатырсам, айнаға алыстан бир жақты келип түсти де, ол үйдин алдына келип өшти. Келип тоқтаған жеңил машын еди. Дәрхал пердениң артында турып қарадым. Машинадан кептердей аппақ болып кийинген Айпарша түсти. Шофер оған артқы багажниктен туристлик қалташасын әперди. Айпаршаның қолында спорт қанжары бар еди. Олар

машинаның артына шығып, алма гезек үш мәртебе сүйисти. Тула бойым қызғаныштан дир-дир етип кетти. Лекин, ашыуды ақылға жеңдирдим. «Олар оқымыслы адамлар, сүйисип хошласыу айып емес, биледи» — деп өзимди жубаттым.

— Айка, ертең саат үште күтемен, — деди анау.

— Келистик! — деп Айпарша жас баладай подъезде карап шапқылап кетти.

Мен дәрхал орныма келип жаттым. Айпарша «кисини аңлығанды, қапының артынан гәп тыңлағанды жек көремен» деген еди бир сапары, мен сәл жерде оның ықласын сууытып, жек көринишли болыудан қорықтым.

Есиктің қоңырауы үш мәртебе сынғырлағанша қылт етпей жата бердим. Соң барып уйқылы-ояу жүрип есикке жақынладым.

— Ким?

— Мен, Айпаршаман, — деди ол. Светти жағып, есикти ашыуым сол, ол мениң бойыма баладай атылып, мойнымнан кушақлады.

— Сени сағынып кеттим. Мир! Сен сағындың ба?

— Ауа.

— Бәрхә үйде болдың ба?

— Ауа. Сен қоңырау етпедиң ғой.

— Ала алмадым.

Он жети күнлик сағыныштан кейин биз жаңа қосылған ашық-машықлардай тауланып, түн қойнына сүңгидик.

Ертенине ол кешегі уәде еткен адамына барды ма, бармады ма, билмедим, қулласы, таң азанда кеткеннен қас қарайғанда келди. Ол жүдә харыған еди.

— Айтпақшы, сен мениң Женевада жеңімпаз боғанымды билесең бе? — деди ол ауқатланып, хәлленип алғаннан кейин.

— Яқ, өзинің айтпадыңыз!

— Қара, ана қылышты! — Ол дийуалда илиули тұрған қынлы қылышты көрсетти. — Жеңімпаз болғаным ушын сауғаға берди.

— Нешинши орын болдыңыз?

— Ярым финалда екинши.

— Қутлықлайман.

— Рахмет.

Мениң ата-анамды көрмегениме ярым жылдан асқан еди. Оларды сағына басладым.

— Бир күн-еки күн үйбетке барып қайтсақ па екен? — дедим оның бір кеуилли отырған пайытында.

— Неге? — деди ол таңланып.

— Апам ауырып қалмады ма, деп тәшүишленип отырман.

— Менин оқыуым питсин, кейин екеуимиз күниге барып қайтармыз, — деди ол.

— Оқыуың қашан питеди?

— Келеси хәпте ең соңғы имтихан, кейин обходной толтырыу, кулласы, арғы басы жигирма күннен пүткиллей босап қаламан.

Қырқына шыдаған мен, қырк бирине де шыдауды макул көрдим. Жигирма күн демде өтип кетти. Айпарша дипломды колға алды, лекин, ол тағы да бәнт болып қалды. Оны ағылшынлар менен бирликте ис алып баратуғын «ТАКС» фирмасы дилмашлық жумысқа шақырыпты. Айлығы фирма директорының орынбасары менен тең. Фирмаға өткеннен кейин оның үйде болыуы пүткиллей сийреклести. Мудамы түн ярымында келеди, тағы азанда ерте кетеди. Екеуимиздин бир төсекте жатыуымыз 5—6 сааттан аспайды. Онда да мен көбинесе тек қатар жатып уйқылап шығар едим. Ол бара-бара мени оятып жүрместен, есикти өзи ашып, өзи келип уйқылайтуғын болды. Мениң писирип койған аұкатымды гейде ишеди, гейде ишпейди. Оның хәмме уақыт дерлик тамағы тоқ келеди, есесине, мениң де тамағымды аш қылмас еди. Айпаршаның кисесинде пуллар қағаздай кобырап жүреди, арасында оннан колына илингенше алады-да!

— Үйге керек-жарак ал, — деп маған береди.

— Сениң жумысың дым баса-бас болып кетти, — дедим бир күни. — Оқыуды питирген соң кемпир-ғаррыны көрип қайтамыз деп един?

— Көрип турсаң ғой, жумыстан қол босап атыр ма? Хә, айтқандай, кеше ауылыңыздың бригадын көрдим, ким еди аты?...

— Сапарғалий.

— Хә, ауа сол. «Бизин кемпир-ғаррылар қалай?» — дедим. «Зор» деди ол, илгериде ауылға Қырғызстаннан тәуип келип, соннан бери кемпир аттай болып кетти», деди.

Айпарша мени усуннан кейин және алты айға дейин үйге жибермеді. Соң билсем, мени бир кетсе келмей қалады деп қорқар екен. Оған мен күйеу болуу ушын керекпен бе, яки үй бағыу ушын керекпен бе, кейинги уақытлары усы екеуиниң парқын биле алмай қалдым. Нәзеримде, мен көбирек кейингиси ушын керек сыяклы едим.

Олардың фирмасы күннен-күнге байый баслады. Еки жылдан кейин он еки қабатлы мийманхана хәм үш жүз орынлық ресторан салды. Бул имаратлар фирмаға хәр күни кем дегенде миллион сом табыс киргизер еди. Усы табыс жолында бизиң Айпаршамыз ет-бетинен таслап, үйди умытып кетти. Бизлер бир-биримиз бенен төрт-бес саат ушырасып жүрип-ак, және алты жыл турмыс кеширдик. Бул аралықта мениң әкем қайтыс болды. Оның мерекесине қонақ сыяклы ғана барып қайттым. Қартайған апам хәуиттей жайда бир өзи қалды. Оны көширип алып келиуге Айпарша руксат бермеді. Айпаршаны таслап кетиуге мениң мәртлигим жетпеди. Ырасын айтсам, қорқтым. Ол ислеген фирмадан көплер сескенер еди. Олар миллионер, миллиардалар менен сөйлескеннен кейин, мениң өлимим оларға неше пулға арзыр еди дейсен.

Бир күни үйге апам қыдырып келди. Жетписке келсе де ол, баяға кеселинен айығып, тәуир-ақ тетиклескен еди.

— Балам, әкең қусап сениң менен ырзаласа алмай өлип қалмайын, үйге қайт, — деди ол.

Мен үндемедім.

— Әй, қудайым-ә, тәғдирге не жазып едим. Бүйтип жүргениңнен үйленбегениң мақул еди-ғо. Я мен келин жумсап рәхәтленбесем, я ақлық сүймесем. Бүгин де мине түн ярымына дейин келин жоқ. Усы көрген күниң күн бе, балам?

— Келиниңиз жумыстан кеш тарқайды.

— Онда алдына шықсаң-о, нашар бала...

Мен апама оның еркеклерди қорқытыуы мүмкин екенлигин айта алмадым. «Барып қайт» дегени бахана болып фирмаға қарай жолға түстим. Түнде фирмаға жумыс бола ма, жайлары жабық, тек дәруазаның аұзындағы кишкене бөлмеде қарауыл бар екен.

— Хеш ким жоқ па? — дедим оған.

— Усы уақытта адам бола ма? — деди ол.

— Директор яки орынбасарлары дегендей...

— Олар ресторанда. Лондоннан қонақлар келип, соны күтип атыр. Айпаршаның директорға орынбасар болғанына еки жылға қараған еди. Фирманың мийманханасы да, рестораны да қаланың ортасында, бир жерге салынған еди. Таксиге отырып жетип келдим. Ресторанның аузында билегине қызыл байлаған еки жигит мениң жолымды тосты.

— Қаякқа бармақшысыз?

— Ресторанға.

— Ресторан бүгін бәнт. Мийманлар бар.

— Билемен, солардың ишинде мениң хаялым болууы керек, хабарласып шығаман.

— Ким хаялыңыз?

— Айпарша.

— Онда күте турасыз, апай хәзир босамайды.

— Мен ақыры оның күйеуімен, сөйлесуім керек.

— Қандай адамсыз өзи! Мийманларды қалдырып сениң менен кетиуі керек пе?

— Яқ, кетпей-ақ қойсын. Тек...

Еки жигит мениң гәпимди ақырына дейин айттырмады. Ийнимнен кейин қарап айландырды да, сыртқа шығарып жиберди.

Уақыт әдеуір кеш болды. Сыртта арман жүрдим, берман жүрдим, хеш ким шықпады. Үйге қайтыуды ойладым. Лекин, апама не деймен. «Айпарша жоқ» деймен бе, яки «хабарласпады» деймен бе? Не болса да күтип алып қайтыуым керек.

Әлленемірлерде ресторандағылар ғауырласып шықты да, сыртқа шықпастан, мийманханаға көтерілип кетти. Мийманхананың еки адамлық ханаларының айнасы мен турған тәрепке қараған еди. Азырақтан кейин бөлмеде свет жанды. Мийманлар айнаның пердесин хәм форточкаларын ашып таслады. Бир уақытлары мениң көзим ишки жуқа көйлек пенен турған хаялыма түсти. Ол форточканың самалына кәнәэт етпеди ме, айнаның бир жағын толық ашты хәм усы уақытлары светтиң астында жоқары қарай телмиреп турған маған көзи түсти. Ол айнаны дәрхал жапты-да, светти өширип таслады. Демек, қайтып қиятыр. Өзиниң кешиккенин сезген

болса керек. Як. Мен қәте түсинген екенмен. Айна жабылған менен, свет өшкен менен хеш ким шықпады. Мен мийманхананы айланып, аўсардай жүрдим де қойдым. Усылайынша бир саатқа шамалас уақытым далада өтті. Енди күтиуден пайда жоқ еді. Нәйлаж, үйге қайтпақшы болып, мийманхананың сыртына айландым. Усы уақытлары арқа беттен қызыллы-жасыллы светин жағып бир жеңил машина келе кетті. Машина туп-туұры келди де, мениң қасымда тоқтады. Артқы қапыдан еки милиционер шықты да, жемтик көрген қырғыйдай, мени бас салып услады.

— Не қылмақшысызлар? — деп атырман шыр-пыр болып.

— Барған соң билесең!

Олар мени басып-женшип машинаға мингизди де, айдап кетті.

— Арақты қаяқтан иштиң? — деди алдында шофердың қасында отырған лейтенант қыя бурылып.

— Ишкеним жоқ.

— Алдама. Туұрысын айтсаң үйиңе апарып саламыз. Егер айтпасаң...

— Ишпесем нени айтаман!

— Ишкенсең!

— Ишкеним жоқ.

— Алдап турсаң, сволщ! — Алдында отырған лейтенант бир стакан сууды бетиме серпип жиберди.

— Айда емлеұханаға! — деди соң.

Кейин билсем, мениң бетиме серпкени суу емес, арақ екен. Емлеұханадан мениң ишкенлигим хаққында справка алды да, әкелип, ишки диз кийимимнен басқа хәмме кийимлеримди шештирип, қамап таслады. Гүздің хауа райы тәуир-ақ аяз еді. Мен темир кроваттың үстінде қалш-қалш тоңып жаттым.

— Кийимимди бериңдер, тоңып атырман, — деп жалбарындым гүзетте турғанларға.

— Тағы не, қатынынды да әкелип берейик пе? — деп мазақлайды олар.

Мен оларға ишпегенимди айтып, қанша жалбарынсам да, тыңламады. Усылайынша иркиұханада еки күн жаттым. Үшинши күн дегенде Айпарша келип, шығарып алды.

— Кеширерсиз, — деди гүзеттеги милиционерлердің бири мениң кийимимди берип атырып. — Билмей калыппыз, «уллы дәрежелинин адюданты» екенсиз ғой.

Есиктин алдында «Мерседес» турар еди. Айпарша рульге отырды. Мен қапталына.

— Бул кимнің машинасы? — деп сорадым мен.

— Директордики.

— Шоферы жоқ па еди.

— Енди не, сениң мына аўхалыңды фирмадағылардың хәммесине апарып көрсетиўим керек пе еди! Буннан кейин биз үйге жеткенше сөйлеспедик.

— Екинши мәртебе мениң изимди аңлыма, — деди Айпарша үйдің алдында тоқтап атырып, — Болмаса, буннан бетерин де көресең.

Апам мени көриўден жылап жиберди.

— Қарағым-аў, арақ ишип не қылайын деп един. Еле де келинине рахмет. Барып шығарып алмағанда еки жылға қамап жиберейин деп турған екен-ғо!

Байғұс кемпир баласының қалай камалып, қалай босанып жүргенинен бийхабар еди. Мен де оны қорқытпаў ушын, сырды сол турысында гизнеп қалдым. Бизің ырыл-тырыл онысығымыз даўам ете берди. Лекин, бизин босағамызды я тууыскан-тууған болып, я аўылласлар болып хеш ким атламас еди. Мен болсам, еки-үш күн аўылға барып бой жазып қайтыўға шыға алмайман. Айпарша директордың орынбасары болғаннан берли үйге тез-тез мийманлар ертип келеди. Олар менен гә орысшалап, гә мен түсинбейтуғын тилде сөйлесип атады. Мениң олар менен жумысым жоқ, алдыма алжапқыш байлап, ийниме сұлги салыш, оларға мүлтиксиз хызмет етиўге тырысаман. Есесине Айпарша мениң бетимнен «аракка закуска» деп шорп еттирип сүйип алады. Кеўлим көтерилип қоя береді. Мына отырған ғаўсақаллардың қайсысында усындай қатын барды дейсең. Жүринкиреп болса да усындай оқымыслы нашарға тап қылған төғдириме мың да бир ырзаман.

Профессор қайнатамыз үйге жийи-жийи қоңыраў етип турады.

— Айпарша үйде ме? — дейди хә дегеннен.

— Үйде еди... жаңа қоңсылардикине шықты.

— Айтып қой, ўақтында келип, ўақтында кетсин.

— Ұақтында келип жүр-ғо, — деймен көз-көреки өтирик сөйлеп.

Соған карағанда ол қызының жүрис-турысынан аз да болса хабардар болса керек. Бирақ, өзи де, хаялы да бизин үйимизге қыдырып келмес еди. Егер көргиси келсе, маған қоңырау етип, шақырып алады. Бир сапары ол Айпаршаға үш күнге дейин қоңырау етип дусластыра алмады. Мен бир күн өтирик сөйледим, еки күн өтирик сөйледим, лекин үшінши күни өтирикти келистире алмадым.

— Оның фирмасына сырт елден қонақлар келип атыр екен, — дедим гибиртиклеп.

Хақыйкатында ондай қонақлар бар ма, жоқ па билмес едим. Бирақ, оның хәр сапары келип:

— Ух, бүгин Америкалы қонақларды шығарып салдық. Ертең тағы бир топары келмекши, — деген сөзлерине қанық болып қалғанлықтан екиленбей солай дедим.

Сол сапары ол үйинен қатты дәкки жеп қайтты. Салысы сууға кетип, көп күнге дейин үндемей жүрди. Лекин, оның есесине азанда қәдимги ұақытта, кеште болса күн батпай үйге қайтып келер еди. Деген менен, ол мени бурынғыдай еркелетпейди. «Мой жентельмен» деп маңлайымнан сүймейди. Бул маған ауыр тийе баслады. Өзимди оның алдында айып ислеп қойғандай гүнакар сезинетуғын болдым.

— Айпарша, менде не гүнә бар, — дедим бир күни. — Сорай берген соң хеш басқа дәлил таба алмадым.

— Симилтир, түнде келгенимде неге айтпайсаң?

— Өзин оятпасаң көйтемен.

— Болмаса фирмаға бар.

— Екинши изимнен аңлыма дединиз ғой.

Ол өзиниң сөзине өзи тутылып үндемеді. Лекин, «үйренген әдет қалама, көтере бер мушынды» деген дурыс екен. Еки хәптеден кейин бәрибир таз кебине барды. Бир күни тағы қәйин атамыз қоңырау етти. Трубканы алдым.

— Сен ауылыңа кетпедиң бе? — деди ол мениң дауысымды еситип хайран қалып.

— Яқ, не еди?

— Айпарша кеше хеш нәрсе айтпады ма?

— Яқ.

— Үйде болды ма өзи?

— Аўа, болды.

Профессор ауыр гүрсинди.

— Сен онда хәзир кийинип шығып тур, мен машинамды жиберемен, ауылыңа апарып кайтады.

— Аманлык па, ата? — дедим мен хүрейленип.

— Анаң қатты болып атыр екен.

О тәғдир! Бунша неге қаталсан? деп налыдым ишимнен. Мени үйлендирдин, рахмет. Лекин, анамнан айырдың. Қанша уақыттан берли мен анамның «шырағым» деген сөзин еситпедим, қанша уақыттан берли оның менен бир дастурқан басында отырып шай ишпедим. Ол маған хәр сапары дастурқан басында отырғанда түрли-түрли әнгимелер тауып айтып беретугын еди. Әнгимелери бир-бирине уқсамас, мисли ол оқылмаған кітап, хәр күни жаңа уақыяның бетин ашып беретугын шежире сыяклы еди. Сен мине енди өмир менен хошласайын деп атырсаң. Сен бул дүньядан не көрдим деп кетесең, анажан! Перзент көрип, перзенттиң рәхәтин көрдин бе? Ақлык сүйдиң бе? Келин жумсадың ба? Шаңарақ ийеси болатугын мениң бул жүрисим. Мениң бунша натық болып өскениме не себепши болды екен? Бәлким, сизлердин «Жаманнан каш», «Сени урғанды қудай урсын», «Алдағаннан болма, алданғаннан бол» деген нақылларыңыз ба, яки «қой, жығылып кетесең», «енкейме, мурның канайды», «улама, аяғыңа түсип кетеди» деп қызғыштай қорып, пәрмана болғанларыңыз мени бунша илекер етип таслады ма екен? Яки, мен усылай жаратылдым ба? «Бала әкеден батпан кем тууылады» дейтуғын еди, мүмкин мен бир неше батпан кем тууылған шығарман. Себеби, әкем де, анам да ауылда кәтқудалар арасында орны бар, сөзи итибарлы адамлар еди. Қулласы, мен усылай тәрбияланып, жетилискенмен. Енди мени қайта тәрбиялау, яки минез-қулқымды өзгертиу қыйын шығар.

Профессордың машинасы есиктиң алдына келип тоқтады. Мен жаз кийер қалпағымды қолыма алдым да, үшінши қабаттан жууырып түстим. Күн онысыз да ыссы еди. Лекин, ауылда қалпақсыз жүриуге болмайды. Профессор мендей мөмин күйеу баласына тегинликте машын жибермейди. Қудай билсин ояқта қандай аухал болып атыр!

Ауылға қарай бурылғаннан, үйдиң алдында адамлар жоқ па екен деген хүрей менен алаңлап қарай басладым. Қудайға шүкір, тынышлық. Тек жол бойы бригадир Сапарғалийдин

хаялы менен бирге бизин үйбетке баратырғанын көрдим. Бәлким, кеуил сорауға баратырған шығар. Бир келата елдин басшысы, молла менен бригадир усындайда жан күйдирип жүрмесе бола ма?

Бахтыма бола апам тири екен. Бирак, науқасы ауыр еди. Еки қыз апам, еки қарындасым бас ушларында отыр. Олар көзиниң жасларын жумбай-жумбай төгеди.

Мен әсте-ақырын барып, қасына диз шөктим.

— Келдиң бе, қулыным! — деди ол хәлсиз қоллары менен бетимнен сыйпалап. — Мына апаларың, қарындасларың жаным шықпай атырып, бас ушымда жылап бүлдірди. Сен еркек сен ғой, жылама. Өзинди тұт. Мен қыршын кетип баратырғаным жоқ, жетпис төртке келдим. Құдайдың берген бес перзенти әтирапымда пәрмана болып отыр, неге налыман? Тек бир ынжылатуғыным, жалғыздан қалған жалғыз едің, құдайтала сениң бахтыңды бермеді. Ол шая сени қартайғанда мениң бауырымнан тартып алды. Мейли, өткен иске салауат. Әйтеуір, төсек тартып көп жатпадым. Өз шайымды өзим қайнатып иштим. Құдайым хор-зар қылмады. Енди саған айтайын дегенім, мына әкеңнен қалған ата мәқанға ийелик ет. Қаланың көзгенек жайларында әтшөктей қонақлап отырмай-ақ қой. Балам, нәсиятымды муқыят тыңла. Анаңа сөз бер, шырағым. Мен өлген соң мына босағаға шенгел көмилмесин...

Ол кейинги гәплерин айтқанда өкпеси өксикке толып, ентигип қалды. Еки қыз апам хәм еки қарындасым өзлерин ирке алмай, жылап шығып кетти.

— Көрдиң бе, нашар баллар жылауық болады, шырағым, — деди апам тағы. — Сен беккем бол, моркемик болма. Мениң мерекем үлкен болады. Бирак, хеш ким назырқанып кетпесин. Аршада өлимлигиме деп алып қойған жигирма шапан, тоғыз көйлегим бар. Жетпесе, еки топ тауар алып қойыппан. Әйтеуір, хеш ким наразы кетегөрмесин, балам. Өзимниң нәрсемди өзимнен аяман. Мен өлген менен, руұхым кетпей айланып жүреді. Кеткенде бейитим зил болмасын, қолы ашық болындар, балларым. Мен сизлерге берген ақ сүтима ризаман.

Ол тағы да ентигип, бир заман сөйлеуге шамасы келмей қалды. Енди сыртқа бара ғой, балам, — деди әллен ұақытлары.

— Көрдим, кеулим жәм болды. Енди курттай көз илиндирип алайын. Қызларға айт, қасымда отырсын.

Сол уйқыдан кейин апам қайтып оянбады. Бизлер изинде зар жылап қала бердик. Апамның мерекеси өзи айтқандай үлкен болды. Ол бийшара меннен де, қызларынан да хеш нәрсе тәме етпестен, өзиниң өлимлигин өзи таярлап жүрген екен. Гизнеген нәрселери хәмме дәстүрлерди бәржай келтириуге жетти.

Апамның мерекесине қәйин атамыз да, қәйин енемиз де келди. Бирақ, Айпарша жоқ еди. Профессор мени намаз шығып кеткеннен кейин бир шетке шақырып алды.

— Айпарша қайда? — деди ол.

— Жумысында, — дедим.

— Неге келмеді?

— Америкадан бир топар бизнесменлер келип атыр екен.

— Хә, бизнесменде басы қалсын оның! Барғаннан кейин фирмадан шығарып ал. Муғаллим болса да аштан өлмейди.

Профессар маған бул гәплерди шыны менен айтып турма деп хайран қалдым. Лекин, оған «бул қолымнан келмейди» деп айта алмадым. Айтқанда да ол маған жәрдем бере алмас еди. Айпарша соңғы уақытлары әкесин де хәр түрли дәлиллер менен баладай алдап қоятуғын болды. Сонда оның қасында мен киммен.

Апамның мерекеси таркады. Бир жети күнге дейин хәммемиз үйде болдык. Бирақ, әлмектиң изинен өлмек жоқ екен, үйли-жайлы болып кеткен қыз тууысқанлар хәмме үй-машқалаларын маған тапсырып, қайтып кетти. Мен енди мал-хәлге қарайман. Атыздағы егин-пегинди тәрбиялайман. Кешигип келген пәтияшыларға дастурқан жаяман. Усылайынша он еки күн етти. Адамлардың аяғы семди. Бир күни кеште «Мерседес» пенен Айшарша келди. Мен үндемедим.

— Түсинемен, — деди ол мениң басымды көкирегине қойып. — Саған ауыр болды, апаннан айрылды. Мени усындай уақытлары фирмадан бир табан шығармай қалды. Гә Америкадан, гә Италиядан үлкен-үлкен бизнесменлер келди. Олар бизге қағаз хәм панер шығаратуғын комбинатлар қурып берейин деп атыр. Солар иске түскеннен кейин мен биреуине директор боламан, сол уақта саған да жумыс тауып беремен.

Мен тағы да үнсиз едим.

— Неге үндемейсең? — деп ол мени еркелеткен болып, бармағы менен ийегимнен көтерди.

— Ағаң саған фирмадағы жұмысты қойсын деп атыр.

— Ғим, бизің ағам ба? — деп мырс етип күлди ол. — Ол еле заманның ағымын түсинбей атыр. Бәрибир дөңгелек бурынғы изине қайтып түседі деп ойлайды. Олай емес деймен мен ағам, дөңгелек алға жылжыйды. Енди өмир баска, сиз қушап көпшиктей-көпшиктей китап жазып отырыудың кереги жоқ. Бүгинги күнги өмир бармақтың ушында. Ким бармағын жақсы ойната алса, сол жақсы жасайды.

Ол кейинги гәплерин сондай зауықланып айтар, мениң тыңлап отырған-отырмағаныма да итибар бермес еди.

— Бәри бир мен енди қалаға бара алмайман, — дедим төмен қарап.

— Неге? — деп ол шоршып түсти.

— Анам өлер алдында маған «атаңнан қалған шаңарақтың босағасына шеңгел көмилмесин» деди.

— Ким оған шеңгел көмейин деп атыр, сатып кетемиз.

— Яқ, маған ауылда жаса, ата мөканда бол деди.

— Ғим! Отстальй! Профессорлар түсинбей атырғанда сен қаяққа барар едиң?!

Ол бөлмениң ишинде арман-берман жүрди.

— Барасаң! — деди соң буйырып. — Мен сени сонша жерден алып кетиуге келгенмен.

Оның көзлери шатнап кетти. Мушлары гә түйилди, гә жаздырылды. Тислери «шық-шық» етип, бир-бирине тийер еди. Мен оннан бирден қорқып қалдым.

— Айпарша, мени түсинесең ғой, анама өлер алдында сөз бергенмен.

— «Өлинің айтқанын тири қылмайды» — деди ол тисленип.

— Егер айрылыса қойғанымызда қәйтер еди!

— Хә—ө, гәп буяқта десе! Он жыл қатын қылып енди таслап кетпекшимисең!

Ол бүйирин таянып, мени қыр дөгерек айнала баслады.

— Таслап кетпекши емеспен ғой, лекин...

— Не лекин?

— Арамызда тусау болғандай бала жоқ ғой?!

— Мухаббатымыз не?!

О, кудайым-ау! Адамлар уялмаса қыйын екен ғой. Айпаршаның маған деген ийнениң ушындай мухаббаты болса, мурнымды кесип берейин. Лекин, ол хәзир бул гәпти сондай исеним менен айтар еди, тынлап турган адам оны инкар қылыуы мүмкин емес. Бирак, мениң ишим биледи. Айтыуға қорқаман, айтпауға анамның руұхы алдында тағы да әззи едим.

— Лекин, сен тек мениң мухаббатым менен жасамадың ғой, — дедим қорқа-қорқа.

Ол маған өткір нәзери менен тесиле қарады. Мен дәрхал нәзеримди төмен алдым.

— Хош, буның менен не демекшісең?

— Хәш нәрсе. Тек... Мени буннан былай тынышыма қойсан.

— Тынышыңа қоймайман, билдің бе? — деди ол айбат шегип бурынғыдан бетер. — Сен маған «бай» деген атың ушын керексең! Үйде уақтында ыссылы-сууық болыуы ушын керексең! «Профессордың қызы байсыз жүрипти» деген гәпти изиме ертпеу ушын керексең! Мениң әкем мен себепли еки мәртебе инфаркт болған. Үшінши мәртебе ол көтере алмайды. Болмаса, сениң мына өликтен турғандай келбетіңе жерип турғаным жоқ! Түсиникли ме!

— Түсиникли.

— Түсиникли болса түс алдыма!

Менде қандай да бир жигер пайда болды.

— Як, — дедим өжетленип. — Түсингеним ушын алдына түспеймен. Ата жұртымда қаламан.

— Еле солай ма! — деп гижинди ол. — Онда бул үйден азанда сениң өлигин табылады. Қайылсан ба? Айт, қайсысына қайылсан! Өлим яки өмир. Бәри бир мен сени тирилей өз қолымнан шығармайман. Аспанға ушсаң аяғыңнан, жерге қирсең төбе шашыңнан тартаман. Бол, таңла биреуін!

Мени кеширгейсизлер, уллы жәмәәт! Бул дүньядан не деп ұаз кешемен. Не көрдим? Жұрт қусап шәхәр гездим бе, перзент сүйдим бе? Басқа еркеклер қусап, «хәял, шай әкел» деп төрде көсип жаттым ба? Мен булардың бәринен махрум болған едим. Соның ушын жипә-жиксиз өлип кетким келмеді. Бәлким, мени қорқақлықта айыптарсыз. Уатан ушын көкірегін окқа тутқан азаматларды қыялыңыздан өткерип турған шығарсызлар. Дурыс, олар ана топырағы ушын өлип

кетти. Ал, мен не ушын өлемен! Әлле қандай бір саллақының қысымына шыдамай құрбан болыуым керек пе? Яқ, ағайинлер, мен қанша мәмин болсам да, өлер-тирилер жеримди билер едим. Соның ушын тағы бір мәртебе «ақсақтың ақырына, соқырдың соңына бағыуға» қайыл болдым. Бір күн болмаса бір күн бул кәпестен шығарман. Кемликтің кемалы бардур деп хәзірше барымға барыуға мәжбүр болдым.

Солай етип, алдымыздағы базар мал-хәллерди сатыстырып, жайға қулып урып, қалаға тарттық. Анамның өлер алдындағы уәсиятлары далаға кетти. Тууылып өсип, кемалға келген босағаға шенгел көмилмесе де ата мәқан хуулеп адамсыз қалды.

Тағы да бизің қаладағы ырыл-тырыл онысығымыз дауам етти. Бірақ, Айпарша аз ба-көп бе, енди мениң менен есапласатуғындай еди. Кеште еркелеп қасыма келеди, азанда «гудбай» деп бетимнен шорп еттирип сүйип алып, жумысына кетеди. Ата-баба «қатында бастан» деп бийқар айтпаған екен. Егер әзелден қаттырақ услағанда бәлкім, басқалардың хаялларындай мүнәсибетте болар ма еди, қим биледи дейсең! Илаж жоқ, уақыт өткен, бизің пешанамызға усындай күн көрис жазылған екен, қашып қаяққа барар едим.

Арадан бір ай өтти. Бір күни түңги саат үшлердин уақтында айнаның аузына келген машинаның сигналынан ояндым. Қылт етпей жатырман. Изинше машинаның пары үш мәрте жанып өшти. Бір уақытлары Айпарша орнынан турды да, аяқ сестин билдирместен сыртқа шығып кетти. Мен дәрхал пердениң артына барып, тамның алдындағы машинаға қарадым. Машинаның кишкене светлери жанып тур еди. Азырақтан кейин Айпарша барып, кабинаға отырды. Бірақ, машина айдап кетпеди. Светлери өшти. Иште олардың не сөйлесип атырғаны маған қараңғы еди. Шамасы, бес-он минутлардан кейин Айпарша шықты. Изинше машинаның ийеси де. Ол шашлары буйраланған, ири геудели жигит екен. Үстинде спорт костюмы бар.

— Гудбай! — деп Айпарша оның бетинен шорп еттирип сүйип алды. Анау оның билегинеи шарппа услады.

— Енди қашан? — деди жигит.

— Тоймадың ба?! — деди Айпарша еркеленип. — Ертең мына сәуselимди емлеуxанаға жатқараман. Сөйлесип қойыппан. Кейин сколько хошеч?

Жүрегим суу ете қалды. Енди мен буның қолынан хақықатында да аман шыға алмайтуғыныма көзим жетти. Ол бәлким мени өлтиртип жиберер. Яки есауан етип... Ол бурында мениң көзиме шөп салып жүр еди, лекин, оның хеш қайсысы тап бүгингидей көз алдымда өтпеген. «Өзинди қолға ал, Мийирбек! Сен адамсаң ғой, сен еркексең ғой, неге енди намысынды шылғау етип атырғанда да шыдап турасаң. Етиң соншелли өлип кеткен бе! Әкең менен ризаласа алмай қалғаның ушын ким жууапкер! Ананның соңғы уәсиятларын аяқ асты еткениң ушын ким гүнакар! Оның сауалын ким береді! Сен қалайынша адамлар алдында бас көтерип жүресең! Оян, Мийирбек! Сен бир әсирлик ғәплет уйқысындасаң! Биреки күннен кейин кеш болады! Есиң барда хәзир қозғал, Мийирбек!» Жан таласында келген бул қыяллар маған дийуалға илиули турған қылышқа қол создырды. Қолларым қалт-қалт етип, оны қынабынан сууырдым.

Подъезде «тық-тық» етип киятырған Айпаршаның аяқ сести еситилди. Енди мениң пүткил денем қалтырар, лекин, оннан сайын қолыма ұслаған қылышты беккемирек қысымлар едим.

Есик ашылды. Қараңғыда қап-қара болып, Айпарша кирип келди. Усы уақытлары мен тисленип, ишимнен «хорланған еркеклик намысым ушын, әкемнің мени көре алмай ашық кеткен көзлери ушын, анамның орынланбаған уәсиятлары ушын» деп қанжарды оның көкирек аузына урып жибердим. Қанжардың қаншелли дәрежеде киргенин билмеймен, жан таласында сыртқа қарай атлықтым.

Айпарша бәрқулла спорт пенен шуғылланған тәни қарыулы хаял еди. Ол мениң изимнен «Токта, ләмсер» деп подъездин ярымына дейин жууырып келип, сол жерде қулады.

Мен жалаң аяқ халымда, қалалық ишки ислер бөлимине келип, халдан тайып отыра кеттим. Мине, мениң адам өлтириуимның сыры, бар болғаны усы еди.

Аламан силтидей тынып қалды. Хүкимдар хәм оның өтирапындағылар ұзақ уақыт бир-бири менен сыбыр-сыбыр болып қалды.

— Халайык! — деди соң хұқимдар бәлент дауыс пенен, — Хұқимдар хәм оның мәсләхәттәйлери сизлердин алдыңызда хәзир ғана өзиниң басынан кеширгенлерин айтып берген биринши санлы қанхорды илажсызлықтан, өзиниң намысын қорғау ушын, өзиниң өмирин сақлап қалуу ушын хәрекет еткен бир мүсәпир сыпатында танып, оның қылмысын әпиу етеди. Ол усы минуттан баслап дар майданы алдынан азат етиледі.

Жыйналған халық қууаныштан гүлеп бақырып қоя берди. Қол-аяғы кисеннен босаған қанхор тентиреклеп барып, лашын аламларға қарай таслады. Жәмәәт они жерге түсирмей қакшып алды.

— Қәне, еккинши санлы қанхор, гәпинизди айтың, деди хұқимдар жез қонырауды бир урып. — Сизге соңғы сөз бериледи:

ЕКИНШИ ҚАНҚОРДЫҢ ӘҢГИМЕСИ

Кәдирдан халқым, хұрметли жәмәәт! Сизлер бүгин дар алдында турған нәрәнжан перзентинизди танымайсызлар. Мен усынан шейит болып кеткенде де ақ жаулықлы аналардың хеш бири келип «қулыным» деп жыламайды, телпек кийген ағалар мени өз бауыр етине яки тууысқанына мегзетпейди. Бәри бир, мениң анам сизлерсизлер, мениң әкем, мениң тууысқан-тууғанларым, мениң ағайин хәм ауылласларым сизлерсизлер! Тек бир өкинишли жери усы турған жүз мындай аламанды биримлеп алдыман өткерсе де мен өз анамды көрсете алмайман, өз әкемди таний алмайман, өз тууған-тууысқанларымды айыра алмайман. Себеби, жақты дүньяға шығып олардың хеш бирин көрмегенмен. Ана сүтин ембегенмен! Мен журдай жетиммен. Лекин, ол маған тунғыш рет ууыз сүтин бере алмаса да, өзимниң қандайда да бир анадан тууғанымды сеземен, өуилдетип қол ушына көтере алмаса да, оның бауыры қан жылап жүр деп түсинемен. Бәлким, хәзир де ол араңызда бар шығар, мүмкин перзент дағын хеш кимге айта алмай, хәмийше жарты, хәмийше перзент дағында жылап ишқысталықта өлип кеткен шығар. Бәри бир ол мениң анам болып қалады. Мен ақыры жердин жарығынан шықпағанман. Мүмкин, енди мениң ким

екенлигимди анлаған болсаңыз керек. Мен тәғдир пешанасына аямай жазған туума жетиммен. Оның үстине нәренжанман. Бәлким, сыйны-салыма қарап «усының қолынан пышық өлтириу келе ме?» деп ойлап қалыуыңыз да, итимал. Лекин, көріп отырғаныңыздай, мен адам өлтиргенмен. Бундай әжел майданына жазықсыз адамларды алып келе бермейди. Сизлерге түсиникли болыуы үшін өз өмирбаянымды кеңірек айтып бериуіме туура келеди. Бір жетимнің соңғы сөзін емін-еркін айтыуға имканият берін, уллы хуқимдар!

— Айтың — деди хуқимдар.

— Айтсам, жақты дүньяға келген инсанлардың бәршеси дүньяға дара-дара болып келетуғынын, олардың төртеу-бесеу болып бір шаңарақ қуратуғынын оғада кемирек түсингенмен. Нәзерімде, олардың хәммеси бизлер кәмалға келген балалар үйіндегидей жигирма-отызлаған болып бірден тууылатуғын шығар, олардың бір анасы ойнатып, бір анасы ауқатландыратуғын шығар деп ойлайтуғын едим. Бунның олай емеслигин соңын ала пәмлей басладым. Әсиресе, бизлерди музейлерге, зоопраклерге алып барғанда көшеде анасының яки әкесинің қолынан услап, ойына не келгенин сөйлеп баратырған балаларды көргенимде аузым ашылып қалар еди.

— Сара апа, — дедим бір сапары бизди алып баратырған тәрбияшымызға. — Неге ана тәрбияшының балалары тек екеу?

Ол бірден сөз таба алмай қалды.

— Басқа балалары уйқылап қалған, ал сизлер уйқыламайсыз ғой, — деди гәпти бурып.

— Уйқыласа неге оятпайды?

— Олег, болды енди. Жолда жүргенде кәп сөйлеуге болмайды.

Буннан кейін сөйлеуге батына алмайман. Ал, жаңағы еки бала болса хеш кимнен бийғәрез, үсти-үстине сорау берип, мийин айландырып барар еди.

Бизлер хәрдайым ярмаркалардың үстинен өтеміз. Сонда балаларына хәр түрли кийімлер кийгизип көріп атырған, ойыншықлар әперип атырған кисилерди, хаялларды көріп, аузымыздың сууы қурылды. Бірақ, биз қатардан шығып кете алмаймыз, ізде қала алмаймыз. Алдымызда қызыл фонарь услаған бір тәрбияшы, ортада биреуі жүрер еди. Олар хәр сапары:

— Жетип жүриң! Гүландан, сөйлеспей жүр. Марат, неге изде қалдың! — деп бир заман көзден таса қылмайды.

Бизлер хэммемиз инкубатордың шөжелериндей бир түрде кийингенбиз. Ал, қатарға дизилмей, көшеде емин-еркин жүрген балалардың кийимлери рәнбөрөн еди... Негедур бизлерди өйтп кийиндирмес, ең жаманы хеш ұақта бизди балалар дүканларына апарып, бойымызға өлшеп-шенеп кийим әпермес еди. Деген менен, биз аш-жалаңаш емеспиз. Парқымыз — группамызда қанша бала болса, сонша бала бир күнде кийим алмасамыз, бир ұақытта аұқат жеймиз, бир ұақытта ойнаймыз. Бизлердің ойыншықларымыз көп еди. Лекин, оларға хеш қайсысымыз қәнәәтленбес едик. Себеби, ол ойыншықларды хеш ким меники деп айта алмайды, ол хэммемиздики, ол бизлердики еди. Ал, бала ушын жеке өзиниң ойыншығы, жеке табак-қасығы болғаны қандай жақсы екенлигин түсинесизлер ме? Ал, өйерде хэмме нәрсе орталық. Соның ушын да, ойыншықларымыз тозбайды, сынбайды, шарларымыз жарылмайды. Биз оны қанша бала болсақ та абайлап ғана ойнаймыз, абайлап ғана услаймыз, хэм тез орнына қойғанымыз ушын тәрбияшыларымыздан мактау сөзлер есitemиз. Балалар ойынның қызығынан көре усыған таласатуғын еди. Ара-тура үлкен-үлкен кисилер келип бизлерди көрип кетеди. Олардың неге келип жүргенин билмеймиз. Бирақ, келетуғынын бир-еки күн бурын билетуғын едик. Себеби, ол күнлери ойнайтуғын бөлмемизде ойыншықлар дым көбейип кетеди. Олардың ишинде бурын биз көрмеген әжайып машиналар, куұыршақлар пайда болды. Оны әсте-ақырын барып, қолымыз бенен сыйпап көремиз, алып ойнауға батылымыз жетпейди. Тәрбияшы апаларымыз бундай күнлери бурынғыларына пүткиллей усамайды, бир нәрсесин жоғалт-қандай қабағы салынып жүреді. Тек жанағы кисилер топарласып келип кеткеннен кейин ғана, жайма-шууақланып, бизлерге хошамет сөзлер айтады. Бундай түсиниксиз адамлардың ким екенлигин билмей ар-сар боламыз. Олар келген ұақытлары жабайыларша тым-тырыс отырамыз. Егер түски уйқының ұақтында келсе көрпениң бир шетинен көзимиздин кыйығын таслаймыз. Набада, уйқыламай жатқанымызды билсе алып кететуғындай.

— Билесизлер ме? — деди бір күни ишимизде Ғайрат деген бала хәммемизди аўзына каратып. Кешеги келип жүргенлер кимлер?

— Билмеймиз, — дедик хәмме.

— Олар бизлердин әкелеримиз екен.

— Әке деген не?

— Әке деген, әке деген... билмеймен, — деди ол гибиртиклеп.

— Әке, деген аға-дә! — деди Қармыс деген бала. Ол бизлерге кейинирек келип қосылған еди.

— Ғайрат әтирик айтады, — деп қосып қойды хәм. — Олар әкемиз емес. Әке деген алтыншы күни келеди, қарап турың. Мени алып кетеди келип.

— Неге тек сени алып кетеди?

— Сизлер бәриниз көпсиз-дә!

— Көп болсақ бір рет Ғайратты, бір рет мени әкетсин. Бір рет тағы биреуимизди.

— Ғайрат тәртипсиз, сениң мурның ағады.

— Кимнің мурны ағады?

— Сениң!

— Өзиңнің мурның ағады.

Бул даудың кейни төбелеске айланды. Егер тәрбияшымыз келип қалмағанда, хәммемиз қызыл муш болар едик.

— Неге төбелестіңдер? — деди Сара апа хәммемизди орынлы-орнымызға отырғызып болып.

— Қармыс-ғо, бизлердин әкемизди тек меники дейди.

— Сонда не, өзлерин кешеги топарласып келген адамларды әкемиз дейсиз. Олар әкемиз емес ғой, я?

— Яқ, әкениз емес.

— Онда әкемиз ким?

— Билмедим, қәне, ойыншығыңызды ойнаң!

— Айтын да, әке деген қандай болады, Сара апа?

Тәрбияшымыз көзлери қыпылық-қыпылық етип үсти-үстине мурнын тартты. Соң бирден бетин басып шығып кетти. Усыннан кейин ол бизге қайтып келмеді. Балалардың хәммеси сол күннен баслап Қармысты бәледей көретуғын болды. Ол себеби, бизди мийирман тәрбияшымыз Сара ападан айырған еді. Усыннан кейин биз әке деген сәзди тилге алмауға урындық. Ол жаман сөз екен.

Деген менен, өмир өз уакты менен хэмме нәрсени үйрететуғын қусайды. Биз есейе келе бул өзимиздин үйимиз емес екенлигин, бизлерди баска бир ананын тууатуғынлығын, Қармыстың әкеси сыяклы әкемиз болатуғынын, олар екеуи еки қолымыздан услап дүкан көрсетип, үстимизге шақ кийимлерди әперип, әуилдетип қол ушына көтерип, жүзлеримизден алма-гезек сүйетуғынлықтарын көз алдымыздан өткердик. Лекин, булардың хәммеси қыял еди. Себеби, мен бала болғалы хеш ким еркелетип бетимнен сүйген емес. Тек ара-тура тәрбияшымыз ғана бетимнен сүйип, басымнан сыйпайды. Усы уақытлары төбем көкке жеткендей қууанып қаламан. Бирақ, оның Ғайратты да, Наурызбайды да, Әлмираны да усылайтип сүйип, еркелеткенин көрип, ийним түсип кетеди. Маған тек ғана өзимди еркелететуғын, бир өзимнің ғана басымнан сыйпайтуғын ана керек еди. Бирақ, ол маған буйырмады.

Бағана айтқанымдай, есейе келе бираз балалардың өкешеси бар екенлигин сезе басладық. Олар алтыншы-қала күнлери, гейде байрамларда хәр түрли ойыншықлар әкелип, балаларын алып кетер еди. Усындай уақытлары биз кәпестеги кустай, мойнымыз салбырап жайда қаламыз. Хеш нәрсеге мейлимиз соқпайды. Бизлерди де ата-анамыз келип әкетсе екен жууырғанда алдымыздан шарбақ шықпайтуғын ушықыйыры жоқ далада шапқылап ойнасақ екен, деп арзыу етеміз. Бирақ, бизин бул әрманымыз үнсиз көз жаслары болып, қайтадан көкирегимизге қуйылар еди. Алтыншы - базар күнлери, байрам күнлери тәрбияшылар ушын ауыр кешетуғын күнлер болды. Олар бизлерди усы күнлери көбирек күлдириуге, көбирек кеуилли ойындар ойнатуға талапланады. Өзлери мәс болып күлген болады, бирақ, күлкилери жасалма, ара-тура балаларға билдирмей «үх-х!» деп сууық демин алады. Неге екенин билмеймиз, олар бир-бирине шашларының тез ағарып баратырғанлығы хаққында налытуғын еди. Байрам күнлери үйине барып келген балалар, кейин косылғысы келмей үрпейип турады. Соған қарап, балалардың сырттағы өмиринин жақсы екенлигин билемиз. Лекин, изинен ата-анасы келмейтуғын мен қусаған балаларға кишкене шарбағымыздың ишинен тыстағы хэмме өмир, хэмме тиришилиқ жумбақ еди.

Тәрбияшылар балаларын кайтып әкелип таслап атырған ата-аналарға тоңкылдайды:

— Балаңызды биротала алып кетиң, яки келмен. Еки ортада нәрестени телезитип боласыз.

Бир күни мен тәрбияшымыздан:

— Надя апа, мени неге апам-ағамлар келип әкетпейди? — деп сорадым.

— Олег, туянам мениң! Мен сениң апаңман ғой, — деди ол басымнан сыйпап. — Сонда сени ким әкетеди?

— Онда сиз неге әкетпейсиз?

— Бизиң үйимиз усы.

— Неге Қармыстың ағаларының үйи басқа жақта?

— Олардың үйи басқа. Ал, бизиң үйимиз усы жерде. Мен сизлерди тәрбиялайтуғын болған соң, усы жерди үй етип алдым.

— Неге онда мени алдыңызға алып еркелетпейсиз, сүймейсиз.

Ол мени кушақлап алып, дизесине миндирди.

— Билесең бе, неге мен сени алдыма миндирип еркелете бермеймен?

— Сен үлкен болып кеткенсең. Мына аяқларына кара. Енди көп еркелете берсем, жигит бола алмайсаң.

Ол мени алдынан түсирди.

— Надя апа, бизиң ағам-әм бар ма!

— Болды. Олег, көп сөйлей берме, ойна! Мен илажсыз балаларға барып қосылдым. Надя апаның «мен сениң анаңман» дегени әдеуір қуандырса да, оның «үйимиз усы» дегенлиги кеулиме бир түрли түйилер еди. Егер үйимиз усы болса неге сонша баланы киргизип қойыппыз? Олар болмағанда хәмме ойыншық меники болар еди, қаймақ пенен печеньени тойып жер едим. Сонда ағам қайсысы болды? Бул үйде уакты-уакты шарбакты сууғарып жүрген бир көзи соқыр ғаррыдан басқа хеш қандай еркек адам жоқ. Бөлким, сол мениң ағам ба екен? Яқ, ондай аға маған керек емес. Мениң ағам сулыу хәм сақалы жоқ, мени қол ушына көтере алатуғын қарыулы, жас киси болыуы керек. Надя апа, алдайды! Ол мениң апам емес. Егер бул үй бизлердики болса өзи неге кеште қайтып кетеди? Қаякка барады? Яқ, өтирик! Надя апа мениң апам емес!

Сол уақыядан кейин Надя апа мениң менен жеке сөйлеспеуге тырысатуғын, рети келип қалса да, оның әзи мени хәр кыйлы сораулар менен алжастырып, умыттырғысы келетуғын еди.

Бизлер тәрбияшыларымыздың кәзин алып, тез-тез балконға шығамыз. Ол жерде өзлеримизше бир ойын ойнайтуғын едик. Балконнан узаққа қараймыз. Ол жерден көшеде баратырған, остановкадан түсип атырған адамлар көринеди.

— Әне, бизиң ағам киятыр, — дейди балалардың биреуи турып. Соннан кейин ишимизден биреумиз төменге түсип, үлкен сумка көтерип келген боламыз хәм «ағам киятыр» деген баланы аймалап, оған түрли «тағам»лар беремиз. Ол этирапындағы балаларға мақтаныш пенен қарап қойып, қолындағы «сауғаны» қызғаныш пенен тез-тез жеп қояды. Кейин ағасына ерип, үйине кетеди. Буннан кейин екинши баланың «апасы келеди». Ол да тап усындай бахытқа миясар болады. «Әкеси» яки «апасы» келмеген балалар оларға хәуес пенен қарап, аңырайып қала береді. Ойынның шәртин келисерде бираз уақытқа дейин шауқым болады.

— Бүгин мениң ағам келетуғын болсын.

— Яқ, мениң ағам келеди.

— Онда мениң апам келсин.

— Сениң апаң жоқ.

— Бар.

— Жоқ.

Соннан кейин төбелес бола жазлап қалады да, ишимизден ақыллырақ биреуимиз шығып:

— Тыныш, тәрбияшымыз көрип қалса ойнатпайды, — деймиз.

Соннан кейин жаңағы балалардың «әкесин» я «апасын» қызғанып турған балалар тым-тырыс болады да, ойын басланады. Бул ойынды мен онша жақтырмайман, бирак, хәр сапары «бахытлы бала» болыу несип етер ме екен деп, ерип барғанымды билмей қаламан. Лекин, хеш қайсысы маған «бүгин сениң ағаң келегойсын» деп мирәт етпейди. Бул ойында кәдимгидей хақыйқат өкеси, яки апасы изинен келетуғынлар хәктем болып кете беретуғын еди. Дыррыкшылық етсек, «ағама айтаман» деп қорқытады. Биз усындайда

«кимге айтаман» деримизди билмей қаламыз. Тәрбияшымызға айтатуғын болсақ ол еки тәрәпке урысады, ал олардың ағасы болса тек те бизге бақырыуы мүмкин.

Бир күни мен шыдамадым.

— Бүгин мениң апам келеди, — дедим.

Баллар күлип жиберди.

— Хә-хә, апаң болмаса қаяктан келеди?

— Апам бар.

— Жок.

— Бар. Надя апа мениң тууған апам.

Балалар оннан сайын ғарқылдасып күлди.

Мен оларға итибар берместен балконның мүйешиндеги балалар қойған еки ғәрбишке минип:

— Яшақай, бизиң апам киятыр, — деп бақырдым.

Әдетте, «әкеси я апасы» киятырған балалар усылай деп бақырғаннан кейин хәммеси «кәне, кәне» деп қарасар еди. Маған хеш ким өйтпеди. Керисинше, Кәрим менен Наурыз жағамнан услап тартты.

— Түс, сениң апаң жок.

— Апам бар.

Мен балконның темирине қос қоллап жабыстым. Кәрим менен Наурызға Элмира хәм Тазагүллер көмеклесе баслады. Кейин Шынар қосылды. Мен бирақ, беккем услаған қолымды жаздырмадым. Олар гә тартты, гә ийтерди, меннен бул бахытлы рольди тартып алыу ушын жан халатында күш жумсады.

Көптин аты көп, олар бир хәмеллеп мениң аяғымның астындағы ғәрбишти тайдырып жиберіуге еристи. Буннан кейин мен өзимнің балконның көзгенегинен сыртқа өтип кеткенімди хәм қолымның жаздырылып баратырғанын сездим. Кейингиси есимде жок. Мен сол жолға қарайтуғын екінши қабаттың балконынан қулап кеткен едим.

Сизлердің алдыңызда турған әлжуаз канхордың тунғыш бахытсызлығы усиннан басланды. Сол сапары бел омыртқадан майырылды хәм оң жамбасым сынды. Қайсы бир қаладағы емлеуханада бир жыл жаттым. Жамбасымның сынығы дурыслы салынбаған болса керек, бир аяғымның өкшеси жерге жетпейтуғын болды. Ал, омыртқа сүйегимнің аухалы хәкқында еки доктордың сөйлесип атырғанын билип қалдым.

— Сүйеги қыйсайған, — деди бириншиси екіншісине. — Ҳәзир жақсы, питип кетеди. Бирақ, үлкейе келе бүкірейинкиреп жүретуғын болады. Толық дәрежеде өсе алмауы да мүмкин. Бир жылдан кейин бурынғы жетимханама қайтып келдим. Группамызда балалар өзгерген екен. Әкеси изинен келетуғын Кәрим де, Наурыз да, Элмира да жоқ. Оларды сол реттен кейин ата-аналары түткіллей алып кетипти.

Жас баланың ақыл-ойы да тез өседі. Әсиресе, жетимлер үйіндегі балалар тезирек үлкейіп адам болуға, сөйтіп мына шарбақтың ишинен шығып, аяғының жеткен жерине дейін жүріуге асығып өседі. Мен емлеуханадан келгенде әдеуір еси енип қалған бала едим. Умытпасам он үш жаста болсам керек.

— Надя апа, ырасын айтың, мениң анам ким? — дедім бир күни.

Ол маған узақ уақыт ойшаң тигилип турды. Бирақ, бурынғыдай етип алдауға батылы бармады.

— Билмедім, балам, — деди соң.

— Онда мени бул жерге ким алып келди?

— Билмедім?

— Билетуғынлардан сорап бериң.

— Болады, сорап беремен.

Тәрбияшымыз мениң бул сорауларымнан енди нәресте уақтымдағыдай қашып қутыла аламасын билди! Тез-тез оны жанғыртып қайтармалап сорап турдым!

— Мейли, Олег, айтайын, — деди бир күни, — бирақ, сен өзінди төменшик услама, ырасын айтсам, сени ким әкелгенин хеш ким билмейди. Жаз айы еді. Бир күни таң азанда шарбақтың алдында жылаған нәрестениң сести еситилди. Мен нәубетши едим. Жууырып шықтым. Қарасам, аппақ қундаққа оралған нәресте шырлап жылап атыр екен. Бала қызыл шақа, хәзир ғана ыссы қарыннан шыққан, керек десен, анасының ууыз сүтин де ембеген еді. Мен оны көтерип ала сала, ишке алып келдим. Дәрхал хәммемиз пәрмана болып емизик пенен сүт бердик. Бирақ, ол аузын қыма алмады.

— Балаға емшек бериу керек, — дести сонда үлкен хаяллар.

Ишимизде Сара емизиули хаял еді. Ол дәрхал келиуден баланы алдына бердик. Сара аузына емшек салды. Нәресте

ана сүтин емгеннен кейин, хәм жыллы бауырына тартқан соң азырақтан кейин пыр-пыр уйқылап қалды.

— Кәне, баланың атын ким қоямыз? — дедик отырып.

— Ақ сүт берген Сара койсын! — деди биреулер. Яқ, өзим қояман, — дедим мен. Себеби, даладан тауып келген өзим. Сөйтiп, сениң атыңды қойыу ерки маған берилди. Мен Олег деп ат қойдым саған.

— Кейин мениң анам излеп келмеди ме? — дедим оған.

— Яқ, келмеди. Биз хәр күни жолға қарадық. Қысынып жүрген шығар, дедик. Бәрибир ол үмитимиз пушқа шықты.

— Онда мениң әкем де жоқ ғой.

— Олег, қыйнама мени. Онысыз да жигирма жылдан берли усы жерде бауыр етим езилип болды.

Солай етип, мен өзимнің шығысымды биліп алдым хәм хеш кашан жолға қарамайтуғын, хеш кимди күтпейтуғын болдым. Ырасын айтсам, адамларды жек көре басладым. Шарбағымыздың қасынан өткен хаялларды көрсем, ол тап усы дөгереклерге шырылдаған нәрестесин таслап кеткендей сезилер еди. Бәлким, булардың ишинде мени таслап кеткен анам да бар шығар, мүмкин, ол мени көрермен бе деп усы жерден өтип баратырған шығар деп ойлайман. «Егер анаң келип, сени алып кетсе барар ма едің?» деп сораيمان өзимнен-өзим. «Жоқ — деп жууап береді хұжданым. — Бармайман, енди хәммеси кеш. Мениң ең қызықлы пайытларым өтип кетти. Енди мени хеш ким алақанында секирте алмайды хеш ким мени «көз моншағым» деп көзлеримнен сүйе алмайды. Маған ол ананың еринлери енди муздай болып тийеди. Ол мен ушын бийгана, мен оның ушын бийганаман». Бул дүньяда мениң әкем де жоқ, анам да жоқ, тууған-тууысқаным да, ағайиним де жоқ, қол-аяғы топыр, журдай жетим болып қалған едим. Мен усы демлерден баслап хақықат жетимликти түсиндим хәм оның ашшы демлерин хеш кимге билдирмей ишиме жута бердим, жута бердим. Жыллар шығырдың тисиндей айланып, хәмме нәрсени де изде қалдырып барады екен. Биз хәммемиз балалар үйинде ержеттик. Енди бурынғыдай ойын ойнамаймыз. «Әке» деген неуе? деп хеш кимнен сорамаймыз. Сениң апан жоқ, сениң әкең жоқ деп те хеш кимге айтпаймыз. Себеби, бул жердеги ағыл-тегил өмирдің ишинде мудамы жетпей туратуғын бир кемтарлық

бизди әдеуір есейтип таслаган еди. Биз хәр биримиздин көзимиздеги қууанышты хәм мунды айтпай түсинисе алатуғын болғанбыз. Сонлықтан, балалар үйиндеги хошласыу кешемиз дым ғана ғамгун өтти. Тәрбияшымыз, муғаллимлеримиз хәм директорымыз бизлерди шексиз қууанышқа бөлегиси келип, түрли қыялый ғәплерди айтады. Бәлким, ол ғәплер қыялый емес, хакыйқат та шығар. Бирақ, негедур сол шийрин сәзлер бизлердин кеулимизди көтере алмайды. Олар бизди канатлары жетилискен қыран қуска мегзетер еди. Хош, сол қыран қустың барар мәнзили қайда, қонар шыңы қайда, қайтып келер уясы қайда? Бул сораулардың хәммеси жууапсыз еди. Нәзеримизде, биз жердин шетине шығып, енди усы жерден арман қарай ушып кететуғындаймыз. Сол ушығудан қай жерге дейин барамыз, канатымыз талганда қәйерге қонамыз, ол жумбақ. Себеби, бизин пүткил балалығымыз қалған балалар үйи енди биз ушын бийгана. Бизлердин орнымыз және өзимиз қусаған пешенасы сорлы нәрестелер менен толып бара берер еди. Бул хәсиретли үй қашан босап қалар екен? деп ойланатуғын едик.

Балалар үйинде биз ата-анасы бар балалардан кем оқымадық. Аттестатымыз төрт пенен беске толы еди. Соның ушын да, көпшилигимиз үлкен қалаларға кеттик. Кетерде бизге бир-еки ай қәрежет еткендей ақша берди, бир қатар кийиндирди.

— Кемликтің кемалы бар, — деди директорымыз хошласыу кешесинде. Мине, енди кемалға келдиниз. Сизлерден үлкен адамлар жетилесип шығады. Еситип жүрген шығарсызлар, дүньядағы атақлы алымлар, әскер басылар, патшалар шайырлар балалығында сизлердей болып күн кеширген. Ендиги жағында сизлерге аз қалды.

Ол хеш уақытта «жетим» деген сөзди тилге алмайтуғын еди. Тарийхта белгили қайсы бир адамның өмири жетимликте өткен болса «оның балалығы жетпесинликте өткен» деп алыстан айландырып жибереди.

Мен Ташкентке келип, политехникалық институтқа хужжет тапсырдым. Күн узақ, дем алыс бағларында имтиханға таярланаман. Ал, кеште яки аэропортқа, яки темир жол вокзалына барып, рейси кешигип атырған жолаушыдай скамейкалардың биринен орын алып жатаман. Дәслепки күнлери шауқымда дурыс уйқылай алмай жүрдим. Бирақ, анық

уйқы қысса қапталынды топ атылып атырса да уйқылайды екенсен. Кейін ала жолаушылар көп болған пайытларда тургеп отырып-ақ уйқылауға көнлигип кеттім. Маған сонда балалар үйіндегі күнлерім сондай ғәниймет көринип кетти. Төсекте жатып уйқылағанның әрманы бар ма екен? деп қыял етер едим өзимше. Әлбетте, вокзалларға келип:

— Жай керек пе? — деп жүретуғын кемпирлер көп болды. Бірақ, мен олардың хеш қайсысына бармадым. Себеби, кисемдегі ақшалар азайған сайын мени қорқыныш бийлер, егер ол пүткиллей таусылып қалғанда не қылыуым мүмкин екенлигине ақылым жетпес еди. Тек ғана тезирек оқыуға кирип кетсем, стипендия алсам, пулсыз жатақ жай берсе, хәммеси жөнлесип кететуғындай. Соған дейин мениң ишетуғыным еки мезгил гөшсиз суб, еки беляши. Ал, азанда уйқыдан турып хеш нәрсе жемеймен. Түске дейинги мезгил қысқа, еплеп шыдауға болады.

Усылайтип өткерген жигирма бир күн талабанлық дәуирим зая кетти. Үш имтиханнан орта бақа менен өтсем де, мийнет стажым болмағаны ушын, мандаттан жығылдым. Ол жерде мениң дәртимди тыңлайтуғын хеш ким болмады. Нәйлаж, мойным салбырап, өзим күнде сабақ таярлайтуғын Улуғбек бағына қарай кеттім. Қанша ашырқап турсам да түсликке баратуғындай кеуил хошым болмады. Ишимнен «тәғдириме налынып, тротуардың бойындағы скамейкалардың бирине отырдым. Мен неге келдим бул дүньяға? Ким ушын керекпен? Аш болдың ба, деп сорар анам болмаса, басымнан сыйпар әкем болмаса, сапардан қайтқанда туұры барар үйим болмаса, маған бул жақты дүньяда жүриудің, пәкизе ғана күн көрип атырған бауыры пүтин инсанлардың аяғына оратылып, кесент бериудің не зәрүрлиги бар? Мен өлгенде хеш кимнің толысы шайпалмайды, оны ким өлтирди, қалай өлди деп хеш ким қызыкпайды, сонда мен не ушын нәмәртлик етемен, не ушын жанымды қыйнап, хорыу-зар боламан, деген ойлар қыйнады. Бірақ, усындайда балалар үйинің директоры айтқан гәплер есиме түседі. Ол бизлер тоғызыншы-оныншы классларға өткенимизде жийи-жийи сабағымызға келип:

— Сизлер, ертеңги күни үлкен адамлар боласызлар, себеби сизлерди өсирип кемалға келтирген Уатан анаңыз бар, сизлер

оның үмитин ақлауыңыз керек! — деп патриотлыққа шақырар еди.

Оның усы сөзлери есиме түскенде еркисиз өзимнің жаман қыялларымнан қайтаман хәм өмир ушын гүресе алмай атырған әззилегиме уялып кетер едим. Яқ, мен жасайман, еле уатаным ушын, елим ушын көп хызмет етемен, изимде талантлы, батыр зүриятлар қалдыраман, оларды хеш уақытта жетим деген атқа сазыуар етпеймен.

Август айында бағ иши студент жигит-қызларға толып кетеди. Олар тротур бойлап арман-берман өтип атыр. Оқыуға келип атырғанлардың ишинде бизиң ауылдан келгенлер де жийи-жийи ушырасып туратуғын еди. Бирақ, олардың хеш қайсысы мени танымайды, мен оларды танымайман. өзимиздің балалар үйинен бирге шыққан он сегиз жигит-қыздың хеш қайсысы Ташкентке келмеген еди. Соның ушын да, адамлар қайнап атырған бул шауқымлы қалада мен жалғыз едим.

Кәпелимде, мениң алдыман өтип баратырған үш қыздың бири алдыға созып отырған ақсақ аяғыма шалынысып, сүрнигип кетти. Қолындағы музқаймағы аржағындағы гүл атыздың ишине түсти. Бирақ, өзи жығылмай қалды.

— Кеширерсизлер, — дедим мен қысынып.

— Уятсыз, — деди сүрниккен қыз. — Тағы кеширим сораиды-ау.

Капталындағы еки қыз оның билегинен услап қалған еди.

— Хештеңе қылмады ма?

— Аяғың ауырмады ма? — деп сорап атыр.

Олар меннен он-он бес адым өтип, қатардағы скамейкалардың бирине отырды.

— Өзимиздің жақтың баласына усайды ғой, — деди биреуи мен бетке қарап.

— Болса болады-дә, аяғын жыйнап отырғанда өле ме?

— Қыз бенен танысады деген сондай болады деп жүрген ғой.

Олар енди хәр түрли гәплер менен мени мазақлап күле баслады. Гәсин еситсем, гәсин еситпеймен. Бирақ, соннан артық шыдап отыра бериуге дәтим шыдамады. Турып кеттим де, олардың алдынан төмен карауым менен ауырыу аяғымды

сылтып басып өтип кеттим. Қызлар менин бул аўхалымды көріп, сам-саз болып қалды.

— Манлайым, аяғы ақсақ екен-ғо, — деди биреуі.

— Қайдан билейин. Әйтеуір де, кеширим сорады-ау.

— Оны бизлер мазаклап күлдик. Уятын айтса.

— Онда барып кеширим сора.

— Хәлегим, жаманлығы мени алмай-ақ қойсын.

Мен олардың усыннан кейинги сөзлерин еситпедим. Ара әдеуір узақлап кеткен еди.

Аэропортқа барып, еки белящи менен бир стакан кофе ишип, өзиме қолай орын излей басладым. Бахтыма екінши жолға шығар жердеги ағаш рейкалардан исленген скамейка бос еди. Адамлардың көбиси арқалығы бар, былқылдақ орынларға отырып алған. Маған олар менен жарыскандай шама қайда? Олар пул төлеген, бир заман болса да рәхәтленип отырғысы келеди. Мени усы жерден кууып жибермесе де үлкен ғәниймет.

— Тур балам, — деп бир кемпир мени шайқап оятты. Қарасам таң атқан, диктор әлле қандай бир рейслерге жолаушыларды шақырып атыр.

— Балам, үйиң жоқ па? — деди жанағы кемпир пол жууғыш таяғына сүйенип. — Онлаған күннен бери усы жерде көремен, ғә ана скамейкада, ғә мына скамейкада уйқылап жатасан.

Кемпирге не деп жууап береримди билмедим.

Бирак, жууапсыз қалдырыу да қолайсыз еди.

— Баратуғын жерим жоқ, — дедим әсте.

— Жумыс ислейтуғын бе един? — деп сорады кемпир.

— Як. Оқыуға келип едим, кире алмадым.

— Онда неге ауылыңа қайтағоймайсан? Жол кирейиң жоқ па?

— Бар ғой.

Ол мениң үндемей қалғанымды басқаша түсинди.

— Әй, жаслық деген-ө, жығылып барыуды арсынасызлыр-ау! Бул заманда оқыуға кириу деген-әм қыйын болып кетти. Мениң-әм, балам усы жерде үш жылға дейин оқыуға кире алмай, ақыры Ленинградка барып оқыды. Хәзир оқыуын питирип, сояқта хожалық болып отыр. Бүйерде арқа сүйер тауың болмаса қыйын. Енди не қылмақшысан, балам? Күнде усы жерде вокзалда жата берсең бе?

— Өзим де хайранман.

— Бүйерде хәр түрли адамлар бар. Жаман адамлардын колына түсип каларсан. Хәзирше тура тураман десен, — мениң бир жайыма келе ғой, қартайғанда жалғыз өзим отырман, ес боларсан. Балам «Ленинградка кел» дейди, өйерлердиң тилин билмесем, дәстүрин билмесем, қалай барайын. Қой, оннанша усы жерде аштан өлгеним абзал деп бармадым. Аманлық болса жарын ақлықларымды алып, қолыма көшип келеди.

Кемпирдиң ашық кеуиллиги жүрегимди елжиретип жиберди. Лекин, оның жайында турыға менде мүмкиншилик жоқ еди.

— Жакпады ма, балам. Өзин бил, — деп кемпир жұмысын дауам ете баслады.

— Жан деп барар едим-ау, апа. Сизге төлейтуғын пулым болмай тур.

— Ой, балам-әй, оның несине қысынып турсан. Болабер. Жұмыс ислерсен, қудайтала бәрқулла маңлайынды қыршып қоя бере ме? Тапқан уақтында бир нәрсе берсен берерсен, бермесен—сауабым.

Сол күни кемпир менен қаланың бир шетиндеги тар көшелерде туратуғын үйине келдик. Жайлары кишкене-кишкене. Еки-үш кровать сыйғандай ғана қыйтақ жери бар екен. Жериниң шетинде хәжетхана, душ хәм адам еңкейип киргендей кишкене қорасы бар. Қораның үстине он-он бес бау қуурақ беде жыйналған. Сетканың арасынан қорада байлаулы турған жағал ешки шарбаққа шыққанан-ақ көринеди.

Қулласы, мен сол кемпирдиң үйинде бир ярым ай турдым. Турмыс хәмме нәрсени үйретеди екен. Үйренисе келе пулы таусылған студентлер талап излеп баратуғын мардикар базарын тауып алдым. Ол жерде көбинесе билеги қарыулы, күшли жигитлерди таңлар еди. Мени көрип қалғанлар гейде:

— Хәй, ука, мардикар топалмой турсизми? — деп сорайды.

— Як, мениң өзим мардикарман, — деймен. Олар мыйығында күледі де, бурылып кетеди. Деген менен, хәр күни қуры қайтпайман. Қудайын күткен биреу алып кетеди.

— Сиз мына жораларыңызға жәрдем бересиз, ылайға суу қуясыз, әпер деген нәрсесин әпересиз, бирақ, ука сизге кемирек төлеймен, — дейди.

Мен қайыл боламан. Талап ислеуге барған жигитлер күн ұзақ гербиш қуяды, жай өреді, яки жер аударады, бір майдан тынбайды. Мен оларға шай қайнатып беріп тураман, қәлибин қум менен тазалайман, бел-кетпенлерин жууып, жеңиллетіп тураман. Соның арасында жүріп, хожайын менен де сөйлесемен. Олар мениң аұхалымды билгеннен кейин, маған жүдә қайырқом болып қалады, «ишип ал, жеп ал» деп қайта-қайта аұкат қуып береді, «саған кемирек төлеймен» деген үәдесин умытып, кеширим сорап, басқалар менен тендей пул береді, және кетерде калтама бир нан тығып жиберер еді.

Умытпасам, октябрь айларының иши болса керек. Трамвайда қиятырып, таныс бир қызға ушырасып қалдым. Ол да мени таныды.

— Сәләм бердик, — деди тууысқандай мийирманлық пенен.

Мен оның сәлемин бас ийзеп қабыл еттім, бирак, не деп жууап береримди билмедім. Бир бәндирги жүргеннен кейин қасымдағы ғарры түсип кетти. Қызға отырыуды мирәт еттім. Ол әсте келип қасыма отырды.

— Кеширерсиз, сол сапары бизлер бийәдеплик еттік, — деди ийбеніп.

— Қаяқта? — дедім мен.

— Улуғбек бағында.

— Зыяны жоқ, мен кеулиме алмадым.

— Бәри бир, бизлердин хұжданымыз қыйланып жүр.

Оның менен тағы үш бәндирги бирге жүрдик. Ол мениң қаяқта туратуғынымды билди, лекин, өзимнің мардикарлық етип пул тауып жүргенімди жасырып қалдым.

— Хәзир түсемен, — деди ол трамвай тоқтауға қайымласып атырғанда. — Мына көшени көріп турсыз ба, соның оң жағындағы қатардағы төртінши жайда бизлер турамыз. Ертең алтыда кел, күтип отырамыз.

— Рахмет, бара берермиз.

— Қой, өйдеме, ертең күтип отырамыз. Кел, яқшы ма? Қызлар менен ким ушырасса ертип келгейли, деп келисип едик. Бармасан қапа боламыз. Қыздың трамвайдан түскеннен кейин де қайта-қайта қол былғап, ертең күтеміз дегендей ишара билдирип қалыуы маған белбеу бууғандай болды. Үйге барғанша да, түнде төсекте жатқанда да оның күле шырай

берген жүзлери көз алдымнан кетпейди. Қудайға шүкир, бұл дүньяда мени де жойтатуғын адам бар екен ғой. Бәлкім, мениң өмир жолым енди басланып атырған шығар. Мен бирден асығыслық еткен екенмен-дә! Өмир-ғүрес пенен болады дейтуғын еди, неге мен гүреспеймен! Як, гүресемен! Жасайман! Мениң жасауымды қәлейтуғын бүгингидей арыу қызлар турғанда неге мен пасық ойларға барғанман? Кайттым ырайдан! Мени мандаттан жығып жиберген муғаллимге де, жаслығымда балконнан ийтерип жиберген балаларға да қатты риза болдым. Себеби, усы еки нәрсе мени үш қыз бенен ушырасыу бахтына миясар еткен еди.

Ертенине зорға дегенде кеш болды. Күн бойы хеш жаққа бармадым. Жууындым, тарандым. Үстимдеги кийимлерим кирленкиреген болса да, бираз тәртиплестирдим. Кешке таман, кемпирден рухсат сорап жолға түстим.

Қызлар мени күтип отырған екен. Қапының қоңырауын басыуым менен кешегі қыз жууырып шығып есикти ашты.

— Келдиңиз бе? — деди күле шырай берип сәлемлесип. Ол кешегиден бетер ашылысып кеткен. Қынама көйлегімен көкирегі алмадай түртийип, кәнәәтсиз көзлерди өзине тартып баратыр.

Мен оның менен қосыла ишке кирдим. Иште баяғы еки қыз тур екен. Олардың анық сол екенін билмесем де, кешегі ушырасыудан кейін булардың ишинде басқа қыздың болыуын хеш қандай қыялыма да келтирмедім.

Қызлар түрлі жемислер менен дастурқанды безеп қойған еди. Мен уяла-уяла шайға отырдым. Олар ауылда қалған дослары хакқында сөйлесип отырды. Бирақ, мен олардың хеш қайсысына гәп қоса алмадым. Себеби, мен ондай бахытқа миясар емес едим.

Олар үшеуі де быйыл келип оқыуға түсип атырған екен. Роза медицина институтына. Алмагүл консерваторияға, ал Генжегүл болса өдебият институтына. Сол реттегі парктегі кеуілсиз ушырасыуымызда Генжегүлдің мандаттан аты шықпай қалып, қапа болып қиятырған пайыты екен. Оның үстине мен аяғымды тutyп қалғандай түйилип, тәғдир бир сүрниктиргенде мен екинши сүрниктирген болып көринген усайман. Ол ертенине ректорға кирип, өзиниң шаруа қызы екенін, қала берди арнаулы жоллама менен келгенлигин

айтып, судентликке кабыл етилипти. Усындай мүмкиншилик менде де бар еди ғой. Бирак, мен оннан пайдаланбадым. Бир есаптан, пайдаланбағаным а ишимнен кууандым да! Себеби, адамлардың өзине деген аяныш сезимлерин оятыу не деген бийшара ауҳал! Оннан да кәддимди тик ушлап, билимсиз жүргеним абзал. Аяп киргизген оқыу маған билим болмайды. Бирак, мен өзимди каншелли мәрдана тутаман, каншелли беглигимди бузбайман десем де оны келистире алмас едим. Себеби, мениң арқа сүйер дийуалым жоқ. Өтирикти болса келистирип айта алмайман. Дастурқан басында қызлар менен болған танысыуда өзимнің барлық хал-жағдайымды жасырмай айтыуға мәжбүр болдым. Олар бираз уақытка дейин үнсиз калды.

— Қапа болма, — деди соң Генжегүл маған төселле берип. Ол мени трамвайда ушыратып, мирәт етип келген қыз еди.

— Мине, енди жалғыз емессен, досларын бар. Хеш ким ата-енесин белине байлап жүрмейди. Күнлердің күни келгенде хәммемиздің басымызға да жетимлик түседи. Соның ушын, «бес күним-хош күним» деп, уактыңды хош ет, театрларға бар, кино көр. Күнде келиуге уялсан, күн арадан бизлер бетке келип тур. Биз сени хеш уақытта жатыркамаймыз.

Гүрринлесип отырып, ауқат таяр болып қалғанын да сезбеппиз. Роза ләген менен қуман әкелип мениң алдыма койды.

— Буны не қыламан? — дедим мен түсинбей.

— Қолыңызды жууын, ауқат таяр болды.

— Ауқатты қасық пенен жемеймиз бе?

— Як. Ауылдағыдай гүртик иследик.

Оннан артық қазбалай бермей қолымды жуудым. Гүртикти мен де билер едим, бирак, бизлер оны балалар үйинде сорпасы менен қосып, қасық пенен ишер едик.

Ауқатты басладық. Бирак, бул мени үлкен қысыныспаға түсирди. Гүртик хеш қолымда турмас, соның ушын дәслеп гөшин жеп алып, кейин гүртикти бир қолым менен ушлап, түсип кетпеуи ушын екинши қолымның алақанын астына тутар едим. Соның өзінде гүртиктен бири гә дастурқанға, гә аяғыма түсип кетеди. Бирак, енди қызлар оған бурынғыдай пықылдап күлмес, керисинше мениң алдымдағы ауқатты

жайынқырап қояр, сорпаны болса еки кеса менен сапырыстырып сууытып усынар еди.

Сол күннен баслап қызлардың кирейге отырған жайына жийи-жийи барып туратуғын болдым. Мардикар базарына жакынлаганды қойдым. Биреуи болмаса биреуи сыртымнан көрип қоятуғындай қысынар едим! Жана жылдан баслап трамвайларда коннастырылар қыскартылып, орнына кондукторлар ала баслады. Солардың бирлигине мен де илестим. Енди бурынғыдай бийталап емеспен, азанлы-кеш жумыстаман. Соның ушын жайында кирейде отырған кемпирдің ешкиылағына қарасыуға қолым тиймейтуғын болды. Оның есесине, журт қатары пул төлеймен. Айлығым жаман емес. Үзип-жулып, қыс кийимлеримди алдым, арасында базардан айланып келемен. Бундайда кемпирдің төбеси көкке жетип қалады. Мениң кондуктор болғаным әсиресе, қызларды кууандырды.

— Жақсы болыпты, көпшиликтің нәзерине түсетуғын жумыс тауыпсаң. Ташкенттің еки миллион халқы танымаса да, еки жүз мыңы таныйтуғын болды, — дейди олар.

— Излеген уақытта табуға да аңсат, трамвайға бир минип түссең кондуктордың ким екенин билеғоясан.

— Айтпақшы, трамвайыңа бизлер минип қалсақ не қыласаң!

— Хош келипсиз, деймен.

— Пул аласаң ба? — дейди Роза еркеленип. Генжегүл дәрхал оның аузын қақпалайды.

— Алмай не қылады, оның меншик трамвайы емес ғой.

— Жаның ашыйды я!

Алмагүл усы пайытты күтип турғандай, гәп пенен илип алады.

Олар ырасында да гейде мен ислеп атырған трамвайға минип қалады: Роза мени көрмеген болып пул услатады. Мен де хеш нәрсе билмегендей пулын аламан да, билет пенен колына қайтарып, услатып кетемен. Буннан кейин ол жеңилгенлигин билип, қайтып сынамайтуғын еди.

Жумысқа өткеннен кейин менде де жаңа дослар, кәсиплеслер пайда болды. Бир күни олар менен мәжилисте ушырассак, бир күни қонаққа яки той-мерекеге бирге барамыз. Гейде қаланың сыртына шығып дем аламыз. Усындай

қызық-қызық пенен бир сапары еки айға дейин Генжегүллердин квартирасына бара алмадым. Бир күни оларды тосатган трамвайда ушыратып қалдым. Ырасын айтсам, бир-биримизди күтпеген екенбиз.

— Хау, Олег, сен бе един? — деп Генжегүл күлимлеп қоя берди. — Қаяққа кеттин? Көринбейсең-ғо?

— Барман, жумыстаман, — дедим Алмагүллер менен сәлемлесип.

— Кеште неге бармайсаң?

— Хеш утырын таба алмай жүрмен. Бир-еки күннен бараман.

— Қашан? — деди Генжегүл.

— Ертең барып қаларман.

Мен бир шеттен билет кесиуди дауам еттим. Генжегүл меннен көзин айырмай бир заман қарап турды да, соң әсте бармағы менен ишарат етип шақырды. Бардым.

— Барғанында кирлеген кийимлеринди алып барыуды ұмытпа, — деди қулағыма әсте ғана. Мен басымды ийзедим. Алмагүл хәм Роза оның маған не айтқанын есите алмай қалған еди.

— Сен өзи Олегке ашық болып қалғаннан аманбысаң? — деди мен қыялдай жылысыудан-ақ, сәл болмаса бетинен сүйип алайын деп един-ғо.

— Сизлер билмейсиз-ау, деп гүрсинди Генжегүл. — Мениң тап усындай ғана ағам бар еди. Жигирма үш жасында омыртқа туберкулезинен қайтыс болды. Мен ол уақытлары он төрт жасар едим. Бийшара әжағам, жаңа жигит болып қиятырған уақытлары ауылдағы қызларға анау-мынау дегиси келеди, қызлар болса жулып алғандай етип:

— Жоқ болсаң-ә, бүкирге не жоқ, — деп жулқынып кетеди. Соннан үш-төрт күнге дейин әжағамның қабағы ашылмай жүреді. Мен сонда ауылдың қызларын бәледей жек көретуғын едим. Ең болмаса кеули ушын биреуи күлип сөйлей қойғанда кәйтеди деп ойлайман. Олардың сирә қыялына кирип шықпайды. Баяғы сапары бизлер де паркте Олегке не деген мысқыл сөзлер айттық. Кейин аяғын сылтып басып алдымыздан өтип кеткенде әжағам тирилип келип, маған нәлет айтып баратырғандай сезилди. Олегтин де бел омыртқасы

кыйсык еди. Соннан бери оны көрсөм, тууысқан агамды көргөндөй боламан.

Хайран болдым. Ол кеулиндеги усы сырды бүгүнгө дейин билдирмепти-дә!

— Кондуктор, каяктасыз? Бизлер түсежакпыз!

Алдыңгы есиктеги жолаушылардын бакырысынан дәрхал өзиме келип, адамлардын арасы менен алга карай умтылдым.

Ертенине кызлар жасап койган дастурканга азмаз саўга сәлем менен бардым. Себеби, мен энди студентлерге караганда курғынырақ едим. Екинши сеткаға салып кирлеген кийим-леримди алып бардым. Оны аўкаттың арасында Генжегүл жууып таслады.

— Екинши мәртебе өзиниз кир жуумай-ақ койың, — деди ол маған, — кеше көйлегинизде сабынның кетпей қалған жуғын көрип қысынып кеттим.

«Мал мәңирескенше, адам сөйлескенше» деп дурыс айтқан. Генжегүлдер менен барыс-келисимиз бир жылға шамаласты. Енди биз бир хожалықтың адамларындай болып қалған едик. Бир-биримизди көрмесек сағынамыз. Бәхәрге салым мен турған үйдің Ленинградта оқып атырған баласы қайтып келип, мен Генжегүлдер отырған жайдың тағы бир бөлмесине көшип өттім. Бул үйде тек ерли-зайыпшылар ғана турады екен. Олар еки бөлмесинде турады. Қалған еки бөлме бизлердики.

Биз усылайынша төрт жыл бирге жасадық. Бирге кино-театрларға бардық. Кейин ала Розаға Дүйсенбай, Алмагүлге Нийетулла деген жигитлер келгишлейтуғын болды. Олардың энди меннен узақласып баратырғанын ишимнен қатты қызғанар едим. Бахтыма Генжегүлдің бир өзи келип, бир өзи кетеди. Егер ол да биреуди, ертип келсе... Яқ, мен оны көтере алмайман. Оннан бурын я оның, я мениң қаладан шығып кеткенім мақул болады. Солай да мен сол бир кеуилсиз мунутлардың басыма түсетуғынын үлкен кәуетер менен күте баслады.

Ашық-машықлар жуп-жуп болып, үйден дизилисип шығады.

— Олег, киноға барамыз ба? — дейди Генжегүл усындай да маған. — Мыналар жүдә қыйқыйысып күйдирди-ғо.

Солай етип, бизлер де жуп болып киноға кетер едик. Бирақ, хеш қайсысымыз иллә деп ауыз ашпаймыз, киноға

қатар отырғанда да арамызда бір-еки кітап сыйғандай орталық ашық турады. Я мен болып шар бузбайман, я ол болып. Әлбетте, оның жолы нәзік, қыз бала, ал мен болса өзімді оған ылайық көрмес едим.

Генжегүлдің оқыуды питиретуғын уақты шамаласты. Ал, Роза еле тағы екі жыл, Алмагүл бір жыл оқыуы керек екен.

— Олег, — деди бір күні Алмагүл, — Генжегүл енді екі айдан ауылына қайтып кетеді.

— Илажым қанша, — дедім мен. — Сізлер де бөлек-бөлек кетіп баратырсыз.

— Бизлердің жолымыз басқа, — деди ол. — Бірақ, Генжегүл сен десе жанын үзеді, неге сөйлесіп көрмейсең?

— Ол мени тек былайынша сыйлайды, аяйды.

— Хәмме нәрсе сыйлаудан келип шығады.

Усыдан кейін менде батыллық пайда болайын деди. Бір күні оған кеуліме түйіп жүрген гөплерімді айттым. Ол дым үндеместен төмен қарады, соң әлленемірде басын көтеріп:

— Носкийинди шешіп бер, жууып берейін, — деди.

Арадан тағы он күн өтті. Мен ески гәпти тағы бір мәртебе жаңғыртып көргім келді. Ол әдеттегидей және үнсиз қарап қалды.

— Генжегүл, мени кеширерсіз, — дедім соң уялып. — Мейли, екеуіміз дос болып-ақ қала берейік. Орынсыз сөйлеген болсам өпиу ет.

— Орынсыз емес-ау, — деди Генжегүл сууық демін алып. — Мен ана күнгіден бери буның кейні қалай болар екен деген ойдаман. Мениң ата-анам районнан алыста турады, шаруа. Оның үстіне мен олардың жалғыз перзентімен. Биің халықта күш күйеу деген жақсы емес. Ер адам қусап өз алдына үй бола алмасаң, өз билдигінше жүре алмасаң, сени өз қолым менен апарып тусауға салатуғындайман. Сениң 17 жыл қисі қолына қарағаның аз ба еді?

— Оның хеш зыяны жоқ, усы уақытқа шекем ата-анасыз өскен болсам, енді ата-анам болады. Сениң ата-анан мениң ата-анам болмай ма?

— Қайдан билейін. Ағамның да, апамның да минези қаталлау. Аузына түскен гәпти иркіп турмайды.

Бірде болмаса бірде зейнине тийсе...

— Тек, сол ма?

Генжегүл үнсіз бас ийзеді. Мен оны әсте-ақырын жыллы қушағыма тарттым. Екеуіміз бір-бириміздің жүрек дүрсилимізді денеміз арқалы сезиніп, бахыт қушағына еніп кеттік. О, қандай татлы демлер еді сол пайытлар!

Генжегүлдің үйлері районға 80 километрдей арыда тұрады екен. Жолда ярым мезгіл тұрып, бір водовод машинға миндик.

— Сөйтіп, Серимбет қойшының қызыман де? — деди шофер ағай жол бойы гүрріндесіп киятырып. — Ал, мына жигит кім?

Генжегүл төмен қарады.

— Түсиникли. Күйеу бала екен ғой. Иним, атың кім?

— Олег! — дедім мен.

Шофер бетіме жалт қарады.

— Мынау не деп тұр-әй — деди соң күліп. — Олеги неси? Көзің қап-қара, шашың қап-қара!

— Бірінші тәрбияшымыз орыс екен, соның қойған аты қусайды.

— Детдомда өскен екенсең ғой. — Шофёр күлген аузын жыйнап алды. — Адамлар бузылып кетті, иним. Мынау қарындасымыз қапа болмасын, әсіресе, нашарлардан инсап кетті. Жақында бизің үйің алдына биреу баласын қундақлауы менен қойып кетіпти. Үйге әкелдік. Сүт бердік, қарадық. Бәрі бір ана сүтін ембеген соң бола ма? Он бес күннен кейін қайтыс болды.

— Биз хәм сондай қундақта қалғанбыз аға, — дедім. Бахтымызға балалар үйіне апарған, ол жерде емизіули хаяллар мени емизген екен.

— Мийирман адамлар көп ғой. Бірақ, кеуліне келмесін, иним, сени туған сол нашар қайуақ-бір уақ қудайдан табады. Бәлкім, тапқан-әм шығар. Бірақ, сен атым Олег дегенді қой. Қызылдың ишине Олег кетпейді. Оны Серимбет ғарры еситсе қамшы менен үйінен қуып шығады. Оннанша пәкізе Орынбай яки Оралбай болып алағойсеш. Жақсысы Оралбай бол, елге бахытлы хожалық болып оралғаның болсын.

Солай етіп, жол бойы атымыз Оралбай болып өзгерді. Әсіресе, оған Генжегүл қуанып кетті. Екеуіміз қосылғаллы берлі оны усы нәрсе қыйнап жүр екен, ағамды қалай жууа-

сытаман, апама калай түсіндиремен деп хайран болар, бирок мени қапа болады деп ишиндегисин сыртқа шығармай жүрген екен.

Қойлар шанлаққа қайтып атырған уақытта биз ауылға араластық. Кемпир гүйбеңлеп қызынын алдынан шықты. Қора беттен ауданлап ғарры қиятыр.

— Әне, қызым, төрт жыл деген демде өтти-кетти, оқымыслы адам болдың. «Сизлерди калай таслап кетемен» дей биресен, бизлерди ийт жеди ме, турмыз-ға алдынызда.

Ғарры менен кемпир қайта-қайта қызынын сын-сымбатына өзлери түкирип қарайды. Олар әжик-гүжик болып үйге кирди. Мен де илестим.

— Ал, мына баламыз ким? — деди Серимбет ғарры маған карап қамшысын шошайтып. Генжегүлдің орнына кемпир жууап берди.

— Күйеу баламыз екен.

— Я алла! — Ғарры ауыр гүрсинип орнынан турып кетти. — Мен қудайдың сүйген бендеси болсам ул бермес пе еди, хәмме нәрсе өз жарасығы менен болмас па еди? Атасы басқа еркек босағамнан кирип шықса. Атың ким сен баланың?

— Оралбай, — дедим ийбенип.

— Ата-анаң бар ма?

— Жок.

— Жетимбисен?

Мен төмен қарадым.

— Қара, мына тәғдирдин исин, — деп ғарры оннан сайын күйинди. — Бермейин десе биротала манлайынды қыршып жонады. Жигит болған баламды онда алдың, ең болмаса маған куда-кудағайды рәуа көрмеген қандай соқыр қудайсан!

Генжегүл шыдай алмай бетин орамал менен басып шығып кетти. Билемен ол жылап баратыр еди. Мениң болса көкирегим босасып зорға отырман. Бирақ, босағадан атлап кете алмадым. Кеткенде қаяққа бараман? Шығар тауым, батар көлим болмаса! Кетип баратырсам ким мени жолдан қайтарып өкеледи. Не болса да хәммесин ишиме жутыуға туура келди.

— Өзи шаршап келген қызды жылатқаның не қылғаның, ғарры! — деди кемпир. — Ата-анасы бар күйеу саған ийман әпереме? Қайта баламды күш күйеу қылмайман деп қолыңнан тартып алып кетеди. Мениң Генжем соны түсинген ғой. Хәмме нәрсеге жеткен ақылың соған неге жетпейди, ғарры-ау!

Ғарры камшысы менен конышына бир урды.

— Садағасы кетейин ондай ақылдың, жарасығы менен болмаған.

Еки-үш күнде ғаррының ашыуы басылып, бизлердин косылыуымызға арнап той берди.

— Кәне, енди не талап қыласаң? — деди тойдан кейин мени алдына шақырып.

— Қәйдем. Өзим-әм билмей отырман.

— Оқып па едің?

— Як.

— Ташкентте не талап қылдың?

— Трамвайда кондуктор болдым.

— Енди саған Қызылқумның ишинен трамвай жүргизип бере алмаймыз ғой.

Мен үндемедим.

— Саған трамвай сол, — деди ғарры. Тарғыл қасқаны мин, сөйтіп мына қойға ийелик ет. Қартайғанда мен шөлде өлип қалмайын.

Өмирим тууып ат-ешекке минип көрген жан емес едим. Күним ушын қайыл болдым. Дәслепки күнлери атқа азанда мингеннен түспей, кеште үйге келгенде адымымды ата алмай қалатуғын едим. Усындайда Генжегүл сүйеп киргизеди.

— Шыдай тур Оралбай, апам менен ағамды көндиремен, қалаға көшеміз, — дейди ол мениң кеулимди алып. Ол өзи төрт жыллық мектепке муғаллим болып орналасқан еди.

Сонын ала атта жүриуди толық үйрендим. Енди ғаррыны ертпестен, өзим-ақ алыс жайлауларға айдап кететуғын болдым. Қысқа қарай қойлар қорада турады екен. Марттың ортасы болыудан қызылда қылтыйысып көк шөплер көрине баслады. Көктің ийисин алған қойлар қорада турмас еди. Солай етип, бизиң шопанлық дәуиримиз тағы басланды. Хәр күни таң азаннан айдап кетемен, түсте қумның бауырына ийиремен, кешқурын тәуір салқын түскенше отлатып, қас қарайғанда айдап келемен. Усындай күнлердиң биринде падаға қасқыр шапты. Олар биреу емес, үшеу еди. Қойлар бөлек-бөлек болып бөлинди. Мен минген ат та пысқырып, төбешикке қарай өрмелей берди. Хайран болдым, бул қасқыр қууалаған шаруаның жылқысы емес пе, неге енди тепсинип кейин шегине береди? Яки, үстиндеги ийесиниң әлжууазлығын билип

тур ма екен? Не де болса хәзир ойланыуға уақыт жоқ еди. Атты куйындай желдирип үйге келдим.

— Ата, койларға касқыр шапты! — дедим босағанын аузына келип.

Фарры кара үйден сууырылып шықты.

— Сен оны таслап берман кайттың ба?

— Қасқырға карай айдасам, аяғын баспады.

— Тақымынның күши жоқ-тә! Түс аттан!

Ол иштен оқлаулы кошаны алды да, жас жигиттей атка ырғып минип, тура шапты. Сол кетистен ол жатар алдында кайтып келди.

— Оралбай! — деди шийдин қапталына келип ат үстинде.

Жууырып шықтым. Сол уақытта бир камшы мойныма шырп ете калды.

— Отарды куртыпсаң-ғо, атаңа нәлеттин харамысы!

Ол усыны айтты да, бас демей, көз демей, камшы менен сийдиртип сабамаға карады. Мениң бар күшим бет-алдымды корғауға ғана жетти. Көйлеклерим өрим-өрим болып үстимнен түсип калды.

— Ағажан, өлтирдин-ғо, қояғойсаң-о, — деген Генжегүлдин сөзин бир еситгим. Кейин есим ауып калыпты. Әлленемирде өзиме келсем, кара үйдин ишинде Генжегүлдин бийтахат болып атырғанын еситгим. Кемпир жылап жүр.

— Кулыным-ау, әкеннің минезин билесен, арасына түспей-ақ койсаң болады-ғо. Ишине тиймеди ме екен, курған маңлай.

Мен сонда барып фаррынын ашыу менен Генжегүлди де камшыға тутып жибергенин билдим. Генжегүлдин айы-күни жақынлап турған пайыт еди. Мен есиктен еңбеклеп ишке кирдим. Генжегүл шеп қапталда тауланып жатқан екен. Анасы гә басы ушына барады, гә қапталына шығады, жанын қоярға жер таба алмай жүр. Фарры негедур жоқ еди.

Генжегүл маған көзи түсип омырауын тикледи.

— Оралбай, тиримисен кудайға шүкир, — деди сон. — Мени кешир, сени бахытлы етермен деп едим. Әкем қанша қатал болса да буншелли болар деп ойламадым. Он бес қой әкемнин көзине адамның өмиринен абзал көринип кетти-ғо.

Ол усыны айтты да, және ишин услап тауланыу менен болды.

Әлленемірде сыртта ат арбаның сести шықты.

— Кемпир, алып шық қызынды, — деди ғарры. Ешейінде жүріп тұрған Нарымбеттің девити де усы бүгін қапылды. Ауылда тилийпон жоқ. Жетпегирлер түүе, вертолет пенен келип мактауынды берип кетиуге шебер, я жақын жерден больница салып бермейди, я телефон құрмаса. Қалаға көшип кеткенлердин ақылы бар.

— Әне, Оралбай, еситтің бе, қалаға көшемиз, ағам айтып атыр — деди Генжегүл көзи жаудырап.

Ауылдың адамлары Генжегүлди көтерип, сабан төселген фаетон арбаға мингизди. Кемпир қасына отырды. Еки адам арбаны айдады, мен олардың бирине мингесип, ауыр жатарда районға рәуана болдық. Жол бойы Генжегүл көп бийтахат болды. Бизлер асығамыз, жолымыз өнбейди, арбаны қатты айдауға Генжегүл шыдам бере алмас еди.

Таң қуланыйек ағарған уақытлары районға жеттик. Емлеуханада дәрхал Генжегүлди носилка менен көтерип алып кетти.

— Қудайым, қызымның жүримин бергейсен, — деп кемпир гө өйнекке барады, гә қапыға.

Арадан бир саат өткеннен кейин иштен бир медсестра шықты.

— Генжегүлдің жақын-жууықлары бар ма? — деди.

— Бармыз, — дедик хәмме.

— Қан бересизлер, операция болады.

Бизлер қан бердик. Операциясы көпке созылды. Хәр бир минутты асығыслық пенен, үлкен үмит пенен күтер едик. Өтген, тәғдир екен, бизін үмитимиз пушқа шықты. Генжегүл операция столында өмир менен хошласты. Қамшы зардабынан иште өлген бала жарып алынды. Сөйтип, геүгим араласа ат арбада еки бирдей өликті алып қайттық.

Генжегүлдің әкеси үйге кирмей, жолға көз тигип тұрған екен.

— Кемпир, — деп бақырды қулағырдан. — Қызын аман ба?

Жол бойы тығылып киятырған кемпир бирден өкирип жиберди.

— Қулынымнан айрылдым-ғо, ғарры!

Ғарры бирден жулқынып ишке кирди де, кешеги қоша мылтығын алып шықты.

— Харамы жетимек қаяқта?!

— Қаш! — деди маған арбаның изинде киятырған консылары, — Серимбеттің ашыуы жаман, атып алады.

Мен қараңғыда шөгірмедей-шөгірмедей ғауқыйып атырған қарабарак пенен хәр жер-хәр жерде шокланысып тұрған жыңғыллыққа өзимди аттым. Соның арасынша үсти-үстине еки мәртебе мылтық көшти. Өлген шығарман, деп ойладым өзимше. Яқ, тири екенмен. Кемпирдің бай-бай салған дауысы, ғаррының буұлығып:

— Сен қара жол жетимекти қайуақ-бир уақ атып өлтиремен, — деген кәхәрли дауысы еситилди. Сол кетистен мен еки күнге дейин ауылдың сыртындағы қойымшылықта жасырынып жаттым. Үшинши күни түсте Генжегүлди әкелип жерледі. Мен дөгерек-дашқа толық қараңғылық түскеннен кейин оның менен соңғы мәрте хошласуға бардым. Оның кәбири басында жигирма үш жылдан бери көкирегиме толып қалған дәртти, жәбир-жапалықты, жеккеликті, хорлықты көз жас пенен бирге төктим. Себеби, бул дүньяда маған Генжегүлден кәдирлирек инсан, оннан мийримлирек хаял кәлби ушыраспаған еди. Мине, ол енди қара жер қушағында. Солай етип, мен екинши мәртебе жетим қалдым.

Хүкимдар жез қоңырауды урды.

— Сиз ертегинизди қашан айтып боласыз?

— Мен ертеқ емес, өз басымнан өткенлерин айтып атырман.

— Хош, бунын адам өлтириуге қандай байланысы бар?

— Хеш қандай байланысы жоқ. Улыұма мендей бир бийшараның қолынан қалайынша адам өлтириу келеди деп ойлайсыз?

— Онда сиз некеден өткен Қууанышбаева деген хаялды ким өлтирген?

— Мен өлтирдим?

— Сонда не деп отырсыз?

— Ақыры, өзим өлиуим керек пе еди?

Хүкимдар екинши мәртебе жез қоңырауды урды.

— Соңғы сөзинизди аяқладыңыз ба? Хүкимди орынлауға хәмир етемен.

— Аз ғана пурсат берин, хүкимдар!

— Сөйле! Бирақ, қысқа болсын.

— Хүрметли жәмәәт, сөйтип мен екинши мәртебе жетим қалғаннан кейин басымның ауған жағына кете бердим. Маған қай жер болғанда бәрибир емес пе? Себеби, менде тууылған ел бар, ал тууылған мәкан жоқ еди. Соның ушын хеш ким мени көкирегимнен ийтермейтуғын, халыма ылайық күн көретуғын жерде жасағым келди. Генжегүллердің районынан болса пүткиллей алыслап кеттим. Оның денесин районнан алып қиятырғанымызда Генжегүлдің маған ислеген жақсылықтарын қалай қайтарсам екен, деп ойладым, басына мүсин қойдыруға құдиретим жетпейди, ең болмаса хәпте сайын кәбирине гүл қойып, руұхына дууа оқырман деген нийетте келдим, лекин есерсоқ кәйин атамыз мени бул бахыттан да махрум етти. Ол қашан болса да сол әтирапларда мениң төбемди көрсе атып таслайтуғыны сөзсиз еди. Мениң болса изимде өлимимди сорайтуғын хеш кимим жоқ. Солай етип, төрт-бес жыл хәр жерде гезенделик етип күн көрдим. Кейинги жылы узагырақтағы районлардың бириндеги мийманханаға қарауыл болып орналастым. Әйерде бизлер бес адам едик. Мен, тағы бир қарауыл, котел жағатуғын киси, мийманларға төсек беретуғын сестра хозыяка хәм кир жууатуғын келиншек. Биз бенен хеш кимнің иси жоқ. Аймай айлығын береди. Тамак ток, кийим көк, зерикпесең жасай бер. Республикадан алыста болған соң бул жерге қонақлар оғада аз келер еди. Орайдан яки басқа жақлардан келген комиссияларды өзлери дәрек мәкеме басшылары жерге-жәмге тийгизбей алып кетеди. Бизің мийманханамызға тек мәденият яки спорт жарыслары болған уақытта ғана жай толып қалады. Басқа уақытлары боп-бос. Деген менен, биз хәр қайсысымыз бир мүйеште үрпейип отырмаймыз. Табылғанын орталық дастурқанға салып биргеликте шай ишемиз. Ара-тура усындай жақсы күнлеримиз ушын күрттай-күрттай ашшылап та турамыз. Әсиресе, оны шөлкемлестириуге комендантымыз Сәўле тепериш. Қалтаңда бары-жоғына қарамайды, өз еркин менен шығарып берсең бергениң, бермесең бир қолы менен билегиннен услап турады да, екинши қолын шалбарыңның кисесине урып жибереди. Оннан кейин оның қолының гезбейтуғын жери жоқ. Жақсысы, бети қарағаннан бары-жоғынды шығарып қутыласаң. Хаял болғаннан келип, ол ишимиздеги қарыўлысы хәм шаққаны. Жанағыдайда

дастурканды да демде бәдәстүрлеп таслайды. Ал, кир жууатуғын келиншек болса оған пүткиллей усамайтуғын еди. Жасы бираз жерге барып қалса да, еле таза түскен келиншектей тартыншақ, арақты куйып усынғаннан:

— Мен ишпеймен, — деп аузын басады.

— Он бес жасар бола-ә! — деп урысады оған Сәуле.

— Қырықтан өткенше наз етесен.

— Яқ, маған болмайды-ау, абысын, — дейди ол тағы.

— Қараманлай, бир өзин бейишке барған менен ишин писип өлесен-ғо. Оннанша хөммемиз бирге дозақта бола берейик те, ұақ-шақ.

Соң ол оған колын бир силтейди де, бизге тийиседи. Өзи тамадалық етеди, өзи закуска усынады, бизге тек усынған кесасын алыу, буйрығын орынлау қалады. Бир сөз бенен айтқанда бизлер төртеумизден де оның периштеси басым еди.

— Көрдин бе, ғошшым, — дейди котелши ағай, Сәуле былай жылысқаннан. — Көлдин жылқысындай болып типтик жүрисине карамайсаң ба? Көкиреклери сен қусаған еки жигитке дастық болады.

Ырасында да, Сәуленің келбети көрген көзди қызықтырғандай еди. Ат жақлы, көзлери дөңгеленген, кирпичлери абайлап ғана қолдан дизип қойғандай, жүргенде аяқлары типтик, суп-сулыу, оның үстине өзиннен бурын көзи күлип туратуғын, кейуаны болып қалса да, он сегиз жасар қызға бергисиз назы бар келиншек еди. Котелши ағай соны билгенликтен аузының сууы қурайды. Бирақ, анау-мынау дей алмайды, қорқады. Себеби, Сәуленің ойыны жаман, ашыуы келсе анау-мынау еркегинди бүгирлетип басып, бармағы менен шурқылтайын услап отырады. Ол, усыны биледи де, өзи үндемейди. Лекин, былай жырылғандай болса, маған ақыл бериуге мұстақ.

— Алағойсаң ғошшым, бахтың ашылады, — дейди маған. — Ер жигитке усындай қап қолдасатуғын қатын керек.

— Қапты ол көтерер-дә, бирақ оған мен қолдаса алар ма екенмен, — деймен күлип.

— Қорықпа, иним. «Еркек тананың басы артық» деген. Усы бастан жүрек шайды болсаң, ертен бизин жасымызға барғанда қәйтесен!

Бул гәплердин айрымларын Сәүле кирип-шығып жүрип еситетуғын да еди. Бирак, еситпегенге салады. Соған карағанда онын да кулағына жақса керек. Қалай деген менен жас, ойнап-күлгиси келеди. Ал, мен сирә ишимнен кууанып тураман. Тәғдирге тән бермеске болама, Генжегүлди қанша ойлаған менен енди жок. Өлгенлердин жаны кетеди, тири-тиришилигин ете берер екен. Бара-бара Сәүлениң өзи де мениң менен тийип кашып ойнайтуғынды шығарды.

— Қалайсан, мүррик кәйним? — деп бүйиримнен бүлк еттирип услап, бармағынын ушы менен қытықлап кетеди. Мен қытығым келгенликтен секирип түсемен. Егер басқалар бүйтип ойнаса көтермес едим, ал Сәүлениң «Мүррик кәйним» дегени маған «аппақ кәйним» дегендей кууаныш бағышлайды. Оннан бул сөзди былай өткенде де, былай өткенде де күтип тураман. Сәүледе усыны билгендей гә көзимди басып қалады, гә мойнымнан қытықлайды. Гейде ашық турған бөлмелердин биреуине ийтерип жиберип, мени кәтке жығып қытықлайтуғын еди. Сырттан караған адамға оның ислери жас баланын қылығындай түйиледи, бирак, мениң нәзеримде ол не ислесе де өзине жарасымлы еди.

Бизлердин ойынымыз жийилесе берди. Гейде ерли-зайыплардай кушакласып келип кроватқа кулаймыз, гейде бир-биримиздин бетимизден сүйисемиз. Бизлерге мыйығынан күлип карап турған котелшы ағай да, кир жууатуғын хаял да буны ерси көрмейди. Бизлер де оннан айбынбаймыз.

— Оралбай иним, абайла, — деди бир күни мениң қасымдағы карауыл. — Бул ойындарыңыздың кейни ыраска дөнип кетип, қутыла алмай жүрерсең. — Қутылмасак алағоямызда, — дедим мен. — Екибастан маған басқа өлип таслап турған хеш ким жок.

— Ғарры қатын ғой.

— Зыяны жок, қайта мен оннан бурын қартаймасам деп қорқаман. Жаста жапсақлы болдым. Хәзир де қарқ емеспен.

— Өзин бил, деди ол сууық демин алып. — Мен мәзи айтып қойып атырман да. Қартаймайтуғыны туұры, сүйеги полат хаял. Бирак, мениң бир қорқатуғыным — жолы кара хаял. Төрт мәртебе күйеуи өлди.

— Өзи өлтирмеген шығар.

— Әлбетте, өзі өлтирмейди ғой, Бірақ, ырым-дә! Кеш болғанда өп-әнейдей жүрген адам, азанда өлип шыққанын есितеміз.

Оның күйіп-жанып айтып отырған гәплери, маған жаны ашығанға карағанда, Сәуленің ләззетли кушағын меннен қызғанып атырғанға көбирек мегзер еди. Сонлықтан оның айтқан сөзлери сол уақыттың өзінде мына кулағымнан кирип, ана кулағымнан шығып кетип турды. Қала берди. «Жолы кара» деген ырымға хеш исенбеймен. Себеби, Генжегүлдин өкеси де мени «кара жолға» жорыды ғой. Сол жерде мениң ийнениң ушындай гүнөм болып па еди? Керисинше, өз өкеси еки қабат қызының ишине қамшы менен урып, өлгеннен кейин мениң үстимнен мылтық көширип жүр. Кулласы, Сәуле маған төнин бағыш етсе, мен оған бар ықласымды бериўте таяр едим. Ҳақыйқатында солай болды да. Гүз айларының бир күнинде екеумиз адам бендесиз қалған жети бөлмели мийманхананың ишинде қайтадан он сегиз жасар көддимизге келгенбиз. Кешикпей мен кишкене қалташамды көтерип барып, Сәуленің қолына кирдим.

Сәуленің үйи жесир катынның мүлкине сирә усамас еди. Есиктен киргеннен мурынның қанындай қып-қызыл гилем, басыўға аяйсаң, бөлмесинде импорт мебельлер, бир бөлмесине европаша стол-стуллер қойылған болса, екинши бөлмеси мусылманша. Аўқатланатуғын орны бир бөлек, дем алып жататуғын жайы бир басқа. Бир сөз бенен айтқанда, мен өзимди тирилей жәннетке кирип кеткендей сездим.

Сәуленің еки қызы, бир ул баласы бар екен. Қызларының биреуи бесиншиде, биреуи үшіншиде, ул баласы еле кишкене. Есейинкиреп кеткен қызлар онша маған үйренисеғоймады, ал бес жасар Барлықбай еки-үш күннен кейин-ақ алдыма келип отырып, хәр түрли сораўлар менен тынышымды бермейтуғын болды.

— Сен бизиң ағамсаң ғой-я?

— Аўа, ағаңман.

— Гүлнара менен Зийўар ағамыз емес дей береди. Айттым ғой, ағам деп, жеңилдиң бе, ўө-ө... Сен бурынғы ағамлардай өлип қалмайсаң ғой, я?

— Яқ, өлмеймен?

— Күшлисең, ғой я?

— Аўа, күшлимен.

Барлыкбайдың күндеги сорауы усыған уқсас мәниде дауам етер еди. Ең таң қаларлығы — «сен өлип қалмайсаң-ғо я» деген сорауды бир рет те умыт қалдырмайды. Мен әдепки уақытлары итибар бермедим, бирак, кейин ала сол ғөпти айтқанда мийиме бир нәрсе дик етип урылғандай болар еди, Ақыры, өлим деген хеш кимге жумсақ тиймейди, әжел менен хәзиллесе алмайсаң. Нәрестениң ғәпине қарағанда бул үйде ертеклердегидей, адам жутатуғын айдарха бар сыяклы. Ол да болса тек ересек ер адамларды тартатуғындай, жас нәрестениң көз алдында хөмме уақыт усы қорқынышлы картина елеслеп туратуғын сыяклы еди.

Ал, Сөүле балаларының сөзлерине итибар бермейди, маған да елестирмеуді әтинеди.

— Бала деген не демейди, — дейди маған. — Қудайым, ендиги бахтым пүгин болғай деп күнде бир уақ жағама түкирип отырман. Әуеле қудай, тилегим қабыл болады, мен әнейи адам емеспен, арғы-бабамыз талып-илимли адамлар болған.

Сөүле үш балалы болған сарықарын хаял болса да, еле кумары қанбаған таза түскен келиншеклердей мениң менен тынымсыз ойнар еди. Балалардың көзин алып, жууырып келип туу сыртымнан қушақлайды, көзимнен еки қолы менен тас қылып басады, соң қолларын әсте түсирип, мойнымды қытықлайды. Ямаса, төсекке аударып урады да, мени кундақтағы жас баладай етип, киндигиме аузын басып күлдиреди. Мен болсам қытыққа шыдамай жайдың арғы басынан берги басына аунап қашаман. Ол усыған бир кисидей мәс болып қалады. Бир сөз бенен айтқанда, әмиримиз сондай қызықлы өтип атыр. Әуелин бермесе де, ақырын берген яратқанға күнде мың қәтле шүкирлик етип, ишимнен дууа окыйман.

Бир күни үйимизге кешлетип Танатар деген киси келди. Сөүле оған пәйик болып жүрип хызмет етти.

— Бул мениң аталас ағаларым, — деп таныстырды Сөүле. — Аты Танатар. Қамсызландыруу агентлигинде баслык. Қудайға шүкир, усы тууысқанымның қарасығы менен жетим-жесирлигим билинбей отыр.

Танатар оннан сайын мардыйып шынтаққа таслап отыр.

— Оралбай иним, еркек киси хожалықтың ийеси, — дейди ол. — Сәуле қарындасымыздың бір нешше рет ешеги сокалап, қатты албырады. Үйде еркек киси болмаса қыйында! Ол балаларына хәм әке болды, хәм ана болды. Мине, енди бас қосып отыр екенсең, хожалықтың бір арысын сүйре, қудайға шүкир, аштан өлейин деп отырған күни жоқ. Оның үстине қарындасымыз баладай ақ көкирек, ийненин ушындай сумлығы жоқ адам. Не болса соған гүманланып, не болса соған урысып зейнине тийме.

Мениң ол айтпай-ақ зейнине тийгендей шамам бар ма? Ашыуы келген күни үйден қууып шықпаса да болар.

— Айтпақшы, мына балаларыңды неге қамсызландырмайсаң? — деди Сәулеге қарап.

— Оннан не болады?

— Не болатуғын еди, гүзеге салып көмип қойған алтындай, ертеңги күни алдыңнан шығады-ғо.

— Соны мен келистире аламан ба?

— Әй, өзин-әм қудайдан тилеген нашарсаң-ау. Болмаса, өзлеринди-ақ қамсызландырың, өзинди бес мыңға, күйеу баланы бес мыңға қамсызландырсан, аяқ астынан он мың шығады.

— Ол он мыңды ким береді бизге?

— Хүкимет береді. Бирақ, хәзир емес, бир-еки жыл өткен соң алып бериуге өзим жәрдемлесермен.

— Оны бизлер келистире алмаспыз-ау, Танатар аға.

— Хеш келистиргени жоқ, азанда арза жазып барың, кейин бир-еки бланкасына қол қойып берсеңиз болды, қалғанын өзим туұрылайман.

— Есесине бир нәрсе беремиз бе?

— Сәуле, қызық екенсең-ғо. Мен сеннен бир нәрсе төме етип, бәле көринип пе?

Биз сол күни түни менен Танатарды мақтап шықтық. Оның ақ көкиреклигин, баслықпан деп хәңкиймейтуғын кишипейиллигин айтып, ол дөгеректе оған тенегендей адам таба алмай әүере болдық. Азанда айтқанамыздай-ақ, ол бизлерди күтип отырған екен. Он-он бес минуттың ишинде екеумиздің өмиримиз он мыңға бахаланып, хұжжет жазылды.

Сәуле менен болған татыу турмысымыз бир кәлипте дауам етти. Мен ұақыт өткен сайын өз кемарымнан дөреген

перзентти көргим келетуғын, бирақ оны Сәўлеге айтыўға тартынатуғын едим. Ким биледи «саған усы салкын сарай, койнында ойнақшыған қатын азлық етти ме?» деп қуып шыкса кәйтесен. Еле жасымыздың ушына шығып отырганымыз жоқ, көрермиз, «перзент пенен дәўлеттин ерте-кеши жоқ» деп өзимди алдарқатар едим.

Майдың ақырында балалар каникульға шықты. Бизлер оларды алып, Бухараға — Сәўлениң үй бетине барып қайттық. Сәўлениң төркини шаруа екен. Әсиресе, биз барғанда тууым мапазы аяқланып, қоралар қозыға толып атырған пайыт еди. Балалар қозылар менен ойнағанына мәс болып, бир хәпте сол жерде ойнаўға қалды. Биз шемби күни барып екшемби күни кештеги автобус пенен қайтып кеттик.

Дүйшемби күнги бизиң ақшамымыз жүдә кеўилли басланды. Екеўимиз де тап усы бүгин ақ төсектиң үстине жиберилгендей, шырмауықтай еселип кең жайдың ана шетинен-мына шетине аўнадық. Бир-биримизди нәрестени күлдиргендей қытықлап ойнадық. Әсиресе, Сәўлениң шақалақ атып күлгени тамды төбесине көтерер еди.

— Әстерек, — деймен мен қысынып, — қоңсылар еситсе уят болар.

— Еситсе еситеди-дә, — деп бақырады оннан сайын. Журтты байы менен ойнап күлдирмей ме! Қудайға шүкир, сени маған айдап келген тәғдирге ризаман.

Биз тағы да кушакласамыз, сүйисемиз.

— Бүгинги ақшамыңнан сен перзентли боласан, — дейди ентигип. Бундайда ол сыбырланып келип қалады. Мен оннан сайын бийкуш боламан. Егер таңымыз усылайынша ўақ-шак пенен атқанда қәне еди... әттен!

Күтпегенде, ол мени узын гилем дорожкаға ший орағандай орады да таслады. Мен келиге сүнгиген келсаптай, дүп-дүзеу болдым да қалдым.

— Сәўле, дениң саума, дем ала алмай қаламан, — деп бақырдым гилемниң ишинен. Мениң дауысым оған гөне тамнан шыққандай болып еситилер еди.

— Неғыл дейсең? Қаттырақ айт, — дейди шақалақ атып күлип.

— Дем ала алмай қаламан.

— Қойшы, қапылтпай. Бир майданға шыдамай, жигит емессен бе?

Бул азлық еткендей, ол мениң бөксеме кеселеп минип алды.

— Хеш жерин ауырмады ма? — деди бақырып.

— Ауырды.

— Бәле келмейди, өлмейсең! Мен қәйинлериннің орнына сени түйебасты қылып атырман.

Соң ол диземе таман жылысып, әсте табанымды қытықлай баслады. Усы уақытлары кеулим қандай да бир жаманлықгы сезгендей болды. Не ушын мениң табанымды қытықлаудың зәрурлиги болып қалды? Неге биз балаларды бир хәптеге таслап келдик. Әсиресе, кишкене баласының бизлерди шығарып салып атырып:

— Аға, бизлер барғанша тағы өлип қалма? Өлмейсең-ғо, я? — деген сораулары есима түсип, тула-бойым жуу ете қалды. Маған өлим кәупи жақынлаған еди.

Сәуле мениң табанымды тынбастан хәр түрли жоллар менен қумартып қытықлай баслады. Мен табанымды гә жыйыраман, гә бүгемен, қала берди тынбай селкидеп күлемен. Мен хәр бир күшенип күлген сайын, Сәуле пәт алады. Усылайынша ол жигирма минуттай дем алмастан қытықлады. Ол да шаршады, мен де тым-тырыс болдым.

— Оралбай, — деди ол басы ушымнан үңилип. — Үндемейсең! Тамам болдың ба?

Ол телефонды тез-тез таулай баслады. Оның албырап турғаны бармақларының автомат цифрларынан шығып кетип атырғанларынан сезилер еди.

— Таңатар ағаны шақырып жиберин, — деди бир уақта. — Ало, Таңатар ағамысан? Мен-ғо. Болды. Жигирма минуттай. Болады, ярым сааттан кейин бе?

Ол трубканы дәрхал орнына қойды да мени бир айланды, көкирегимнің тусына қулағын қойды. Бул уақытлары мен қолымнан келгенше демимди шығармай жатыуға тырыстым. Ол мени анық өлдиге шығарып, шамамда асханаға қарай шығып кетти. Ал, хәқыйкатында мен пүткіллей тәндар едим. Оның менен қослас болған ярым жылдың ишинде мениң оғыры қытықшыл екенлигиме көзи жетсе де, табанымда хәсла қытық жоқлығын қыялына да келтирмеген еди. Ырасында

да, мениң тобығымнан жоқары қытықласа ишегим үзиліп қалғанша хуштан кетемен, лекин, табанымды жыбырлатқаны менен, кәр етпейтуғын еди. Сонлықтан мен Сәуле бөксеменің табанымды қытықлағанда, кеуілімді сумлық жайлап, шыдамай аяғымды тартыуға урындым, ишегим үзілгенше селкилдеп күлдим. Бірақ, булардың хәммеси жасалма, жан қыйналмай исленди. Соның ушын да, мен тири қалдым. Лекин, мына жипсиз қысып турған гилем трубаның ишинен аман шығаман ба, шықпайман ба, ол жағы нәгүман болып турды.

Азырақтан кейін Сәуле мени ораған дорожканың бир буршынан услап жумалатып жиберди. Мен дорожка менен қосып айланып, жайдың мүйешине барып өрре турдым. Сәулениң көзи тас төбесине шықты.

— Хау-хау, — деди албырап, — Тиримедиң?!

— Көрип турсаң, тиримен! Сениңше өлиуім керек пе еди!

— Ауа, ауа! Өлиуің керек еди! — деп ол бүркіттей үстиме тасланды.

Онда баяғы наз, баяғы мыйық тартқан шырайлы күлқиден намығу-нышан жоқ еди.

— Сен ишегиң түйіліп өлиуің керек еди! — деп ол мени жайдың ишинде услап алмақшы болып қууды. — Бәри бир енди өлесен. Бүгін усы жайдан аман шықпайсаң!

Ол мени услауға бар күши менен тасланды. Бірақ, асхана беттен арқайын келген пайытында мениң ойламаған жерде тири қалыуым оны рууқый жақтан албыратып таслаған еди.

Мен оның менен пышықтан қашқан тышқандай жан сауғалап қаша басладым. Қайымын тауып, оны аяғымды тутьп қалып жықтым да, сыртқа қарай атлықтым. Мениң шонтық несийбеме сыртқы қапы қулып урылған, гилти Сәулениң өзінде екен. Қапыдан қайтып айланған уақытларымда Сәулениң төрги жайдан мылтық алып шығып қиятырғанын көзим шалып қалды. Енди мени хақыйқый өлим күте баслаған еди. Шығып қашыуға есик жабық болды, айнардың бәри решеткалы.

Жан айбат пенен асханаға кирдим де, қапының артына жасырындым. Қудай жетімди аяды ма билмеймен, усы уақытлары бұфеттин қууысында турған гөш шабатуғын жалпақ

жүзлі, темир саплы айбалта қолыма илине кетті. Дәрхал қолыма алдым. Сәуле асхананың қапысын мылтықтың түтесі менен ийтерип ашты.

— Шық жетимек, каяктасан? — деп ол маған қарама-қарсы тәрәптеги газ плитаның қууысына қарай айлана бергенде бар күшим менен балтаны басына қойып қалдым. Күн арадан шарланып тұрған балта, уңғысына дейін кирип кетті. Сәуле газ плитаның алдына етбетинен құлады да, сес-семирсіз қалды.

Буннан кейін қалай милицияға барғанларымды айтып, уақтыңызды алмай-ақ қояйын, бірақ, кейін билсем ол қамсызландырыу агентлигинің баслығы менен биригип, күйеуін қамсызландырады да, оны өлтирип ақшасын алады екен? Хеш ким Сәуледен гүманланбайды. Қытыққа шыдамай ишегі үзіліп кеткен адамның хеш жерінде дақ қалмас екен. Лекин, бұл сапары ол қатты жаңылысты. Мениң бар гәпим усы. Ендиги жағында қандай жазаға хұким етсеніз, қуданың қылғанына қайыл болдым.

Оралбай сөзін айтып болды. Жыйналған аламан бұрынғыдан да бетер жым-жырт болып қалды. Хұкимдар өз әтирапындағылар менен бираз ойласты. Соң салдаманлық пенен орнынан тикейди.

— ЖӘМӘӘТ! — деди ол салмақлап. — Биз дәслеп бир нәрсени анықлап алыуды мақұл көрдик. Бул жетимше инсан өмири тууып, анасының жүзин көрмеген екен, егер усы жерде оның анасыман деген хаял бар болса ортаға шықсын.

Ортаға хәр жер-хәр жерден тәуір-ақ кейуаны болған хаяллар шыға баслады. Демде олардың саны жүзлегенге жетті.

— Сизлердің ишинізде хақықат анасы болмыш қайсысың? — деп сорады тағы хұкимдар.

— Мен! — деп шуұласты хөммеси.

— Ұа-ха! Әжеп сауда болды ғой бул! Бөриніз де сол балалар үйинің алдына таслап кетип пе едиңізлер!

— Аға! — деп шуұласты тағы да.

— Мейли, биз исендик. Олай болса шешим былай — бул жетимше инсан дүньяға шығып не көрди, еле жас екен, қуданың берген өмир жасын жасасын, бірақ та бир шәрт пенен, сизлердің ишинізде оны хақықат анасыман деп төн

алған биреуиңиз перзентиңиздиң орнына дар арканын мойныңызға кийесизлер!

Ортаға шыққан ҳаяллар сам-саз болып қалды.

— Күтип турмыз! — деди хұкимдар.

Ҳаяллар тырс етпеди.

— Нәмәрт екенсизлер, — деди соң ғәзеп пенен, бийопа катынлар екенсизлер. Егер олай болмағанда бауыр етиңизди өз денезиден үзип таслап кетпеген болар едиңизлер! Қәне, иплас аяқларыңызды кейинирекке тартып, шегининлер.

Ҳаяллар жалма-жан адамлардың арасына араласып кетти.

— Сиз өлим жазасынан азат етилесиз, — деди хұкимдар Оралбайға карап. Хәм буннан былай мәмлекетлик тәмийинлеуде жасайсыз.

— Бир өтинишимди тыңлаңыз, — деди Оралбай жалма-жан. — Маған қайта өмир инам еткениңиз ушын мың-мың рахмет. Лекин, мени мәмлекетлик тәмийинлеуде қалдырмаңлар. Мен адамлар менен араласып жасайын. Мениң де журт катары үйим, бала-шағам болсын!

Хұкимдар хәм оның мәсләхәтгөйлери «қанхордың» соңғы өтинишин инабатқа алды. Оның аяқ-колындағы кисен шешилди. Оралбай әзиниң жеп-жеңил денесин жыйналысып турған аламанның үстине таслады. Халық оны жерге түсирмей қакшып алды.

* * *

Оралбай пәт пенен темир кроватьтан жерге ларс етип кулап түсти. Мийирбек ушып түргелди де, оның қолтығынан сүйеп түргелтті.

— Хеш жериң ауырмады ма? — деди бетине үңилип.

Оралбай оған хайран қалған пишинде бир заман тигилип турды, — Кууана бер жора, аман қалдық, — деди соң күлимсиреп.

— Неден аман қалдық?

— Бизлерди қутқарып жиберди.

— Ким?

— Хұкимдар.

— Хұкимдар?! — Мийирбек ишек-силеси катып күлди.

— Ертектегидей қыял етесең-аў, жора.

— Як, күлме, — деди Оралбай оны исендиргиси келип. — Мен ырас айтып отырман. Бизлер екеүмизди шар базардағы дар майданына алып барды. Сол жерде биз соңғы сөз сорап, хөмме хакыйкатты айтып бердик. Кейин азат етті.

— Оралбай, азмаз дем алып, өзиңе кел. — Мийирбек оны кроватька отырғызды. Шаршағансан. Түс дегенге нелер енбейди? Усы заманда дар бар ма?

— Кайдан билесен? Мәмлекетлер өзгерип атыр, сиясатлар өзгерип атыр. Мүмкин солай болыуы да.

— Бәри бир бизди азат етпейди. Нызам алдында сениң жетимлигиң, мениң мүсөпирлигим бир тийин. Ақыры, еситкенбисен сирә, адам өлтиргенлерди жазадан азат етип жибергенин.

— Биз ҳеш кимди қастан өлтиргенимиз жоқ ғой. Я өзимиз өлип шығыуымыз керек пе еди? Бәри бир сол акшам я олар, я сениң менен биз өлиуимиз мүмкин еди ғой!

— Мүмкин еди. Деген менен биз адам өлтирдик, достым, жан кыйдық, қан төктик. Қан сораусыз болмайды.

Усы уақытлары темир қапы ашылды.

— Шығыңлар! — деди еки гүзетши есик аузында тұрып. Олар есикке қарай жүрди. Гүзетшилер булардың қолларынан шырппа услады да, екеуине бир кисен урып, алып шығып кетти.

Оларды суд залына алып баратырған еди.

Апрель, 1993-жыл.

БЕЛГИЛИ ИНСАНЛАР ӨМИРИНЕН

ЭССЕ

ХОЖАМ, ИСЕРСЕҢ КЕБЕРСЕҢ...

Бердақ шайырдың «Хожам» атлы хәзил қосығынын дөрелиуін хәр ким хәр түрлі тәрийиплеп жүр. Биреулер «Бердақтың анасы хожа болған, соның ушын дайысына басқы ретинде жазған» десе, тағы биреулер «ауылында сыкмар, зыкна бай адамды әжиуалап жазған» деген жормалларды да айтады.

Ал, «Хожам» қосығының хакыйкый дөрелиу тарийхы төмендегише. Буны маған бир неше жыллар алдын, Қарақалпақстанға мийнети сиңген шыпакер Қурбангүл Әметова (мархум) айтып берген еди.

Жақында Қурбангүл апаның иниси, Шымбай қаласында жасаушы Қазақбай Реймов та сол пикирди тастыйықлады.

— Мен Рейимниң баласыман, — деди ол. — Рейимниң әкеси Сейткамал хожа Бердақтың заманласы, дегишип ойнайтуғын жорасы болған. Атамыздың отырықлы мөканы сол уақытлары Қарақум ийшан медресесиниң арқа күн шығарында, Еркин арнаның бойында екен.

Бир күни Сейткамал атамыздың ауылында мереке болып, бир үйлик қонақ атамыздың үйине киргизилген. Мерекеге ол уақта көпшилик ешекли келеди. Қонақлар нағыз әнгимеге кирискен пайытында бир хәнги ешек босанып кетеди де, қазықларға байланған жигирмалаған ешектің бөрин үздиреди. Босанған ешеклер топары менен Сейткамалдың писип турған тарысына түседи. Атамыздың есигиндеги дийқаны арман кууады — шығара алмайды, берман кууады — шығара алмайды. Ақыр, колындағы белди топарлы ешекке қарай ылақтырады. Бел келип Бердақтың ешегиниң тирсегин шауып кетеди. Енди буны Бердаққа қалай айтады? Сейткамал да гәпке шеберлеу адам екен.

— Бердақжан, халықта «ийт төлеуи бир күшик» деген гәп бар, сол айтқандай «ешек төлеуи бир гүрре» болағойсын, бизиң баллар тарыға түскен ешегинди айдайман деп тирсегин бел менен шауып алыпты, — дейди.

Бердақ сол жерде тапқырлық пенен:

Хожам, исерсен, кеберсен,
Өз дәулетине теберсен,
Ешек пишпеге шеберсен,
Ешек сүннет еткен Хожам,

— деп изин шубыртып жибереди.

Сейткамал қысынғанынан:

— Бердақжан, усы гәп усы жерде қалсын, мына қосығынды басқа жерде айтып жүрме, — деп шапан әкеліп жабады.

Лекин, үй толы адамлар кими бир шуұмағын, кими еки шуұмағын ядлап алып, ертеңине-ақ елге таралып кетеди. Мен бул әңгимени әкем Рейимнен өз құлағым менен еситтим. Ал, әкемиз болса қонақларға қызмет етип жүріп өз көзі менен көрген.

Бердақтың бул қосығы бойынша информатор Қазакбай Реймов хәм Қурбангүл Әметовалардың бул пикирлерине алып-қоспайым жоқ. Илимий сыпатлама да бермекши емеспен. Лекин, бабамыздың хәр бир қосығының дәрелиу тарийхы усылайынша анықланып бара берсе пайдадан жырақ болмайды.

«ХАҰ, БЕРДАҚЖАН ЕКЕН-ҒО»

Жоқарыда биз айтып өткен информатор Қурбангүл Әметова Бердақ шайыр хәққында атасынан еситкен және бир уақыяны айтып берген еди.

— Бабамыз Бердақ сүүреттегидей жүдә сулыу болмаған болса керек, — деди ол күлип. — Лекин, Қәуендер Бердимуратовқа рахмет, оны сондай шырайлы, сондай саулатлы етип сүүретлеген. Кишкене уақытларымда Сейткамал атамнан еситиуімше Бердақ шайыр ири денели, дәпен кара киси болған екен. Ол бақсышылық етип тойлар сауған. Бирақ, жалшытып хеш нәрсе алмаған. Бәхәрде берген тойға гүзде бир батпан тары яки жүуери береді екен. Сонлықтан ол бир тауып, бир таппай кәмбағаллықта күн кеширген.

Бир күни ол жолы түсип Шақаманда болып атырған тойдың үстине келипти. Қур жыйналып, ортада бақсы айтып атырған екен. Бердақ жұпыны кийимде болғанлықтан оған хеш ким итибар бермеген, құрдың бир шетінде аманат ғана

отырыпты. Халықта гәп бар ғой, «таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы». Хәзиргидей телевизор я театр жок. «Бердак» деп көп еситкени менен әпиуайы халық оны танымайды.

Баксыда, палуанда әруак болады. Қурда айтып атырған баксының нама қайтарыуына кеули толмаған Бердак:

— Иним, дуутарыңды берип тур, мен-әм бир нама кашырып көрейин, — депти.

Бердақтың «хә-ә» деген дауысынан-ақ оны таныған биразлар:

— Хау, Бердак келипти-ғо!

— Мынау Бердакжан-ғо! — деп қууанысып қоя берипти.

Сол күни Бердак таңға дейин қосық айтып, халыққа қалыс хызмет еткен екен.

КҮНХОЖА ХӘМ ОНЫҢ БАЛАСЫ

Бул уақыяны да информатор Курбангүл Әметова атасы Сейткамалдан еситкени бойынша айтып берген еди.

Күнхожа шайырдың ул перзенти болмапты. Жасы биразға барғанда уллы болып, журттың тилсуғынан қорқып, оны өспирим жигит болғанша қыз кийимінде кийиндирип қойған екен.

Қанша жасырғаны менен ауыл балалары оның баласының қыз емес ул екенин билер екен хәм әкеси той-мерекеге кеткенде урланып, ойынға алып кетер екен. Кем-кем есейе келе балалар менен гештекке қосылатуғын болыпты.

Бир күни кеш песинде Күнхожа ғаррылар менен мерекеден киятырса ауылдағы үйлердің биринен лапызы жүдә бәлент бир жигиттің қосық айтып атырғанын еситипти.

— Пай, заңғардың баласына Аллатаала хауазды берген екен-ә! — депти ықласы кетип. Жанындағылар да қосылып мақтапты.

— Балаң қайда? — депти үйине келип хаялына.

— Жоралары менен гештекке кетип еди, — депти хаялы.

— Уах, әттең!.. Кетти онда! — депти қатты қапа болып. — Таярлығыңды көре бер, балаңнан айрылдык!

Хақыйкатында да, кешикпей, баласы әкесиниң сук нәзеринен дүньядан өтипти. Хаслында, басқаларға карағанда Күнхожаның өзиниң көзи қатты болған.

ОН ЕКИ ПЕРДЕНИ СӨЙЛЕТКЕН БАРМАҚЛАР

Дуутар намалары қарақалпақлардың ең сүйип тыңлайтуғын сазларынан есағланады. Халқымыз өткен әсирде жасап өткен белгили бақсы хәм сазенделер Ақымбет бақсы, Муұса бақсы, Ешан бақсы, Айтжан Хожалепесов, Қаражан Қабулов, Ибрайым Патиллаев, Әмет Тарийхов, Шанияз Ерниязов, Файбулла Ибадуллаев, Генжебай Тилеұмуратовлардың исмин жақсы биледи хәм яд етеди.

Солардың ишинде саз жөнелисинде Айтжан Хожалепесовқа тең келетуғыны болмаған. Хәзирги күнде де қарақалпақ радиосынан ол шерткен наманы халқымыз айырмай таныйды. Ол шерткен саздың кәраматы сазендениң көкирегинде хәм саўсақларының шеберлигинде болса керек.

1970-жыллардың орталарында Қарақалпақстан телевидениесинде Айтжан Хожалепесов хәққинда арнаулы көрсетиў болды. Сонда белгили скульптор Дәрибай Төрениязовтың айтқан мына гөплери еле есимде.

— Айтжан аға мениң туўған бажам еди, — деди ол сонда. — Бир күни үйине қыдырып барсам, ол негедүр қапа халатта отырған екен. Мениң менен де салқын аманласты.

— Дәрибай иним, — деди азмаздан кейин. — Он еки пердени сөйлеткен мына саўсақлар ертең бир күн топыраққа араласады-аў. Соны ойласам таңға уйқылай алмай шығаман.

— Ондай демен аға, еле жассыз. Сизге өлим хәққинда ойлаў ерте, — дедим мен.

Мениң тәселлемнен бәрибир оның кеўли тәскин таппады. Халықта гөп бар еди, «Аллатаала бендесине өлимин алдын ала билдиреди» деген. Дәрхал сол қыялыма келди. Лекин, ойыма келген бул пикирди оған билдирмедим.

Хақыйкатында да, Айтжан аға кешикпей қайтыс болды. Ол бары-жоғы қырық сегиз жасқа толған, енди-енди отағасы болып қиятырған еди.

Айтжан аға хәққинда филология илимлериниң докторы Әбдисайыт Пахратдинов былай еслейди.

— Ол жыллары мен радиода музыка редакторы болып ислейтуғын едим. Өлиминен алдын Айтжан аға радиода техник болып ислейтуғын Андрей деген орысқа еки шийше вино берип, он бир наманы магнит лентасына жаздырған екен.. Айтжан ағаның билетуғын намалары жүдә көп еди. Лекин, заманның қытшылығы, лентаның жетиспеушилиги себепли зорға он бир наманы түскен. Онда да жасырын. Себеби, ол уақытлары арнаулы рұқсатнама болмаса лентаға түсиу қадаған, баксы да, сазенде де, артист те өз номерлерин тиккелей эфирде атқаратуғын еди.

Айтжан аға қайтыс болғаннан кейин Андрей еситтириуге бериуге қорқып жүрген лентаны шығарды. Хәммемиз алтын тапкандай қууанып, фонетикада отырып тынладык. Енди оны эфирден жиберииимиз керек. Жиберейин десек намалардын атын билмеймиз.

Сол жыллары баксы Қаражан Қабулов тири еди. Дәрхал оны үйинен алдырдык. Ол хәр наманы еситкен сайын көзине жас алып:

— Шырағым-ай, шырағым-ай, сен де бир адам орнына кеттин-ау, — деп хәмме намалардын атын айтып берди.

Атақлы сазенде Айтжан Хожалепесов хаққында бизге жетип келген бар мағлыұмат усы. Кейинги сазенделер ишинде оған усатып Шоманай районының хәкими болып ислеген Есемурат Юсупов ғана шерте алар еди. Ол шерткен сазлар баксы Қалбай Қалжановтын үй архивинде сақлаулы тур.

СҮЙЕУ БАҚСЫНЫҢ ЫРАС АТЫ КИМ?

Қарақалпақ жыраушылығының негизи аңыз әңгимелерге қарағанда Қорқыт атадан басланады. Оннан бериде бизге жетип келген исимлер — Соппаслы Сыпыра жырау, Жийен жырау, Шаңкот жырау, Өгиз жырау (Хожамберген), Қурбанбай жырау, Қыяс жырау, Шамурат жырау, Жумабай жырау, Жақсылық жырау хәм басқалар болып дауамланып, изи бүгинги жасларға уласып кетеди.

Қобыз бенен жырлау қазақ халқында да бар. Оларды «жыршы» деп атайды. Лекин, олар дәстан жырламайды, жөнекей қосық та айтпайды. Бул жыршылар руұхый қәстеликке шалынған хәм басқа да соған уқсас науқасларға

әрүак шақырып, терме айтады. Яғный, бизиңше айтқанда оларды поркан деуге болады.

Бақсылар шежиреси болса бизде Ақымбет бақсыдан басланады. Бәлким, оннан бурын да нешше дүркин бақсылар өткен шығар, хәзирше аты халқымызға кеңнен таныс болған бақсылардың устазы болған Ақымбет бақсы. Ақымбеттен Муұса бақсы, Сүйеу бақсылар жол үйренген. Сүйеу бақсынын жолы Муұса бақсыға карағанда сәл әзгешелеу. Ол өзи Тахыятас әтирапында жасаған түркменлердин шаудыр рууынан болғанлықтан Хорезм хәм Ташауыз, Гөне Үргениш әтирапында бақсышылық еткен. Атқарған қосықларын да сол жердеги жергиликли халықтың тилине, нама ырғағына бейимлестирип жиберген. Сонлықтан ол атқарған намалар «Сүйеу жолы» деп аталады.

Енди Сүйеудин ырас атына келсек. Бақсы Кәримбай Тыныбаевтың устазларынан еситиуи бойынша оның ырас аты Султанияз болған. Сүйеу болып аталыуы, қосықты бир неше саз әсбапларының сүйемеллеуинде, яғный, гиржек, баламан хәм дәптиң қатнасыуында айтыуына карап, «Сүйеу бақсы» аталып кетеди.

Сүйеу жолын жетик меңгерген бақсы Жапақ Шамуратов. Ол бақсышылық пенен бирге композиторлық таланты да болғанлықтан, намаларды қайта жетилдирген, оған нәзик ырғақлар қосып, байытқан.

ЕЩАННЫҢ ӨКПЕ-ГИЙНЕСИ

Дәрьяның оң жағалауында Муұса жолына қосық айтыуда Ещан бақсыдан өтетугын бақсы болмаған. Оның көзи әззилеу болғанлықтан халық арасында «Ещанкөр» деген лақапка да ийе болған.

«Қарақалпақкитап» акционерлик жәмийетининң баслығы болып ислеген Айназар Қунназаров бул бақсы хакқында бир мағлыұмат айтып берген еди.

Өткен әсирдин қырқыншы-елиуинши жыллары Қарақалпақстан Республикасының биринши басшысы болып ислеген Пиржан Сейтов хаслы хожелиши болып, өзи Нөкиске көшип келген менен ата-анасы Хожелиде жасайды екен.

Бир күни оның әкеси қасына төрт-бес ғаррыны ертип, баласының үйине қыдырып келипти.

— Балам, мен мына ғаррыларға Ещан бақсыны айтқызып беремен деп ертип келдим. Соған, бақсыны үйіңе алдыр, бир заман қулағымыздың шаңын қақсын, — депти.

Пиржан Сейтов бақсыға адам жиберипти. Жиберген адам исти питире алмай қайтып келипти.

— Ғе, Ещан қайда?

— Келмеди.

— Неге?!

— Атақ берген бақсылары айта берсин деди, — депти шабарман айыплы адамдай төмен қарап.

Сол күнлери Жапақ бақсыға атақ берилип, Ещан умытылып қалған екен.

Пиржан аға оған кешикпей хұрметли атақ бергизиуге уәде берип, екінши мәрте адам жиберип алдырған екен.

ШАҚША

— Ағам қатты ашыушак еди, — деп еслеген еди бир сапары Ещан бақсының баласы Жарылқаған Ещанов. — Апам бийшара оны ешеғине мингизип жолға салып жибергенше тик аяққа турып хызмет қылар еди. Бул тәртипке балалары бизлер де көнлигип кеттик.

Ағамның бул минезин көпшилик заманластары, дос яранлары да билетугын еди. Бир сапары Кегейлидеги тойда енди курға шыға бергенде шынжырлы мыс шақшасын (насыбай шақша) урлатып алыпты. Шақша ҳақыйкатында да жүдә сулыу еди. Ғаслы мыс демесең алтындай жарқырайды. Оны хәр күни памазый тауар менен ысқылап, жылтыратқан үстине жылтыратады. Қақпағына байланған гүмистей жиңишке шынжыры белине қыстырғанда өзгеше сән берип турар еди.

Шақшадан айрылған соң бақсыдан йош кеткен.

— Ким алса да шақшамды қайтарып бериндер, — деп өтиниш етеди жыйналған курға.

Хеш ким үн катпайды.

— Шақша табылмағанша қосық айтпайман! — деп турып алады тағы.

Оның менен шақша қууыспапты. Баксы дуутарын қабына салыпты да, ешекке қынаны басыпты. Ол сол кетистен түни менен Шымбайға — шақшаны соққан мыскердің үйіне келипти. Баксының минезине қанық мыскер устаханасына кирип, тап сол тақылетте шақша соғыуға кирисипти. Түннің әлленемирінде шақша таяр болыпты.

— Унады ма? — депти мыскер оған.

— Тап кеулимдегидей болыпты.

— Онда мин ешегине!

— Қаякка?

— Тойға! Мен де сениң менен бирге бараман. Жыйналған сонша журттын пысин қурытууға болмайды. «Ықлас-қалас» деген, обалына қаласан!

Жулдызлар семип баслағанда тойханаға келсе, сол елдің кәтқудалары ортаға отты жақтырып:

— Сабыр етиндер, Ещан усынша журттын ықласын жығып кетпейди, келеди, — деп қурды таркатпай отырған екен.

Сол күни ағам сәскеге дейін қосық айтып, журтка тамаша берипти.

БӘСЕКИ

«Ойын-харам» деген гәп бар халықта. Бирақ, бул уақыя ойын емес, қызығыушылықтан келип шыққан бәсеки болса керек.

Қосықшы Калбийке Мәтякубова мына уақыяны айтып берген еди:

— Кегейлиде, «бесинши ауыл» бетте Ещан аға менен бир тойда хызмет еттик. Үлкен сейсханаға қур дүзетилген. Ортада от жанып тур. Баксының қасында баласы Курбанбай гиржек шертип отыр. Қурбанбай сонда он үш-он төрт жаслар шамасындағы бала еди. Мен баксыға шәкирт түскенмен. Ара-арасында:

— Қызым, бир-еки нама қайтар, — деп маған да нәубет береди.

Бақсы әйне қызған уақтында құрда адамлар сийрексий баслады. Ешан ағаның көзі әззилеу болғанлықтан сезбеди.

— Аға, құрдан адамлар серпилип баслады ғо, — дедім мен бір уақта шыдамай.

Құрдан адам кетиу — бақсы ушын ең әуметсизлик. Ешан аға бирден тоқтады да қалды. Тынласақ, узақтан тал-тал еситилген бақсының хауазы келди. Үшеумиз бирден хауаз шығып атырған тәрепке жууырыстық.

Барсақ, тойхананың бир тәрепинде жүуери атыздың ишине екинши құр жыйналған. Ортада Құрбанияз бақсы қосық айтып тұр.

Құрбанияз Ешан бақсының шәкирти еди. Сол жыллары адамлар арасында «Ешан айтқыш па, Құрбанияз айтқыш па?» деген шешими қыйын сауаллар жүретуғын еди. Екеуин бир уақыттың ишинде өз кулақлары менен еситип көриу ушын ауыл адамлары бир-бирине айтпай, еки бақсыны да тойға шақыртқан екен.

Құрбанияз бақсы устазын құр шетинде дуутарын қысымлап тұрғанын көрди де, қалша қатып қалды. Себеби, шәкирт ушын устаздың үстине руксатсыз келип қосық айтыуы қатты айып болады.

Сонда Ешан аға құр шетинде тұрып Құрбаниязға қолының арты менен пәтия берди. Сөйтти де ешегине минип, қынаны басты. Бизлер Құрбанбай екеумиз қамшының зарпына шыдамай жортып баратырған ешектің изине ере алмай шала өкпемиз шықты. Адамлар еки тәрепте жапырылып Ешан ағаға жалынып киятыр.

— Ешан аға, бир ашыуынды бер!

— Ешан аға, билмеслик бизден өтті, бир ашыуынды бер!

Оған кулақ асып атырған Ешан жоқ.

Қара көрим жерге барғанда аспан жәп-жарық болып кетти. Жалт қарасақ, бизлер қосық айтқан сейисханаға от кеткен екен.

Бурында да халық аузында айтылып жүрген бул гәпти мен 1989-жылы Қәлбийке апаның өз аузынан еситтим. «Өмирдің үш паслы» фильмине сценарий жазарда бул уақыяны пайдаландым. Бирақ, онда Ешанға терис пәтия бергизбедім. Сол күнлери өзимнің де кеулимде гүдик пайда

болды. «Хакыйкатында да Қурбанияз бақсы Ещаннан алық болды ма екен?» Бул сауалды бир неше адамларға берип көрдим.

— Сен қушап, менде де сол ғұман бар еди, — деди жазыушы Узакбай Пиржанов. — Бир күни Ещан бақсыны да, Қурбанияз бақсыны да тыңлап көрген бир ғарры менен ушырастым

— Ещан болмақ қайда-а! — деди сонда ол маған.

Усы ғәп қамшы болып, Ещан хаққында киноны ислеуге кирисип кеттим. Сценарий жазылып болынғаннан кейин бақсының баласы Жарылқаған Ещанов хәм Турғанбай Қәлендеров пенен бирге бақсының қәбирин зыяратладық. Бақсы атамыз Халқабаттың арқа күншығысындағы Шыбылай Шайых қойымшылығына жерленген екен. Қәбир Шайыққа арнап салынған макбаранын артында шама менен жүз метрдей аралықта еди. Оған қәбирлердин арасындағы ийрек-ийрек соқпақ пенен зорға жақынлап бардық. Қәбирге темир қорғанша орнатылған. Лекин, оған бояу тиймегенине көп жыллар болғаны көринип турыпты. Бәринен де бетер, оған кимнің қәбири екенлиги де жазылып қойылмапты.

Хәзир мәденият хызметкерлери хәм жәмийетшилик Ақымбет бақсының қойымшылығын тапты. Лекин, бақсының қәбири қайсы екенин билмей атыр. Уақыт өтиуи менен Ещан бақсының да қәбири белгисиз болып қалатуғыны такыйық. Себеби, сол күнлердин өзінде Жарылқаған аға науқас еди. Енди болса ол арамызда жок.

Ещан бақсының шәкиртлериниң шәкиртлери бола ма, ямаса ауылласлары ма, бул теберик инсанның қәбир тасына атын жазып белгилеп қойса сауаплы ис болар еди.

«АЙҒЫРЫНДЫ КИСНЕТПЕ»

Бизиң халықта «айғырынды киснетпе, байталым иш таслайды» деген әжиуалы нақыл бар. Яғнай, бул биреу екинши биреуге орынсыз талап қойған жағдайда айтылатуғын гәп. Сол сыяқлы Ещан бақсының да ешеги орынсыз жерде аңқырып жиберип, ийесине гәп келтирген екен.

— Ешан ағанын бир ешеги бар еди, — деп еслейди актер хәм режиссер Тилепбай Қошқаров. — Бақсы үйинен минип шықса туп-туұры радиоузельдин алдындағы дилграмға маңлайын тиреп тоқтайды. Қосығын айтып шығып қайтип минсе, туұры үйине алып барады. Бақсының көзиниң әззигилине бола, жәниұар үйретип койғандай еди.

Халық арасында мынадай гәп бар: Ешан бақсы түски еситтириуге келип, ешегин дилграмға байлайды да, өзи ишки кирип кетеди. Фатима Бекполатова студияда қосық айтып турған екен. Студияның есигин кимдүр ашық қалдырып кеткен болыуы керек, усы ұақытлары Ешан бақсының ешеги аңқырып жибереди. Ол байлаулы турған дилграм қапыға жүдә жақын екен. Нәтийжеде, Фатиманың хаұазына қосылып, ешек-тин аңқырысы да эфирге кетеди. Ол заманлары көшелерде дилграмға қыстырылған қалпақлы радиолар бар. Хәмме жерде радиода қосық пенен бирге ешек аңқырады. Обкомның биринши секретарының кабинетиндеги радиода да сол аұхал. Радиокомитеттин баслығы сол ұақытта шайыр Хожабек Сейтов екен. Хожабек аға усы мәселеде жоқарыдан көп гәп еситеди.

Ол ертеңине хөммени жыйнап, жағдайды үйренип, буған себепши болған Ешан Қосполатовқа «выговор» береди.

— «Выговор» деген неүе? — деп сораиды бақсы қапталында отырғанлардан.

— Аға, ол әке-шешенди қақыратып сөккен менен бирдей, — дейди сораған адамы. Шамасы, ол хөзилкеш адам болса керек. Ешан бақсы шыртылдақ адам, шыдамай:

— Хәй, Хожабек, аңқырған мен емес, выговорынды ешекке бер! — дейди дирилдеп.

Алым Әбдисайыт Пахратдинов бул ұақыяны «бундай болыуы мүмкин емес, бул анекдот» деп бахалайды. Лекин, көпшилик адамлар ұақтында усы ұақыяның ырас болғанлығын айтады. Сонлықтан да, мен бул эпизодты бақсы хәққындағы киноға кириттим хәм усы шығармада қайта пайдаланып отырман.

ИБРАЙЫМ БОЛЫС ХӘМ БАЛА ЕЩАН

Ешанның көзиниң әззилиги бала ұақтынан басланған. Сонлықтан оны анасы Кегейли арнаның көпириниң аұзында

отырған атақлы Қарийшанның (қарый-ийшан. Ырас атын анықлай алмадым) қолына тапсырып, кітап ашып көріп емлеп бериуін әтіннiш етеди. Ол ийшанның үйинде иниси Есбосын менен бирге болады, күндиз ийшанның қойларын бағады.

Бир күни сүриудің изинде жүрип қосық айтқан хауазын жолдан өтип баратырған Ибрайым болыс еситип қалып, аттын басын бурады.

— Кимнің баласысан? — деп сорайды болыс баладан.

— Шериушидеғи Қосполаттын!

Ешан бақсы қарақалпақтың шериуши рууынан екен. Усы жерде болыс оған және бир қосық айттырып көріп, бәрекелласын айтып жолға түседи.

Кешикпей сол әтирапқа жақын жерде той болады. Ибрайым болыс адам жиберип, тойға баяғы бала бақсыны алдырады. Сол уақытлары Ешан 15-16-жаслар әтирапындағы жас өспирим екен.

Ибрайым болыс қатты сазенде адам болған. Сол тойда өзи құрға шығып, Ешанды халыққа таныстырады хәм оған усы тойды саууу ушын пәтия береди. Болыстың өзи қасында дуутар шертеди.

Кешикпей оны ийшанның үйинен алдырып, Шерназар бақсыға шәкиртликке береди. Шерназар бақсының мөканы «Кәлжижағыс» бойында болған. Хәзир оның ата мөканында баласы жасайды. Ешан бақсының тууылған ауылы Б.Кәримбердиев хожалығында. Бақсының өзи жасаған жай ата мөканында еле бузылмай турыпты.

ОПЕРАЦИЯ

Шымбай қаласында Николай патша салдырған атақлы «тас больница» бар. Жай тас гербиштен салынғанлықтан, усылай аталып кеткен. Отызыншы жыллардың ақырында усы емлеуханаға Ташкенттен Иванов деген көз докторы келип, емленип атырған көзи әззилердің биразына дәри берип, биразын операция ислеп, көзлерин емлеген. Бул докторға көриниуге Ешан бақсы да миясар болған екен. Доктор оның көзине операция ислейди, көриуи бираз жақсыланады.

—Бир хәптеге дейин самалға шықпан, соң кәзиниз биротала жақсы болып кетеди, — дейди доктор оған. Бирак, Ибрайым ағаның:

Уа, денсаулық, денсаулық,
Сен бир жүрген колжаулық,
Базарың түсип кеткенде,
Бахан пияз бир баулық.

дегениндей, Ешан бақсы да «ашылар көз ашылды, енди не кылар дейсең» деген пикирге барып, кеште урланып, клубка —Тамараханымның концертине барады. Концертке бир мәскүнем де кирип қалған екен:

— Тамараханым, «Шымбай»ды айт!
— Тамараханым, «Ешбай»ды айт!

деп хәр қосықтың атын бир айтып, журтқа қосық тыңлатпайды. Бундайда Ешан бақсы шыдап тура ала ма?!

— Тыныш отырасаң ба, жоқ па?! Биз қосық есितейик деп келдик бул жерге! — дейди мәскүнемнің ийнинен басып.

Усы уақытлары мәскүнем бақсының манлай алдына бир муш түсиреди. Операция болған көз сол жерде қанап кетеди.

Ташкентли профессор да енди бул көзге хеш илаж ете алмайды. Нәтийжеде, бақсының көриуі бурынғы «таз кебине» түсип, аяқ жолын ғана көретуғын жағдайда қалады.

«ӨМИРБЕК ЛАҚҚЫ»

1983-жылы «Совет Қарақалпақстаны» (хәзирги «Еркин Қарақалпақстан») газетасында ислеп жүрген пайытларым. Бир күни редакторымыз Ибрайым аға Юсупов мени кабинетине шақырды.

— Мына комедияны бир оқып көр, — деди ол қолыма өзиниң «Өмирбек лаққы» деген пьесасының машинкада басылған нускасын усынып. — Соң пикиринди айтарсан.

Мен пьесаны қолыма аларымды-алмасымды билмей екиленіп қалдым. Ол мениң тартынып турғанымды дәрхал түсінди.

— Оқып көре бер, пикир тууылса ойлап көріп өзим жазаман. Мен саған сатирик болғаның ушын оқыуға беріп атырман, — деди ол.

Пьесаны жүрек етинкиремей қолыма алдым. Кеште үйге барып бір заманда оқып тасладым. Соннан ууайым басты. Ибрайым ағаға қандай пикир айтаман? «Хеш кемиси жоқ» десем мени «қорқақ екен, баслығы болған соң тартынып атыр» деп ойласа, «мына жери мынадайлау екен» деп айтайын десем, хеш «мынадайлау» жери жоқ. Хакыйкатында да, пьесаның уакыялар дүзилісінде де, диалогларында да, керек десең машинкада жазылуы техникасында да бір де бір мүлтик жоқ еді. Пьеса қағаздың өзінде «ойналып» тур еді. Ертенине қолжазбаны алып кирдим. Ол меннен қандайдур сын пикир күткендей сораулы нөзер менен қарады.

— Ибрайым аға, мени кеширерсиз, пьесаныздан хеш кемис таба алмадым, — дедім.

— Буннан күшейтинкиреу илажы жоқ па? — деди ол кеуилсизлеу болып. — Себеби, бул пьеса бурын қойылып, сахнадан тез түсіп қалып еді. Соның ушын театрға аз ғана өзгерис пенен қайтадан усынбақшы едім.

Азырақ ойланып қалдым.

— Және биреулерге оқытып көрмесениз, буған сөз қосыуды да, я алып таслауды да артық деп билдим. Пүтин нәрсени бузып алғандай көрінди маған, — дедім.

— Оқытып едім, — деди ол. — Сеннен алдын Кеңесбай Рахмановқа, Клим Назбергеновларға оқыттым. Кеңесбай «Өмирбектин изінде халық жоқ» деп жазыпты. Халық батырдың изине ереді, лаққының изінде халық бола ма?! Клим өзи келип «Иван Василиевич кәсибин өзгертеди» деген комедияға уксатыу керек деди. Иван қайда — Өмирбек қайда? Екеуиниң пикири де маған унамады.

Соң ол пьесаның қойылуы тарийхы хаққында аз ғана айтып берди.

— Бул пьесаның әдептен ығбалы жанбады. Негедур мен «мәдениятшылар» менен шығыса алмадым. Өмирбек лаккыны я Жаксымбай Бекмуратов, я Шамурат Өтемуратов ойнау керек еди. Хәкисине алып, сол жыллары бул екеуи де гастрольдан босамады. Акыры, орнына баска адамлар ойнады. Комик образды комик актёр ойнау керек еди-дә!

Бизин әнгимемиз сонын менен жуумақланды. Пьеса автордың өзінде қалды. Оннан берли арадан отыз жылдан асламырақ уақыт өтті. Пьесаның қолжазбасы кимлердиндур қолында турған шығар. Оны театрға қайтарса, спектакль болып шыкса, бир сауаплы ис болар еди. Пьесаның авторы да, оның бас қахарманы тарийхий инсан Өмирбек лаккы да бизин миллий мақтанышымыз ғой, акыры!

ИБРАЙЫМ ХӘМ РАСУЛ

Ибрайым аға дүньяға белгили жазыушы шайырлар — Расул Гамзатов, Қайсын Кулиев, Давид Кугультинов, Шыңғыс Айтматов, Мустай Каримлер менен жүдә қәдирдан дос еди. Редакцияда ислеген уақтымда олар хаккында талай айтып берген уақияларын тыңлағанман.

— Бир сапары Расулдын үйине қыдырып бардым, — деди ол сол жыллары. — Расулдин мазасы болыңқырамай отыр екен. Мүмкин «кешеге бас ауырыуы ма»...

Хаялы Фатимат екеумизге кишкене дастурқан жасап, бир шийше коньяк пенен еки фужыр қойып кетти. Әдетте, коньяклар бир қултымнан ишиледи. Лекин, Расулдын әдети басқаша. Ол «урттын ишинде қалып қоятуғын» етип ишиуди жаман көреді. Сонын ушын еки фужырды берекетли етип қуйдым. Тилек айттым, мийман сыпатында. Қағыстырып, енди ишейин деп атыр едик:

— Папа, тебе нельзя! — деп қызы кирип келди де, Расулдын қолындағы фужырды алып кетти. Қапыдан сығалап карап турған екен.

Қыз есикке карап кетип баратырғанда Расулға дәрхал өзимнің қадағымды бердим. Ол қағып салды.

Кулласы, сондай сақлық пенен екеумиз бир коньякти тауыстық. Расулдын бетине қан жууырып, өзине келип қалды.

— Ну, Ибрайы-ым! — деди дастуркан жыйнауға келген Фатимат. — Все таки вы испортили его.

«ЖОЛЛЫДАН СӘЛЕМ»

Ибрайым ағаның «Жоллыдан сәлем» деген жүдә бир әжайып қосығы бар. Неше мәрте еситип я неше мәрте оқый бер, көзине жас алмай тура алмайсан. Телевидениеде «Мәурит» көрсетиуин таярлап жүргенимде усы қосықты өз аузы менен оқып бериуин өтиниш етип үйине бардым.

— Айжамал қайда барса да Жоллы изинен қалмайтуғын еди, — деп еске алды ол. — Бир күни Айжамал кетип қалды. Тойы болатуғын болды. «Жаслар тойында қызыңызға бахыт тилеп пәтия бериң хәм тилек айтып берин», деп жаслар мирәт салып келди. Мен оларға «балаларым, қыздың келин болып түскен тойына бурыннан-соңғы өкеси бармаған» десем, «аға, хәзир заман басқа» деп жалынып коймады. Бардым. Мен келгеннен кейин жаслар меннен қосық күтеди-ғо. Сонда усы «Жоллыдан сәлем» деген қосықты жазып барып едим. Қосықты оқыдым. Хәмме қол шаппатлап атыр. Қызым егил-тегил жылайды, — деп мыйықтан күлип қойды ол.

Хақыйкатында да!

Адамлардай, ийт те ийтке тең болмас,
Жаксы ийтлер жаман достан кем болмас,
Хәр ийт өзи болар, бирақ мен болмас,
Енди саған мендей ийт жоқ, Айжамал!

дегенин еситкенде кимнің көзине жас үйирилмейди.

Жоллы Айжамалды бир күн күткен, бир хәпте күткен, бир ай күткен, кейнинде өзи күшик уақтында жасаған үйине кетип қалған екен.

Ибрайым аға қайтыс болғаннан кейин ол хаққында «Сөз зергери еди» деген еслеу кітабын таярладым. Сонда кейинги зайыбы (биринши зайыбы Бийбизада 1980-жылы қайтыс болған еди) Гүлсара жеңгей Ибрайым аға себепли Жоллыны да еске алды.

— Бир күни түс уакты еди, — деди ол. — Сырттагы сыпага дастуркан жайып, үлкен подноска жүүери гүртикти салып, дастурканга енди койғаным, сырттан Жоллы кирип келди. Мен бул үйге келгели бул «эпсанауий» ийтти екннши мәрте көриуим еди. Келип, сыпаның қасында тоқтады.

— Гүлсара, мына аұқатты Жоллының алдына кой, — деди Халил.

Гүлсара жеңгей Ибрайым ағаның атын айтпай, пайғамбарға сыйкаслап Халил деп атайды екен.

— Хаў, еле өзимиз ауыз тийгенимиз жоқ ғой, — дедим мен.

— Апара бер.

— Усы табак пенен бе? Табак харам болады-ғо.

— Суў менен не таза болмайды, кейин жууып аласаң.

Мен ықлас пенен соққан жүүери гүртигимди көзим қыймай-қыймай турып, нәйлаж Жоллының алдына койдым. Жоллы табактагы гүртикти жалап-жуклап жеди. Соң сыпаны бир айланып, әсте шығып кетти.

Жоллы шайырдың үйинен кетип, сол көшениң бойында бир үйде жасайды екен. Ертенине сол үйдиң адамы келди.

— Жоллы өлди, — деди ол.

Бул хабар шайырға сондай ауыр тәсир етти. Бир заман үнсиз қалды.

— Кеше тамағын тойдырып жибергенимиз жақсы болған екен, — деди ол қапалығын билдиргиси келмей. — Ол кеше биз бенен хошласыўға келип еди.

МЕНТАЛИТЕТ

Қырғызыстанда тууылған, бирақ өзбекше қосық жазатуғын балалар шайыры Турсынбай Адашбаев бир уақыяны айтып берген еди.

— Ертректе адамлар демократияны анархияға айландырып жүрген бир ғезлери Ошта азымаз түсинбеушиликлер болып, сол жердеги жергиликли халық пенен ушырасыўға қырғыз халқының атынан Шыңғыс Айтматов, өзбек халқының атынан Адил Якубов, Ошта тууылғаным ушын мен, бирге бардык.

Ушырасыу болатуғын жерге жакынлаганда бир топар жигитлерди көрип иркилдик. Қарасақ, жигитлер мийуеси сырғып турған бир түп алшаны түбинен шауып, айланба дөгөрек болып жеп турған екен.

Шынғыс аға буны көрип дым қапа болды.

— Буларға не гәп уктырамыз, — деди терис айланып. — Ақыры, бул алша неше жылда келе болады, ендиги жылы да бул мийуе керек емес пе?!

— Шынғысжан, қапа болма, — деди сонда Адил аға. — Бул — менталитет деген. Бизиң сөз ететуғын әнгимемизге алшаның хеш байланысы жок.

Хақыйқатында да, ушырасыу жүдә тәсирли өтти. Жыйналған халық еки ақсақалға қайта-қайта рахметлерин айтып қалды.

Адил Якубов хаслы түркистанлы. Бир күни оны ауылласлары ушырасыуға шақырды. Ушырасыуға мени де ертип кетти. Баратырып жол бойы көкирек ауыздан кесилген бесалты теректин түбирин гезлестирдик.

— Турсынбай иним, мына тереклерди көрдин бе? — деди Адил аға күлип. — Буны төменге отырып, түптен қыркса да болар еди. Лекин, түргөп турып кескен аңсат-тә! Бул — бизиң ауылдың менталитети!

Турсынбай ағаның бул әнгимеси әлле қашан ядымнан көтерилген еди. Былтыр, ауылда ағайинлеримиздин бири куда шақыратуғын болып, тойдан бир күн алдын қудаларды күтип алыуға барғанбыз. Әне, сонда бул уақыя қайтадан есиме түсти.

Түсте саат бир менен екинин арасында «куда келди, куда келди» деген ғалауыт пенен хәммемиз алдына шықтык. Излизинен бир автобус, үш нексия келип есиктин алдына тоқтады. Автобустың ишине адамлар тикештей тығылып минген екен. Түсип атыр, түсип атыр, әй, бир уақытлары түсип болды-ау.

— Аға, ересек адамларының өзи қырық үш болды, — деди ауылдағы инилеримиздин бири мениң шығанағымнан түртип. — Майда балларды санағаным жок. Бәрибир оларға да сарпай қойылады-ау.

— Зыяны жок, иним, — дедим сонда Турсынбай Адамбаевтың келбети көз алдыма келип. — Бул — бизиң ауылдың менталитети.

ТЕБЕРИК ҚОЛЖАЗБАЛАР

Асан Бегимов карақалпақ әдебиятында роман жанрының биринши баслаушысы болып табылады. Оқыушы гезлеримизде оның «Балықшының қызы» романын дәслеп сабақлықларда, соң китап қалында сүйип оқығанбыз. Ол соның менен бирге карақалпақ жазба әдебиятының қәлиплесиуінде хәм рауажланыуында белсене ат салысқан азамат еди. Асан Бегимов Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының баслығы болып ислеген, сол гездеги пүткил аўқамлық жазыушылардың биринши съездине делегат болып қатнасқан.

Жазыушының баласы Полат Бегимов Нөкис телеорайында операторлардың басшысы болып ислейтуғын еди. 1984-жылы ол әкеси хәкқында бир гәп қозғалғанда «үйде мениң әкемнің он алты томлық қолжазба хәм хұжжетлер папкасы бар, лекин ағам оны «хеш кимге берме хәм көрсетпе» деп уәсият етип кетти» деген еди. Асан аға Сталинлик дәуирдің қысымынан қорқып, балаларыма зыяны тийип жүреме, деген ой менен солай уәсият еткен шығар-ау, деп ойлайман өзимше. Бүгин сол қолжазбаларды яки хұжжетлерди жүзеге шығарғанда, бир әжайып болар еди.

Жолмурза Аймурзаев китап оқыушылар менен ушырасыуларға барғанда хәрдайым:

— Үйде мениң 25 томлық қолжазбаларым турыпты. Олардың ишинде жәрияланғанлары да, жәрияланбағанлары да бар, — деген гәпти көп айтатуғын еди.

Токсаныншы жыллары Аббаз Дабыловтың үй музейин шөлкемлестириу мәселеси сөз болғанда мен ол аксақалдың үйине бир-еки мәртебе барғанман. Сонда оның үй архивинде өзи жазған арабша қолжазбалар, хұкиметимиз тәрәпинен берилген хәр қыйлы сыйлықлардың хұжжетлерин көрдим. Уақыттың өтиуи менен бул хұжжетлерден нұсқа да табылмай қалыуы мүмкин. Соның ушын Асан Бегимовтың, Жолмурза Аймурзаевтың, Аббаз Дабыловтың қолжазбаларын үлке таныу музейине қойғанда көп адам танысып, кеули толған болар еди.

Төләпберген аға Қайыпбергенов өмиринин ақырына дейин хәр күни күнделик жазыу менен шуғылланды. Оның өзи бир неше мәрте телевизордан шығып сөйлегенде:

— Мениң бул күнделиклерим өзим өлгеннен кейин жигирма бес жылдан соң жәрияланыуы керек, — деп айтар еди.

Өмириниң акырғы күнлеринде «күнделигим 28 том болды» дегенин анық еслеймен.

Не ушын оны жигирма бес жылдан кейин жәриялау керек, деди екен, онысын билмеймен. Бирақ, бир нәрсе мени ойландырады: — жигирма бес жылдан кейин ол қолжазбаларды хеш ким сорамай қалса, яки хеш кимге қызығы болмай қалса не болады?

КЕШИРИМ

Умытпасам, 1990-жыллардың орталары болыуы керек. Мен «Май ауыл»да туратуғын едим. Артист хәм режиссер Узақбай Шамуратов пенен қоңсыман. Узақбай ол уақытлары «Мухаллес» ансамблинде сазенде болып ислейди. Бир күни ол Генжебай аға Тилеумуратовтың басшылығында ансамбль ағзаларын үйине мийманға шақырды. Қонақлар менен бирге отырыу ушын мен де мирәт етилдим.

Отырыс жүдә қызыклы болды. Гә саз, гә сәубет дегендей. Генжебай аға көп намалардың дөрелиу тарийхын айтып берди. Шәкиртлери қосық айтқанда олардың көте-кемшиликлерин дүзетип отырды.

— Сизлер қосық айтқанда тамашагөйлердиң «хәй, бәрекелла»сынан қатты тәсирленип кетип, наманы бузбаңлар. Наманың айтылыу жолын бузыу — ең жаман иллет. Бүгин «бәрекелла» айтқан халық, ертең сизлердиң жеңилтек-лигинизден кеули қалып, жүз үгиреди.

Қосықшы Бахыт Мөдиреймова «Қутлы болсын тойларыңыз»ды айтып атырғанда ирикти.

— Қызым, жаңа айттым ғой, бул қосықтағы:

Казанында май қайнасын,
Куманында шай қайнасын,
Төринде бөбек ойнасын,
Қутлы болсын тойларыңыз.

деген қатар негизги қосықта жоқ. Бул, жаңағыдай, үй ийесиниң кеулинен шығаман деп «қөдирен» баксылардың

косып жүрген қатарлары. Сизлер үлкен бір ансамбльдин ағзасысыз. Соның үшін жолдан шықпаңдар.

Өзим сазенде я бақсы болмасам да, устаз бақсының мына үесиятларына жүдә кеулим толды.

Мен айтажак әнгиме бул хаққында емес еди. Отырыспанын жарыдан аўған уақытлары режиссер Мырзабай аға Өтемисов кирип келди. Узақбай аға онын менен жүдә кәдирдан аға-ини еди. Мырзабай аға бир жерден шаршап шыққан қусайды, отырып болып хәммеге көзин сүзип қарады. Соң бирден Генжебай ағаға жини түсти. Оны кемситиуши, мукатыушы гәплер айта баслады. Бизлер әри-бери гәп аралаттық, як, болмады. Ол алған бетинен қайтпады. Генжебай аға да тәуир сабырлы екен. Ярым саатқа дейин еситсе де еситпегенге салды.. Ең соңында шыдамы тамам болды:

— Турынлар, кеттик! — деди де ат үсти аўмийин етти.

Хәмме турып кетти. Отырыспа бузылды. Мырзабай ағаның «ең шыңға шығып» турған уақты екен, шалқасына таслады да, уйқылап қалды. Азанда ерте турып бардым. Мырзабай аға жаңа турып, еле дастурқанға қол урмай отырған екен.

— Кеше кеште не болды? — деди ол бизлерге.

— Хеш нәрсе болған жоқ, — дедик жасырып.

— Як, бир нәрсе болды! Кеулим әлей-түлей болып тур. Айтың, мен бир нәрсени бұлдиргендеймен.

— Айтсақ қапа болмайсыз ба?

— Як

— Генжебай ағаның зейнине тийип алдыңыз.

— Айттым-ғо! — деди әбден қапа болып. — Кеше бир рөйим сүймейтуғын кимселер менен отырып қалып едим... Соннан ес-ақылымды жойтып келгенмен-ғо.

Соны айтты да, ол бирден орнынан турды.

— Хау, қаяққа Мырзабай аға, шай ишип алың.

— Як. Генжебай ағадан кеширим сорамағанша дуз батпайды!

Арадан үш-төрт күн өткеннен кейин Мырзабай ағаны радио бетте ушыраттым.

— Генжебай ағаға бардыңыз ба? — дедим.

— Бардым, иним. Генжебай аға диванда жатқан екен, есиктен кирип барыуым сол: хә атаңның баласы, келдің бе?!

Келетуғынынды билип хаялға «қазанға еки кило гөш салып кет» деп едим. Бар, асхана беттен хабар ал, бул уаққа писип калған шығар» деди.

Маған «кешир деме, келгениннің өзи кеширим сорағанын» деди. Екеуимиз апақ-шапақ болып тарқастық.

Мырзабай аға жүдә кеуилли еди. Мен кимлердиндур мәлеллесип калғанын көрсем, усы ақсақаллардай болып жарасып кетиуин кәлеп тураман.

ӨЗИ КӨРЕ АЛМАҒАН КОНЦЕРТ

1985—86-жыллары бурынғы аўқам көлеминде «кайта куруў» деген ғалауыт шығып, хәммени әбигер қылды. «Тоғайға от тийсе жасы-куурағы барабар жанады» дегендей, жазықлылар да, жазықсызлар да теңнен жәбирленип атырған заман еди ол гезлери.

Телевидениеде болса хәр күни бир министр шығып сөйлеуи тапсырылды. Министрлер тамам болса комитет баслықлары, партия шөлкемлериниң хызметкерлери, кулласы, көрсетиулерди жазып алыуда бир минут саңлак жок еди. Усындай пайытларда баксы Ансатбай аға Хайратдинов келди.

— Баллар, мениң бир концертимди жазып алың, — деп өтиниш етти ол.

Ол гезлери Ансатбай аға радиокомитеттиң қасындағы ансамбльде ислейди. Хәр күнги кештеги концертте тиккелей эфирге қосық айтады. Соның ушын оның концерти телевидение ушын онша таңсық емес еди. Онын үстине жоқарыдағы жағдай тағы.

— Ансатбай аға, келеси хәпте келесиз бе, бул хәпте жазып алыу мәселеси қатаңырақ болып тур, — дедим мен.

Ол адам жүдә сада хәм ақ көкирек еди.

— Болады, балларым, жағдайыңызға қараң, рети болса жазып аларсыз, — деп қайтты.

Солай етип, ол үш хәпте қуры келип-қуры қайтты. Төртинши хәпте мениң хұжданым шыдамады. Әдебий-музыкалы көрсетиулер ушын мен жууапкер едим.

Сол күни әдиллик министрин жазып алыуымыз керек еди. Негедүр ол он-он бес минут кешикти.

— Аңсатбай аға, кириң студияға! — дедим усы пайыттан пайдаланып.

Концерт басланған уақытлары әдиллик министри келди. Лекин, ол әкпелеп кетип қалмады. Аңсатбай ағаның концертиниң тамам болыуын күтип отырды.

— Жакын арада эфирге жиберемиз, — деп уәде етип қалдым кетеринде Аңсатбай ағаға.

Лекин, бир айға дейин рети болмады. Бир күни «Аңсатбай аға қайтыс болыпты» деген хабар келди. Ол өзи түскен концертти өзи көре алмай кетти.

Бул концерттин хәзирге дейин толық халында эфирге берилгенин көрмедим.

Сол жыллары телевидениениң жазып алыу мүмкиншилиги азлығы себепли Әмет Тарийховта да усындай жағдай болды.

— «Қырмандәли»ни түсип кете гоайын деп келип едим. Усының менен үш рет келдим. Енди сизлерге Әмет жок! Әмет тамам! — деп бәндиргиде күйип-писип турғанын көрдим.

Лекин, оның үш мәрте келгенинен де мен хабарсыз едим.

Бул аухал жырау Жақсылық Сырымбетовтың да басынан кешти. Тәкирарланбайтуғын талант ийелериниң алтын мийраслары сөйтип, әзлери менен кетти.

ЕЩАН БАҚСЫНЫҢ ШӘКИРТИ

Анам бақсылардан Ещан Қосполатовтың, Өтен Төрешовтың, қосықшылардан Фатима Бекполатованың, Әнар Курбанованың қосықтарын жүдә жақсы көрип тыңлайтуғын еди. Радиодан набада Фатима айтағойса:

— Тыныш турың, Фатийма айтып атыр! — деп өзи де шай ишип атырған кесасын төмен қойып, сылт етпей тыңлайтуғын еди.

Бөлким соннан шығар, мен де бул қосықшыларды бала күнимнен сүйип тыңлағанман. Оларға қосымша Нәзийра Дилимбетова, Қалбийке Мәтьякубова, Алтынай Сабировалардың да бәлент лапызлы қосықтарын жүдә жақсы көретуғын едим.

1982-жылы Нөкиске келгеннен кейин бул қосықшылардың дәрегін сорастыра басладым. Билсем, Әнар Курбанова, Фатийма Бекполатова, Алтынай Сабировалар әлле қашан әлемнен өткен екен. Солардың қабатына қосып есаглап жүрген Нәзийра Дилимбетова тири болып шықты. Мен оны бир неше мәртебе телевизордан шығардым.

Бир күни, ұмытпасам 1984-жылы болыуы керек, Нөкис телеорайында ислеутуғын бир хызметкер (аты-жөни есимнен шықты) қасыма келип:

— Өтен Төрешов деген бақсыны билесең бе? — деп сорады.

— Билемен, — дедим мен.

— Соны бир телевизордан шығарсаң-о!

— Ға-ау! Ол әлип қалған жоқ па?

— Як. Мениң қоңсым. Лекин, науқас.

Ғақыйқатында да, мен оны әлле қашан «өлдиге» шығарып қойып едим. Оның тири екенлигин еситип, қууанып кеттим. Силтеуин алып, ертеңине үйине бардым. Өтен аға буннан бир жылдай алдын инсульт болған екен. Лекин, аяқ қолы ислеиди, тек тили сәл ауырласайын депти. Мен оннан бир-еки қосықты шамасы келгенше айтып бериуин өтиниш еттим. Ол гәптен гәп шығарып, устазы хаққында сөз етти.

— Ешан ағаның ең жақсы айтатуғын қосығы «гәлгәлай» намасы еди, — деди, — Әттен, эфирден берилмей қалды. Оның ишинде «Сталин өсирген бахыт бағында» деген қатар бар еди. Сол ушын, брак болды ол қосық. Радионың жиғитлери меннен қайта-қайта өтиниш етти, сол сәзди «партия» деп айтып жибер, өзлеримиз монтажлаймыз, — деп. Лекин, мен жүрек ете адмадым.

Енди қосық айтып бериу мәселесине келсек, жаңа жылға дейин келғениңизде тилим сау еди, быйылдан баслап ауырласты. Сонда да шамам келгенинше айтып берейин.

Бақсының үөдесин алып, келеси хәптеге жазып алыуға келетуғын болып, сыртқа шықтым. Өтен ағаның хаялы изимнен ере шықты.

— Қәйним, ағанды қозғама! — деди ол кескин. — «Шауып үйренген ат» дегендей «қосық айт» дегенге жүреги

шәукилдеп отыр. Лекин, оның қосық айтқандай шамасы жоқ.

— Айтқанынша айтар, — дедім мен.

— Яқ, болмайды. Түсиртпеймен, — деди ол тағы да кесип айтып. — Өзин телевизорда көргеннен кейін қамсығып, биротала ада болады. Ағанның өлиги мойныма түссин демесен, бул пикириңнен қайт!

Солай етип, Өтен аға өмириниң соңғы күнлеринде де телевизорға түсе алмады.

Әтте-ең!!

ОЛАР ЖЕТЕҮҮ ЕДИ

ӘССЕ

Олар асықпайды, асығып болған.

И. Юсупов. «Ғаррылар»

Ауылымыздың дәл ортасынан Кегейли—Халкабад асфальт жолы кесип өтеди. Бул жол жүдә узак тарийхтын гүәсы емес.

Оған биринши из салынғанда ауыр гридерлердин изинен жорғалап жүрген ғарғаларға қосыла биз де жалаңаяк жууырғанбыз. Бәхәр күнлери еди сонда. Топырақтың үстинги қатламы салқын, лекин, қырып өткен жерлеринен пуу шығып турғандай жыллы, жалаңаяк табанларымызға шылп-шылп жабысар еди.

Гүзге дейин жолға тас төгип болынды. Қыстың күни машиналар шықырлаған қыйыршык тасты әбден жент қылып Кегейлиден-Халкабадка, Халкабадтан-Кегейлиге қатнады. Жазда оған асфальт төселди.

Бизин үй усы асфальттын шеп төрепинде, шама менен еки жүз метрдей аралықта жайласқан еди. Үйдин алдындағы кишкене арба жол «Әбсаттар жер»дин шелин жағалап барып, тууры асфальтқа қосылады.

Балалық гезимде мен хәр базар күни усы жолда турып асфальт жолдан қаяққадур асығып баратырған машиналарды тамашалағанман. Олар мениң нәзеримде кимлердиндур жетип алыуынан қорқып, алды-артына карамай зымырап баратырғандай еди.

Базар күни азанда машиналар көбирек Кегейли төрепке өтеди. Олардан басқа хәр ўақ-хәр ўақ мал оты тийеген арбалар, мал жетелеген, қалаға пияда баратырған базаршылар дизилисип барады.

Сәске ўақытларында жолда шөғирмелери селдирескен ешекли жети ғарры пайда болады. Олар асфальттын арка бетинде бир жерге жәмлесип, кейин дизилисип жолға шығады. Үстиндеги жийеги ақ-қызыл тауар менен қыялап жийекленген сары сең-сең постынлары күн менен шағылысып, жолға сән берип барады. Булар бизин ауылдың ғаррылары.

Ғаррылардың тусына келгенде «ешеклерин үрkitип алмайык» дегендей, машиналар тезлигин пәсейтип, өзлерин шетке алыңқырап өтеди. Лекин, олардың ешеклери үркпейди. Жолға үйренген. Ғаррылардың арқасында азы-кем «абырайы» бар екенин де биледи олар.

Бул ешеклер ауылдағы баллардың пәшек тасыйтуғын хәнгилериндей жөнсиз урныкпайды. Қайсысы жол баслайды, қайсысы ортада жүреди, қайсысы ең изинде, үстиндеги ийелериниң тәбизи менен сым ағашқа дизилген қарлығашлардай, сынын бузбай жүриуге әдетленген.

Ғаррылар базар араламайды. Туп-тууры базар жайдың қасындағы Жыға сәтеңниң шарбағына түседи. Ешеклер ийесинен нускау күтпей-ақ өзлериниң танымалы қазықларына барып тоқтайды.

Шарбакшының баласы жууырып шығып хәр бирине бир баудан беде таслайды. Бурынырақ келип отын жеп болған басқа ғаррылардың ешеклери оттан және тәме етип, пыскырып турады да, бунысы камтәме екенин билгендей, қалған-қутқан отын тумсығы менен түрткилеп, қымтынып атады.

Ғаррылар камшыларын есик аузындағы қазыққа илдирип, айуандағы узын сыпаның үстине жайылып қойылған дастурқанға дөгереклеп жайғасады. Бул жерде усы жети ғаррыға белгилеп қойылған орын бар. Оған басқа жактын ғаррылары келип отырмайды. Шайханашы мийманлардың қәлеуи бойынша дастурқанға ол-пул қояды. Шай ишетуғын набатын бирак, ғаррылар өзлери жанынан шығарады. Шай сәл татымсызлау болса, белбеуинен шай қалтасын алып, қосымша шай салады. Токсан бес шай кәмине келип демленгеннен кейин кеседе сары майдай тауланады. Әне, оннан кейин әнгиме дүқан қызады. «Алтыншы ауыл», «Бесинши ауыл», «Үш там», «Қарасыйрақ ауыл»дың ғаррылары бәри жәм болып, бири-бирлери менен жаналық алмасады. Гүрриндериниң басы Мақтымқулыдан басланып, изи ауылының ғауашасына келип тоқтайды. Усы аралықта олар терлеп-тепшип отырып, шәуғим-шәуғим шай ишеди. Жыға сәтеңниң шолақ камзолының еки қалтасы шай пулыдан сөтилип кете жазлап турады.

Бул арада қуяш батысқа қарай бираз жылысады. Ғаррылар дастурқанлардың шетин қайырып, еки-үш қатарға дизилип песин оқыйды. Ишинен сауатлырақ биреуи алдыға шығып,

имамлық етеди. Хәмме ғаррылар имам еңкейген уақта еңкейеди, түргелген уақта түргеледи.

Намаздан кейин олар базарға түседі. Базар әлле қашан сейілген. Лекин, жайма базарда еле затларын жыйнастырмаған бирең-сараң дүқанлар қалады. Олар набат сататуғын дүқаншылар. Булар шарбақтағы шайханада шай ишип отырған ғаррылардың набат алмай қайтпайтуғынын биледи. Ғаррылар хәммеси набатты бир жерден алмайды. Хәр қайсысының үйренген дүқаншысы бар. Соның ушын олар неше дүқан болса сонша дүқан болсын, ғаррыларды күтип, кетпей отырады. Набада, биреуи кетип қалса, оннан набат алатуғын ғаррылар бос қайтады. Екинши бир дүқанға барып сауда ислемейди. Хәпте аралығы шекийнесиниң түбин қағып илажлайды. Келеси базар дүқанға басқалардан бурынырақ келеди ол. Сонда өткенде кетип қалған дүқаншы ушын жер жарылмайды, ол кирип кетеғоймайды.

Кеш песинде ғаррылар қос жудырықтай түйиншиктеги набатларын ердің басына байлап, интизамлы тәртибин бузбастан қаладан қайтады. Қайтарсын ешеклер бурынғыға қарағанда жүрдек болып кетеди. Олар үйреншикли қорасына қарай асығады. «Жұмыс питирип» келгеннен кейин арқайын болады-дә, ақыры! Шарбақшының салған бир қысым бедесинен, қатты болса да нық етип бауланған, жапырақлары сап-сары қуурақ боян абзал оларға.

Тырнадай дизилисип киятырған сол сең-сең тонлы ғаррылардың базардан қайтқанын мен және арба жолға шығып тамашалайман. Неғедур, бала кеулим менен оларға хәуесим келеди. Апам менен ешекке мингесип қалаға барғанымда олардың шайханада сән дүзеп, шай ишип отырғанын көрип, талай сапар кеулим бузылған. Себеби, олардың ишинде мениң әкем жоқ еди. «Сениң әкең тап ана Амангүлдің кисисине усаған, ат жақлы, селдир сақаллы, сымбатлы киси еди» деп тәрийиплеп берер еди апам. Усындай күнлери мен кеште керегеде илиули турған ағамның сары шиймақпал камзолын бауырыма басып уйқылап қаламан. Апам мен анық уйқыға кеткен соң камзолды алып қоятуғын қусайды. Оянғанда қайтадан керегеге илиули турғанын көремен.

Әне, ғаррылар және базардан қайтып киятыр. Олар бизиң ауылдың ғаррылары. Басқа ауылда бундай ғаррылар жоқ.

Болыуын да кәлемеймен! Олар ауылымыздың жарасығы!
Бүгинги тил менен айтқанда ауылымыздың «паспорты» олар!

* * *

Жаздың күнлери ғаррылар ауылдағы кеули сүйген үйлерге шайға түседі. Үй қалдырмай бара бермейді. Бизің үйге олардың гезегі екі-үш хәптеде бір мәрте келетуғын еді.

Жазда олар шети қызыл менен жийекленген дөңгелек жағалы ақ көйлек кийеді. Сыртында кара шиймақпалдан тигилген жеңсиз болады. Олардың жеңсизи кемпирлердикине усамайды. Дизесин жабайын-жабайын деп турады. Күн қанша ыссы бола берсин, шөгирмесин тасламайды. Шөгирме олардың жыл он екі ай кийетуғын кийими.

Мен олардың пахта атыздың шетіндегі аяқ соқпақ пенен дизилисип қиятырғанын көриүден апама қарай жууыраман. Жол бойы көз алдымда биресе ешек үстінде сән дүзеп қиятырған ғаррылар, биресе бәхәрдің күнлери шалқытып сууғарып қойған пахта атызда шел жағалап жүрген шағалалар елеслейді. Олардың арасында қандайдур бир уқсаслық көргендей боламан.

— Апа, ғаррылар қиятыр!

Ол қаяқтың ғаррылары, олар неге қиятыр, оны апам сорап отырмайды. Қолындағы орағын отап келген жерине шаншады да, жеңлерин қолының ушына дейин түсирип жиберип, үйге қарай асығады.

Апамның хәмме көйлеклериниң жени узын болады. Оны тек егин отағанда, гүби пискенде ғана билезиклигине дейин түрип қояды. Үйге ер адам келсе дәрхал жеңин түсирип жиберип, сәлемлеседі. Мейли, ол жасы үлкен бе, жасы киши ме, бәри бир.

Ғаррылар арба жолдың қапталындағы изейкештиң жайпау жеринен қыялап өтемен дегенше апам қара үйди төсестирип болады. Этештанның үш қапталына екі қатардан көрпеше төсейді. Биринши қабаты күнделикли төселип жүрген көрпеше болады да, үстине уақты-уақты ғана шығарылатуғын курақ көрпешелерди жаяды. Курақ көрпешелердің еле пахтасы басылмаған, үстинен жүргенде басқан жерин ойылып турады.

Төсек салып болып дәрхал үйдің арқасын ашады. Бақан менен үзиктиң жабығын түреді. Қуяш тууры түспесин деп түнликти жабады. Сонда отаудың күн батысындағы үлкен ақ

сөкит шақырған самал керегеден желпип есип, кара үйдин ишин сап-салкын етип турады.

Негедур күнделикли өзлеримиз отырғанда отауды бүйтип нәшесине келтирмеймиз. Бул тек ғаррылардың хүрметине исленеди.

Бизлер әжағам екеуимиз ғаррылардың алдына шығып, ешеклерин жылаулаймыз. Екеуимиз сонда еки ешекти ғана байлап үлгеремиз. Қалған ғаррылар ешектен өзлери түсип, оларды бир-бирине жетпестей етип байлайды. Жети ешек кораның ергенегинен баслап, бир айланып келиуге дейин барады. Оларды бир-бирине жақын байлауға болмайды. Пыскырысып, үзип кетеди.

Ғаррылар бирден отауға кирмейди. Сыртта апам оларға еки-үш куманға жыллы суу куйып, дәрет суу таярлап турады. Олар ғезек пенен тамды айланып дәрет алады. Еле күн ерте. Намаздың уақты емес. Сонда да, шайға бир отырғаннан кейин бөлгиси келмейди. Олар дәрет алып боламан дегенше бизлер әжағам екеуимиз тауық қуып кетемиз. Мақаулар, екеуимизди-эм шала өкпе етеди. Бирак, услаймыз. Әжағам оны қонсы үйлерге барып сойдырып келиуге кетеди. Өзлеримиз соя алмаймыз, кишкентаймыз. Үлкен әжағамның жылы тауық, ол соймақ түе хәтте қууаламайды да. Оның үстине жаңа мурты тәп берип қиятырған өспирим жигит. Үйде турмайды.

Мен ғаррылардың қолына суу аламан. Олардың барлық дықкаты менин кәйтип суу алыуымда.

— Бөлип куй, мәкириу болады! — дейди набада үзбей куйып жиберсем. Сәйтип, жууып болып атса да, қайтадан жуады. Мен қысынғаннан терлеп кете жазлайман. Лекин, жас бала терлемейди екен, тер шықпайды. Соның арасында шашыма көзи түсип кетеди.

— Хәй, уас-уас сенин, шашынды алдырсаң-о! — дейди тағы биреуи.

Шашым қулағымды басып турған жоқ. Сонда да, алдыр дей береді олар. Өзлериндей тып-тықыр етип, пәки менен алдырғанды жақсы көреді. Маған болса ол жақпайды. Манлай шашым еки қасымның арасына келип төгиліп турмаса сықкылым қашып кеткендей көринеди өзиме.

Апам тауықты сыртта үйтип келеди де, ишке, тандыр ошаққа асады. Ғаррылардың көз алдында қайнап атады қазан.

Казанның астына еки кара куман қояды. Жийде шақа менен аралас жыңғылдың шоғы қазанды да, куманды да тас-талқан етеди. Апам бирақ, куманды қайнау бойына ошақтан алмайды. Ол қайнап-қайнап, куманның ауыз бети пискен гербиштей куурап баратырған пайытта барып, отты тартады. Гейде ыссылық тутқыштан да өтип кетсе, жеңин бүклеп-бүклеп тутқыштың сыртынан қосып услайды. Мен сыртта шәүгимге от жағаман. Күни мененги сууды бөлип қуймағаным, шашымды пәки менен алдырмаған айыбым ушын жаздың ыссысында отқа тапланып, бет-аузым қып-қызыл болып хызмет етемен.

Ғаррылар шайды жүдә көп ишер еди. Шәгирмелерин қапталына қойып, ишинен дөп-дөңгелек етип тигилген ғазна мақпал тақыяларын кийип алады да, әңгимеге кириседи. Әңгиме менен шай сиңе береди, сиңе береди.

Мен босаған шәйнеклерди шәүгимнің қапталына, тандыр ошақтың үстине қойып, шай саламан. Күни менен оттың хәуири урып турған ошақ шәйнекти қыздырып жибереди. Әне, оның үстине пақырлап писип қайнаған сууды демлесен, тоқсан бес шай шийразыдай тауланып, ғаррылардың кеулиндеги болады. Жерге қойып демлесен шәйнек ләм тартып, сууып кетеди. Оны ғаррылар биринши кесеге қуйып атырғанда-ақ биледи.

— Әй, балам-әй, мынауынды қайтадан демле, — деди ме, тамам. Сынақтан өте алмағаның. Бул нәрсе қайтып есиңнен шықпайды.

Тауық сорпа писемен дегенше олар лауабы кесени толтырып, тақан былғайды. Тақан қайнаған сууға әдбен шайылып, быламықтай созылып турғанда төрдеги ең жасы үлкенге усынылады.

— Таксыр, тақаннан алың!

— Бисмилла! — деп ол кесени еки қоллап алып, үш-төрт симиреди де, кейингисине береди. Кесеге тақан бир дегенде таусылмайды. Лекин, оны екинши мәрте айландырмайды. Апама береди, сарқыт деп. Апам ушып турып, жеңинің түскен-түспегенине және бир итибар берип, қос қоллап тақанды алады. Соң бир-еки уртлайды да, мени шақырады.

— Әжағаң екеуиңиз жеп алағойың, атаңлардың сарқыты.

Бизлер үйдин сыртында отырып, бөлишип жеп аламыз. Ондай мазалы тақанды хеш көрмегенмен. Шекийнеси менен

үйде-ақ турады сол тақанлар. Бирак, ғаррылар оны мазалы қылып былғайтуғын еди.

Бурынлары усындай тақан былғауда мынадай гәп шығып жүрген:

— Өтағасы болғанша омайайын,

Енди тақан келсе соң алайын!

Буның мәніси — сөк тақан демде түбине шөгип қалады да, «Өтағасы» қуры сууын ишип қалады екен. Лекин, бизин ауылдың ғаррылары өйтпейди, хәр сапар қасық пенен былғап қояды.

Олар ауқатқа асықпайды. Аш емес. Әнгимеге қызығады. Бир-бирин күнде көріп жүрсе де, гүррини таусылмайды. Мен билмейтуғын өлле қайдағы Мактымқулы ма, Искендер Зулқарнай ма—сояқлардан айланады өңгимелери. Бирак, сондай қызық қылып айтады, шайға қандырып болсам да үйден узаклап кете алмайман.

Бир гезлери Искендер Зулқарнай хакқында әнгиме айтты. Шийдің сыртынан турып тыңладым.

— Зулқарнай ләшкерлерине дем берип, бир жерде иркілген екен, — деди гүрриң баслаушы бири. — Куданың хәмири менен ойда жоқта аппақ сақаллы бир ғарры пайда болыпты. Ол ғарры Қызыр Иляс па, яки бир көзи ашық па, әйтеуір Зулқарнайдың ендиги сапарлары хакқында жормал айтыпты. Ғарры Искендерге жүдә унап қалыпты. Турып кетпекши болып атыр екен:

— Таксыр, сиз бир көзи ашық әулийе адам екенсиз, маған айтып кетің, мен қай уақта өлемен? — депти.

— Балам, төсегің де, көрпең де темирден болған күни пайманаң толар! — деп көзден ғайып болыпты.

Искендер Зулқарнай «хим-м» депти де қойыпты ишинен. Ақыры, дүньяны жаулап алып қиятырған Зулқарнайға темир төсек пенен темир көрпе қалып па?!

Арадан жыллар өтип, бул уақыя умыт бола баслапты. Нәубеттеги бир сауаштан кейин, ләшкерлерине тыныс алыуға руқсат берип, өзи сауытын астына төсенип, қурттай мызғып алмақшы болыпты. Сауаш деген аңсатлық пенен бола ма! Шаршап жүрген ләшкер басы қатты уйқылап кетипти.

Бир уақлары оянса күн шағырайған түс болыпты. Патшамыздың жүзин қуяш күйдирмесин деп еки жауынгер қалқанларын саяман етип турған екен.

— Ұак, баяғы көзи ашықтың айтқан күни бүгин екен ғой, — депти Зулкарнай орнынан ушып турып. — Төсегим сауыт — бул да темирден, көрпем — қалқан, бул да темир...

Соң ол мынбасы, жүзбасыларын бир жерге жыйнап:

— Бүгин мениң демим таўсылатуғын күн, — депти оларға. — Соның ушын сизлерден өтинишим — мениң өлимимди анама бирден хабарламанлар. Ишинизден бир шабарман жиберин.

— Апа, баланыз ләшкер басылары менен киятыр. Узын етип дастурқан жайып, қырык адамға жетерлик ас таярласын, анама айтың, деп мени жиберди дең. Анам мал сойып алдыңызға ас қояр. «Искендер қайда?» десе, хәзир келеди дең. Бирак, хеш бирин табакқа қол узатпаң. Аўкат суўый баслар, сонда бирин турып:

— Кәне, бул аўкатты тек баўыры пүтинлер жесин! — дегейсиз.

Бул дүньяда баўыры пүтин адам бар ма?! Хеш ким табакқа қол ура алмас!

— Жигербентим шейит болды ма! — дер анам сонда. Қалған жағында анамның айтыўынша ис тутынлар, — депти.

— Пай, садаған кетейиннің даналығын!

— Әнейи адам патша бола ма! — десип атты ғаррылар. Апам болса:

— Көзиме түтин кирди ме, ашып кетти! — деп жеңи менен көзин сыпырып сыртқа шықты. Көзине түтин кирген жоқ еди апамның. Ол жылап шықты. Оның аналық мийрими көкирегин елжиретип жиберген еди.

Ғаррылар песин оқып болып, сыртқа шықты. Биз және ешеклерин жылаўлап, жолға салып жибердик. Кетерде:

— Ұәй, бәрекелла балларым! Азамат болын! — деп хошамет берип кетти. Бағанағы «шашынды неге алдырмадың», «бөлип қуй, мәкиреу болады» деген кейислери сол уақта умыт болды.

Бизлер отаўға кирип, қурақ көрпешениң үстинде бир заман аўнап-қуўнап дем алдық.

Мен сонда дүньяда ғаррыларға отжағар болыўдан, олардың бәрекелласын еситиўден жақсырақ нәрсе жоқ деп пикир еткен едим. Аўылдағы болған үлкен-үлкен мерекелерде және отжағар болғым келер еди. Сонда мерекеден үш-төрт күн алдын шашымды пәки менен алдыраман, қуманды өзимше бөлип-

бөліп қуйып көремен. Бірақ, мерекеде маған отжағарлық тийіспес еді. Той басқарушы кәтқуда мени баласына ма, отжағарлықтың орнына, «бар ана үйден аұқат салатуғын табак әкел», «бар мына үйдин шәйнек кесасын әкел» деп бар-келге ғана жумсар еді. Мен бундай нәментай хызметлерди қәлемеймен, лекин, мерекеде мойынтаулық етиуге болмайды. Неде болса сабыр-тақатлылық пенен ғаррылардың бизин үйден шай ишиу нәубетин күтемен. Әттен, оған дейин шашым және өсип кетер еді.

Бир күни ғаррылардың ең жасы үлкен екеуи избе-из қайтыс болды. Аұыл адамларын кеуилсизлик бийлеп алды. Хеш ким оларды әжел тырнағына миясар көрмей жүр еді. Енди олар бес ғарры болып қалды. Олар дизилисип базарға шыққанды қойды. Бир жаз бойы хеш қайсысы қалаға бармады. Бизин үйге де шай ишиуге келмеді. Тек гүзде, пахта терим басланған күнлери олардың базарға кетип баратырғанын көрдим. Олар дым кеуилсиз еді. Хәтте, минисиндеги ешеклердин де қулағы төмен салбырап баратырғандай көринди маған.

Сол күнлери Ибрайым ағаның «Ғаррылар» деген қосығы шықты. Мен жыладым қосықты оқып. Апама да, әжағамларға да билдирмей жыладым. Бет аұзым байқыл-байқыл болып қалды.

Кеше базардан қайтқанын көрдим олардың,
Ай-хай, дым азайып баратыр олар дым!

Ибрайым аға бизин аұылға қашан келди екен, деп иш-ишимнен сауал берер едим.

Кешикпей үшінши ғарры, соң төртиншиси көз жумды. Енди шөгирмеси селкилдескен ғаррылар асфальтта көринбей қойды. Олар жетеу еді. Енди жетим шөжедей үшеуғанасы қалды. Аұылдан пайыз кетти.

Ауылымыздың сөни еді олар! Периштеси еді сол жети ғарры! Енди болса, хәрдайым ата-бабаны зыяратлауға барғанымда «бир аұыл болып» уйқыда жатырған сол жети ғаррының қәбирин көрип, көз жасларымды жумбай-жумбай төгемен.

Илаж қанша, «Илайым, жайыңыз жөннетте болсын» деп орнымнан тураман. Бойым зил тартып қайтаман зыяраттан қайтқанда.

15-февраль 2015-ж.

ЖЕЗДЕ

фарс-комедия

Катнасыўшылар:

- ӨМИРБАЙ** — жасы елиўлердеги киси.
АЙПАРША — Өмирбайдың хаялы.
БАЗАРБАЙ — жасы кырық-кырық беслердеги киси.
ҚУРБАНБАЙ — жасы кырық-кырық беслердеги киси.
УЗАҚБАЙ — емлеўхана шыпакери.
ҚАЗАҚБАЙ — емлеўхана шыпакери, уролог.
НУРЖАМАЛ — мийирбийке.
ГУЛЖАМАЛ — мийирбийке.
ҚЫЗЛАРГУЛ — санитарка.
КЕМПИР —
ПАЛКЕР —
ХАБАРШЫ —
ОПЕРАТОР —

Ўақыя бүгинги күн турмысынан алынған хәзил.

БИРИНШИ КӨРИНИС

Үш адамлық палатаның иши. Төргі кәтте қарны шәмпейген науқас — Өмирбай жатыр.

Өмирбай: *(газетаның хәмме жағын аударып көріп болып)*
— Пай бала, бир жерде жатқан соң хәрибин қалдырмай оқып болыппыз-ә! Қаяғы қалды екен оқылмаған? Сырт ел хабарлары кетти, оқы қызық кетти, дағаза кетти, жазмыш-о-о, жазмыш болжаулары қалған екен-ғо. Көрейик-ә, оқып. Палға да исенбе, палсыз да болма деген. Мениң тууылған айым қандай еди... Так-так... балық екен мениң мүшелім. Бул хәпте сиз ушын онша әүметли болып басланбайды... Қара басына болғыр, ким жазып жүрген. Денсаулығыңыз бираз жаманласыуы мүмкин. Бүйери туұры, жаманласпағанда больнийсаға келемиз бе? Сәршембиде күтилмеген хабар о-еситиуиниз мүмкин. Сәршемби де... Хау, бүгин сәршемби-ғо. Не хабар еситер екенмен бала? Қызы түспегир кетип қалар ма екен? Бала биреуди әкелеғойса жақсы болар еди-ау.

Сырттан Базарбай менен Қурбанбай келеди.

Базарбай: — Өмирбай аға, мынаны қараса, усыны кесел деп ким айтады. Хаялы келип тур дегенге мен-әм бирге шығыуым бар-ғо, тауық шорпа әкелген шығар деп. Портатив компьютер алдырып отыр. Хау, бул емлеухана-ғо, бизнес орай емес.

Дуктырға айтып шығартып жиберейин бе, Өмирбай аға!

Өмирбай: — Хәзир заман бизнестики, қосшым! Бизнес болмаса ел рауажлана ма?

Базарбай: — Мынау елди ойлап жүр дейсең бе? Қара басын тойғызыудан басқа ғамы жоқ.

Қурбанбай: — Дурыс, хәр ким кара басын тойғызыу керек.

Базарбай: — Ал! Мениң айтқанымның қаяғынан кетти!

Қурбанбай: — Мен кара басымды тойғызсам, сен кара басынды тойғызсаң, Өмирбай аға кара басын тойғызса— усылай етип хәмме тойса—ел тояды. Ел тойса мәмлекет тояды. Мәмлекет тойса—күшли, қарыулы держабәға айланады.

Базарбай: — Болды, болды енди. Иркпесең сырт елге шығып кетеди бул. Биз-әм газет оқыймыз. Ондай-ондайға түсинемиз. Жақында бир газитте оқыдым, Японияда...

Қурбанбай: — Қоя-ғо, сол Япониянды, мың мәрте айттын.

Өмирбай: — Бизлер еситкенимиз жок, айтсын.

Қурбанбай: — Әй, бәри өтирик-ау, өзиниң яддан тауып жүргени.

Базарбай: — Әне, газит оқымайтұғын адамның аухалы, сауатсыз.

Өмирбай: — Сизлер дайылы-жийен емессиз бе, өзи?

Қурбанбай: — Жездем-ғо.

Өмирбай: — Хә-ә, айтаман-ау. Сөйтип, айта бер, қосшым. Японияда...

Базарбай: — Японияда машин алып жигирма жыл пайдаланғаннан кейин заводқа қайтарып апарып берсең, тазасын берип жибереди екен.

Қурбанбай: — Устине пул қосасан.

Базарбай: — Мен не қоспайман деп отырман ба, қосаман. Мен бунын апасын алғаныма жигирма еки жыл болды. Еки жыл сроги өтип кетти. Аумастырып бер десем...

Қурбанбай: — Японияға апарсеш.

Базарбай: — Әй, мен не? Сениң апанды Япониядан алдым ба, Дамбалкеткеннен алып қаштым-ғо.

Нуржамалдың

дауысы: — Алтыншы палата! Әстерек. Мынаякта ауырыулар бар?

Өмирбай: — Мынаякта ауырыулар бар дей ме? Бизлер не, ауырыу емеспиз бе? О неси-әй, қаттырақ ыңқылдамасаң мисе тутпайды ғой сире! Ах... Алла жаным-әй!

- Базарбай:** — Есикти жауып келейинши.
- Қурбанбай:** — Өмирбай аға, мына компьютерди алдырғаным— ишинде бир қызык программа бар.
- Өмирбай:** — Ал, ал не қосшым?
- Базарбай:** — Анаңкара! Келгенде носилка менен келип еди, енди буған тамаша керек.
- Қурбанбай:** — Қойып турса ұарлай бермей... — Егер сиз тууылған жылынды, айынды, күнинди, күндиз я түнде тууылғанынды анық айтып бере алсаң, бул компьютер бурын өтмиште ким болғанынды айтып бере алады.
- Өмирбай:** — Неғылдейди? Неғылдейди?
- Базарбай:** — Өтмишти сен айтпай-ақ билемиз, әйтеуір әзим бес жасымнан бержағында не болғанын аттан анық билемен.
- Өмирбай:** — Бәримиз де билемиз ғой.
- Қурбанбай:** — Өтмиш болғанда ондай өтмиш емес, Өмирбай аға хәр бир адам бул дүньяға бир неше мәртебе келеди екен. Мәселен, бурын барып көрмеген жерге биринши рет барсаңыз яки еситпеген бир гәпинизди еситсениз, қыялыңызға усы уакыя бурында да болғандай болып түйиледи, солай ма?
- Өмирбай:** — ... С... солай, гейде сондай болады.
- Базарбай:** — Цыганнын катынларындай мийинди айландырады бул, еле.
- Қурбанбай:** — Олай болыуының себеби, сиз дүньяға буннан бурын-әм келгенсиз. Әне, соны айтып береді бул компьютер.
- Өмирбай:** — Әтапыралла бала! Бизин баллардың компьютери ондай емес-ғо.
- Қурбанбай:** — Бул компьютерде сондай программа бар. өмишинди билип берейин бе, Өмирбай аға.
- Өмирбай:** — Қайдан билейин. Көрсек пе екен бала?
- Қурбанбай:** — Кел, жезде сениң өтмишинди айтып берейин.
- Базарбай:** — Ана, айт деп турған адамдикин айтаберсеш.
- Қурбанбай:** — Айтайын ба, Өмирбай аға?
- Өмирбай:** — Қайдан билейин. Айтсаң айт, әй, көрейик-тә бир, өтмиште ким болған екенбиз. Базарбай

- қосшым, есикти мыкты жаптың ба, жанағыдай дуктыр қызлар бақырып жүрер.
- Қурбанбай:** — Берман жақынла аға, нешинши жылы тууылғансыз?
- Өмирбай:** — Бир мың тоғыз жүз елу бес.
- Қурбанбай:** — Қайсы айда?
- Өмирбай:** — Февральда.
- Қурбанбай:** — Нешеси?
- Өмирбай:** — Жигирма сегизи.
- Базарбай:** — Анык па, я метрикада куры солай жазылған ба?
- Қурбанбай:** — Жезде мешайт етпей тур. Сөйтп, жигирма сегизи ғой, я.
- Өмирбай:** — Ауа, жигирма сегизи. Ондай яддан сәне койыу деген жоқ-ғо. Бизин кемпир-ғаррылар азы-кем сауатлы адамлар болған. Қараөзектин таза раддомында тууылғанман.
- Қурбанбай:** — Күндиз бе, я түнде ме?
- Базарбай:** — Хәй, ездин-ау.
- Қурбанбай:** — Сен тура берсеш, қауыншының қаншығындай жалпылдай бермей.
- Өмирбай:** — Күндиз деп күндизге кирер ме екен, әй, яға, түнге киреди-ау. Оразаның иши еди, сәрликтин уакты еди дейтуғын еди-ғо, анам.
- Қурбанбай:** — Сәрлик болса түн-ғо.
- Базарбай:** — Ақ сабак пенен қара сабакты айырып биле алмасаң түн, егер ...
- Өмирбай:** — Сол уакта ким сабағын алып жүргенди дейсең..
- Қурбанбай:** — Хәзи-ир көреми-из... Мине... — Өмирбай аға, буннан еки жүз қырық бес жыл бурын сиз Бәршитау етегинде тууылған екенсиз.
- Өмирбай:** — Оякта неғып жүр екенбиз?
- Базарбай:** — Ой бу-у, еки жүз қырық бес жылда Тахта-көпирден Қараөзекке жаңа жеткен болсаңыз, пай жүрдек екенсиз-ау.
- Қурбанбай:** — Сол ретки дүньяға келиуинизде дым узак жасапсыз.
- Өмирбай:** — Япырмай-ә! Әй, қудайым-әй. Бул рет-әм жасағайман-дә!
- Қурбанбай:** — Токсан төрт жыл өмир сүрген екенсиз.

- Базарбай:** — Ой-бу-у!
- Өмирбай:** — Көпсин бе, қосшым. Сеннен алып атырған жоқпан.
- Қурбанбай:** — Неден өлгенинизди айтайын ба?
- Өмирбай:** — Хәй, кой, айтпак-ақ ғой! Түп-түп, өлим деген сууық нәрсе-ғо.
- Оннанша сен маған мынаны айт—аз жасау, көп жасау деген туқым қууалайды, геннен-генге өтеди дейди. Мен мына дүньяға сол уақтағы геним менен өткен бе екенмен?
- Базарбай:** — Әлбетте, ген деген нәрсе жабысқақ талақтай, қалмайды...
- Қурбанбай:** — Енди ким болғаныңызды-әм айтайын ба?
- Өмирбай:** — Айт, айт, ғошшым. Мынауың бир жақсы нәрсе екен-ғо.
- Қурбанбай:** — Сиз... Сиз...
- Өмирбай:** — Айтағойса ғошшым, ынтықтыра бермей. Я бир нәрсе тәме етип турсаң ба?
- Базарбай:** — Өрұақтың жолы бар-ғо.
- Қурбанбай:** — Өмирбай аға!
- Өмирбай:** — Хә?!
- Қурбанбай:** — Сиз ол ретки дүньяға келгениңизде қатын болып тууылған екенсиз.
- Өмирбай:** — Не-е?!
- Қурбанбай:** — Өкпелемең аға!
- Базарбай:** — Қатын болғанда-әм яман семиз қатын болған шығарсыз я, Өмирбай аға! Мына гениңиз соннан киятырған-ғо.
- Өмирбай:** — Семиз болдым ба, арық болдым ба, хеш гәптә! Қатын болғаным қыйын болған екен?
- Базарбай:** — Неге? Қатын болған ирәт-ғо, биреу бағады.
- Қурбанбай:** — Тағы айта берейин бе, Өмирбай аға!
- Өмирбай:** — Тағы нең қалды айтатуғын? Усы сен жезденнің ким екенин алжасып кеткен жоқсаң ба?
- Базарбай:** — Бунда апа көп. Сен-әм бир уақлары болған шығарсаң.
- Қурбанбай:** — Бес рет егизден, бес рет жалқыдан курсак көтерип, жәми он бес бала тууыпсыз!
- Өмирбай:** — Қудай береғойған екен-дә, аямай-ашымай!

- Базарбай:** — Қатын емес, курк тауық-ғо мынауың!
- Қурбанбай:** — Байын кой бағатуғын шопан болған екен.
- Өмирбай:** — Шопан болмай хәким болар деп пе едің?
- Қурбанбай:** — Сонда да сени таслап жас қатын алған!
- Өмирбай:** — Не-е? Он бес бала менен мен қаякка бараман?
- Базарбай:** — Қаякка баратуғын едің, төркиниңе барасаң-дә!
- Қурбанбай:** — Қаякка барғаныңды-әм айтып берейин бе?
Усы уақытлары медсестра Нуржамал киреди.
- Нуржамал:** — Хәй, хәй, бул не шағал мәслик! Палатаны басыңызға көтерип атырсыз-ғо.
- Өмирбай:** — Ишимизге көтермесек болар әйтеуір!
- Нуржамал:** — Қәне, жатың, уколыңызды саламан.
- Қурбанбай:** — Аксақалдан баслап сала-ғо.
- Нуржамал:** — Сеннен баслайман.
- Қурбанбай:** — Жасы үлкеннен бұрын қалай...
- Нуржамал:** — Келгенде адам танымай келип едің, енди ойын керек.
- Базарбай:** — Як, бул адам танығанда ямана танийды екен.
- Иштен дауыслайды:** — Нуржамал, телефонға.
- Нуржамал:** — Хәзир.

Медсестра спирт ушын әкелген ярым шийше арақ пенен шприцлерди Қурбанбайдың бас ушына түбиреткиге қойып шығып кетеди.

- Қурбанбай:** — Мынау, арақ па?
- Базарбай:** — Көрмей тұрсаң ба, Қаратау-ғо.
- Қурбанбай:** — Әй, тек шийшеси шығар. *(ийіскеп көреді)* Арақ па деймен-әй!
- Базарбай:** — Маған бер, усы заманда арақта ийис қалды ма? Оны былай анықлайсаң! *(еки-үш уртлайды)*. Арақ екен.
- Қурбанбай:** — Қәне?
- Өмирбай:** — Қойын, жигитлер, билип қояр.
- Базарбай:** *(Өмирбай бетке қарап)* — Қатын адамға арақ ишсең жақпайсаң?
- Өмирбай:** — Хәзир қатын болмағаныма шүкир.
- Базарбай:** — Тап, қатын болғаныңда өзим алар едим-әй!
- Қурбанбай:** — Апа қыласаң ба, бес жас үлкен-ғо.

- Өмирбай:** — Әй, мениң ақылым хайран-әй. . .
Он бес бала менен төркинге қалай сыйдым екен. Микрорайон болмаса ол уақта. *(Нуржамал келеди).*
- Нуржамал:** — Көне, бол, аш жамбасынды! Ең болмаса пахта да әкелейин демейсен, жамбасына сүртетуғын:
- Қурбанбай:** — Мениң жамбасыма пахтаның кереги жоқ, өзи пахтадай.
- Нуржамал:** — Бизнесменмен деп паңкылдың жер жарады, қонсы палатадағы ғаррының арағы менен укол салдырып атырсан.
- Қурбанбай:** — Тап ертең бир шийше алдыраман.
- Базарбай:** — Заводской болыу керек ғой, я, Нуржамал?
- Нуржамал:** — Ауа-дә! Ал, Өмирбай аға.
Нуржамал укол салмақшы болып, жамбасын ярым түреді де, бирден аузын басып, арман кетип қала береді. Және айланып келеди, және пырқ етип күледі де, арман кетеді.
- Өмирбай:** — Хау, не болды карағым-ау?
- Нуржамал:** — Бир нәрсе есима түсип кетти. *(Сол ауқал және тәкирарланады).*
- Нуржамал:** — Кейинирек саларман, аға.
- Өмирбай:** — Базарбай ғошшым, көрөс жамбасымды, не бәле тауды жаңағы қыз.
- Базарбай:** *(жамбасына үңилип)* — Ой-бу, аға?
- Өмирбай:** — Хе?
- Базарбай:** — Жамбасың бес бала тууған қатынның жамбасындай жарық-жарық ғой.
- Өмирбай:** — Бес бала тууған мен емес, қатыным-ғо, мениң неге жамбасым жарылады?
- Қурбанбай:** — Геннен өткен болыу керек. *(Сырттан доктор Узақбай келеди).*
- Узақбай:** — Қалайсызлар, жигитлер? Денсаулықлар жақсы ма?
- Базарбай:** — Жақсы аға!
- Өмирбай:** — Жақсылығы шығар, азаннан бери палатаны басымызға көтерип атырмыз.

- Узақбай:** — Бизлерге жақсы болғаныңыз керек. Жигитлер, сизлерге кеше абход иследим-ә! Бүгін Өмирбай ағаны кәрип жиберейин.
Өмирбай аға, қалай аұхаллар?
- Өмирбай:** — Жаман емес.
- Узақбай:** — Қәне, тилинди шығар... Жигитлер, сизлер сыртқа шығып шамаллай берин, биз бул яшүлкен менен еле көп сөйлесемиз.
Базарбай менен Қурбанбай сыртқа шығып кетеди.
- Узақбай:** — Бизге қандай шағым бар?
- Өмирбай:** — Хеш қандай шағым жоқ.
- Узақбай:** — Хим... Жүрегиниз айнымай ма?
- Өмирбай:** — Яқ.
- Узақбай:** — Белиңиз ше? Еки бүйириниз шаншып, неғылмай ма?
- Өмирбай:** — Яқ, өйтпейди.
- Узақбай:** — Бир затты қатты жегіңиз келип турмай ма?
- Өмирбай:** — Не затты?
- Узақбай:** — Мәселен, айтайық бир таңсық тағамды өзи қайттыға тойғанша жегің келип турмай ма?
- Өмирбай:** — Өйтип жерикпен бе?
- Узақбай:** — Оны ерси кәрмен. Медицинада уят деп отырыуға болмайды. Сорай беремиз... Сөйтип, кеулим айнымайды, бир нәрсени қатты жегим келмейди дейсең-ә! Өмирбай аға, қандай газитлерге жазыласыз?
- Өмирбай:** — Кеңседен алып оқыйман, ғошшым?
- Узақбай:** — Кеңседе қандай газитлер бар?
- Өмирбай:** — Бар ғой, әйтеуір. Қайсы бирин айтып отырайын. Оны неге сорадыңыз?
- Узақбай:** — Оны сорағаным, анабирде «Даракчи»де кишкене мақала шығыпты. Сонда жазыпты, Япониялы Сау Сей деген хаял бирден қырық жаска жасарып, ғаррысынан айрылысып, отыз бес жасар жигитке тийип алыпты.
- Өмирбай:** — Өзи нешеге шыққан екен?
- Узақбай:** — Жетпистеги кемпир болған-ғо. Қызык-ә, Өмирбай аға!

- Өмирбай:** — Ондайларды көп жазады. Бурынағы жылы мен бир газитте оқыдым, Индияда ма-ау, Пакистанда ма-ау, жан жора болып жүрген еки жигиттиң биреуи бир-еки ай ишинде қызға айланып кетип, ақыры баяғы жорасына тийеди.
- Узақбай:** — Канадада бир кораз бар екен, өзи мәйек тууып, жылына еки мәрте ғурк басады екен.
- Өмирбай:** — Оны айтасыз-ау, бир жигит жигирма жетиге шыққанда ишинде бала бары белгили болып, операция етип баласын алдырған-ғо.
- Узақбай:** — Дүнья деген-ә!
- Өмирбай:** — Ой-бу, несин сорайсаң, ғошшым. Биз дөгереги-мизден баска хеш нәрсени көрмегеннен кейин таң қала беремиз. Болмаса жаратылыста не болмайды дейсең?
- Узақбай:** — Бундай жағдайларды көп оқыдыңыз ба?
- Өмирбай:** — Оқығанда деген, қосшым, жанағыдай қызыклы ұақыяларды еринбей ежедневникке көширемен. Сондайдан хәзир жети китапша толтырып қойыппан.
- Узақбай:** — Мен-әм бийкар сорамаған екенмен-ғо, қандай газет оқыйсаң деп.
- Өмирбай:** — Иним, мақтанған емес, көп оқыйтуғын адам жүзинен билинип турады.
- Узақбай:** — Онда бундай тәбияттың хәдийселерине хеш таңланбайды екенсиз-ғо?
- Өмирбай:** — Яғау-у! Ол бир дүньяның бир түпкиринде болып атырған нәрсе, оның несине таңланамаң?
- Узақбай:** — Дурыс-ғо, таңланбаған жақсы. Енди, Өмирбай аға, сизге қалай түсіндирсем екен, кеше қаныңыздың, киши дәретиниздің анализи шықты.
- Өмирбай:** — Анализде бир нәрсе бар ма?
- Узақбай:** — Қаныңыздың анализи жақсы, оннан хеш қандай белги таппадык. Лекин...
- Өмирбай:** — Не лекин?
- Узақбай:** — Енди, Өмирбай аға...
- Өмирбай:** — Айта берің. Жасырман, жүримим болса жасарман, болмаса...

- Узақбай:** — Яғау, Өмирбай аға, ондай емес. Қуда қалесе жүз жасайсыз. Лекин...
- Өмирбай:** — Айтса ғошшым, ынтықтыра бермей.
- Узақбай:** — Биз өзимиз-әм хайран болып турмыз. Ендиги хәпте Ташкенттен профессорлар киятыр, солар менен бирге консилиум өткерсек пе екен деп ойлап отырмыз.
- Өмирбай:** — Аманлык па өзи?
- Доктор:** — Аманлык-ау, бірақ, бір таң қалатуғынымыз, киши дәретиниздин анализи бойынша...
- Өмирбай:** — Хе?!
- Узақбай:** — Сиз... еки қабат екенсиз.
- Өмирбай:** — Не дейди? Қурттың-ғо!

Жақты сөнеди.

ЕКІНШІ КӨРИНИС

Сахна жақтыланғанда Өмирбайдың үйі. Ортада кишкене хантақта. Хантақтаның аржағында Өмирбай уйқылап атыр. Ишке хаялы Айпарша киреди.

- Айпарша:** — Өмирбай? Хә, Өмирбай? Жумысқа кетпейсең бе?... Уйқылап қалған ба? *(әсте басын услап көреді.)* Шаршаған-ғо, көзи илинип кетипти. Бийшараны ууайым-ақ шаршатып жүр. Балнийсадан келгели қыялы бір жерде емес. Ярым түнде ушып түргелип:

— Айпарша, енди не қыламан? — дей береді.

Бизлер бес бала туғанда не қыламан деп хеш кимнен сораған-ақ жоқ едик... Қой, түп-түп, күлемен-ау! Еле де өтирик болғай, қудайым. Ел-журтқа масқара қылмай.

(әсте барып қарнын сыйпап көреді.)

Қурған маңлай, иши ып-ыссы-ғо... Бүлкілдейди. Қой, жууырып барып пал аштырып келейин. *(шығып кетеді.)*

Сахна қараңғыланады. Қайта жақтыланғанда Өмирбай аяғын көсип жиберип, алдына

құндақланған баланы жатқызып, аяғы менен шайқап атыр.

Өмирбай: — Айнанайын, айнанайын. Уйклай-ғо. Жылай-жылай тамағың-ам ауырған шығар. Жыласа көзи қара болады дейди-ау, бизиң қарекен. Құдайым терис қара болсын. Көзи мәштей болған орыстың баллары далада қалып атыр ма?... Ал, ал, и, яқшы, қояғо. Хәййиу айтып берейин бе?

Айнанайын ай балам-ау,
Аты өзине сай балам-ау,
Апаңның...

А.. а... ағаңның тилин ал балам-ау,
Өзимнің ғана пал балам-ау.

Балам мениң балдайды-яу,

Отқа салса жанбайды-яу,

Жете ғойса шағына-яу,

Талай қызды алдайды-яу.

Хәййиу, хәййиу, хәййиуим-ау,

Ашылсын бағда бар гүлиң-ау!

— Эх! Жып-жыллы болып кетти-ғо. Хәссений, тосқан уақта шықпайсаң. Айпарша, ху, Айпарша!

Айпарша: — Хау?

Өмирбай: — Ләген менен қуман өкелши. Ақудайдың иши өтип кетти ғой.

(Айпарша ләген менен қуман әкеледи.)

Айпарша: — Малышты көп берип жиберген шығарсан?

Өмирбай: — Яғау, көбирек емизген қусайман.

Айпарша: — Бала дегенди мезгилге үретіу керек.

Өмирбай: — Неғылайын сызлап баратырса. Бир жағын емизип атсам, бир жағы ағып атады. Еки күн киймей көйлегім сатпар-сатпар болып атқаны. Бу құрақым хәлек болған соң екеуін тууағойсам болады-ғо.

Айпарша: — Басың жас-қо.

Өмирбай: — Хау, көзине қараса, далаға құйып атырсаң.

Айпарша: — Ийси өкпеме атып баратыр.

Өмирбай: — Пай, жүдә келистиресен-ау. Ийси бар ма, сирә! Мениң мурным менен ийискеп көр! Пах-пах, шоколадтың ийси келеди.

- Айпарша:** — Жөргегин өзін жуу.
- Өмирбай:** — Курттай шыдаса, хау!
- Айпарша:** — Тууғаның бир бала, есиктен кириуден ийси мүнк етеди. Бизлер бес бала тууып, көрпешени ығал етип көрген жок едик.
- Өмирбай:** — Өзим жаңа баслап атырман, үйренемен-ғо еле!
- Айпарша:** — Үйренетуғын адам, әдептен ийкемлеседи. Сениң карның бүгилмейди, сирә!
- Өмирбай:** — Хәй, ырас-әй. Баяғыда сизлер тууғанда карныңыз босап қалатуғын еди-ғо. Меники еле сол турысы.
- Айпарша:** — Изи бар шығар.
- Өмирбай:** — Солай ма екен? Бәри бирден шығағойғанда атларын уйкастырып қояғояр едик.
- Айпарша:** — Әдеп бир баланы келе қылып алса.
- Өмирбай:** — Пай, сен-әм билғишсинип қата қалдың-ау. Билемиз-ғо, сени-әм, биринши балаңның тусында қандай болғанынды. Ол уақта сениң қайта қәйненең бар еди... Мениң қәйненем келип хабарымды-әм алайын демейди.
- Айпарша:** — Хабар алмақ түе кисиге көриниуге уялып үйден шықпай отыр.
- Өмирбай:** — Оның несине уялады? Ел менен толы-ғо. Кеше Базарбайды көрип едим, ол-әм шыртылдап отыр, тууайын деп. Қурбанбай-әм көтерген қусайды.
Асханадағы малышын әкелип берши, иши босаған соң аш болған шығар.
- Айпарша:** — Қойшы, берекет тап, өзін барпазла да, өзін қой.
- Өмирбай:** — Үйпей бала, қоңыр етинде мийрими жок екен-ғо, мынаның. Не қылады курттай қарасағойғанда, балалы қатын... а...а балалы адамға.
Шүкирим дейди, мә, емеғо, емеғо. Әкелмесе қояғойсын малышты, аржағына қойсын. Әкеннің еки емшеги сау болса бала түе үйдің иши менен тояды.

Хәйиу айтайын ба?

Бала-ам мениң балдайды-ау,

Қызыл тилин жалдайды-яў,
Ҳайтта, тойда бас болып-аў,
Шақырған жерден қалмайды-яў.

Айнанайын, шып-шып терге түсти-ғо.
Әке сүти дегеннің тени-тайи жоқ-аў. Тамағы
тойса, бир жери аұырмаса, бала деген уйқы-
лайды қалады. Уйқы менен өседі.

(Баланы апарып орнына жатқарады.)

Өмирбай: — Құрттай уйқылаған уақта талапларымды ислеп алайын.

(Жайдың бир мүйешинде тұрған қол машынды алады.)

Қырқының ишинде қырық жөргек керек дегени ырас екен-аў. *(Түйиншикти ашады.)*
Көрпеше қыламан деп жүрген тауарларым бар еди-ғо, мынанын ишинде.

Баламнан артық па? Хүкімет саў болса тауар қурымас. Балтабайжанның жамбасына жумсақ гана көрпеше соғып берейин.

(Өмирбай сытырлатып машин тиге баслайды, усы уақытлары қарны шәмнийген Базарбай кирип келеди.)

Базарбай: — Ассалаўма алейкум, Өмирбай аға!

Өмирбай: — Хәй, әстерек! Нәпбәлесен, дауысын касемсот-тын плушитилиндей. Өзим жаңа уйқылатқанда.

Базарбай: *(қарнын сыйпалап)* — Қайдан билейин, өзлеримиздики ояў болған соң.

Өмирбай: — Аман жүрсең бе? Бетлериңди сепкил басып, азып кетипсең-ғо.

Базарбай: — Жакынлаған сайын қорқып-ақ өлетуғын болдым.

Өмирбай: — Қудай-ай, қорықпа, ап-ансат.

Базарбай: — Хештағымай ма?

Өмирбай: — Билмей-әм қаласаң. Тек көбирек қыймылдай бер. Бир жерде отыра берсең балаң өсип кетеди.

Базарбай: — Қалай әйтеуір, бөпен үлкейип атыр ма?

Өмирбай: — Үлкейгенде қандай. Дым қызык болады екен-ғо, кишкентай бала. Баяғыдан бери қуры жүрген екенбиз-ғо...

- Базарбай:** — Соны айтаман-ау.
- Өмирбай:** — Еңбеклеймен деп талапланады.
- Базарбай:** — Пай, келистирдің-ау, еле қыркынан шыққан жоқ емес пе?
- Өмирбай:** — Ертең шығады. Бу заманның баллары тез ержетеди. Ана жерге топты думалатып жиберсем, соны әкелемен деп талапланады.
- Базарбай:** — Әкеле ме?
- Өмирбай:** — Кишкентай-ғо, еле. Алға жүремен деп умтылады да, бірақ, кейін жылыслап кетеди.
- Базарбай:** — Сабыр ет, еле алға карап-әм жылыслар. Мени айтсаң-о, мен неғыламан? Сен-ғо, қутылып алдың!
- Өмирбай:** — Шүкірим дейди, жатысына қараса қустын баласындай болып, түп-түп-түп. Күлгенде еки езиуи алманың ойығындай ойылып кетеди.
- Базарбай:** — Азаға барғанда хәр ким өзиниң өлисін айтып жылайды деген. Мен бир жөн-жосағын сорайын деп келсем.
- Өмирбай:** — Хәй, Базарбай, өнеси екен-әй, я! . . .
- Базарбай:** — Неуе, о неси?
- Өмирбай:** — Сизлер менен болнийсада жатқанда алма жеп пе едим?
- Базарбай:** — Тумбочкиниң ағашынан басқа зат койдың ба?
- Өмирбай:** — Айтпақшы, Қурбанбай кайда, кәйниң?
- Базарбай:** — Балнийсада.
- Өмирбай:** — Хе?
- Базарбай:** — Көринейин деп барған екен, жатқызып таслапты-ғо, анимишнийсаң деп. Мен соннан қорқып жоламай жүриппен.
- Өмирбай:** — Қудайға шүкір, беліме белбеу бууғандай болды-ғо. Үшеу болдық па?
- Базарбай:** — Өзи сирә кисиге күлмеу керек екен. Бизлерге сеннен жуқты, күлип едик.
- Өмирбай:** — Оның не айып жери бар, адам күлгендей. Хәзир хаял менен еркектің хуқуқы теңлескен заман.

- Базарбай:** — Мына турысыңнан тағы да кыялың жоқ емес-
Ғо, ха-ха-ха!
- Өмирбай:** — Хәй, уарлай берме... Ал, ояттың акыры. Хаў-
хаў-хаў, айнанайын, айнанайын, шүкирим
дейди!
- Базарбай:** — Кой, мен кетейин, энди маған жала жабыўға
қарадың-Ғо.
- Өмирбай:** — Хәй-хәй, қойып тур, Базарбай! Бир күннің
әри-бериси жоқ, сен барда қырқынан шығарып
алайын.
- Базарбай:** — Қатының бар емес пе?
- Өмирбай:** — Айтқанды тынламайды. Мынаны туўғалы берли,
баяғыдай сөзим өткенди қойды. Бир үйге еки
қатынның не кереги бар дейди-Ғо, шырағым-
аў.
- Базарбай:** — Қатыны нес? Арасында бир туўған менен қатын
бола бере ме екен?
- Өмирбай:** — Соны айтаман-аў. Баяғыда бир қой айтқан екен,
салмадан атлағанда қуйрығым бир түрилип
кетегойған екен, айып бола қалыпты,
ешкиники бәрхә түрилип-ақ жүреді-Ғо деп.
*(Усы уақытлары қарны домаланған Қурбанбай
сөйлениуи менен кирип келеди. Қолында бир
шийше вино).*
- Қурбанбай:** — Қудайдан тапқыр Базарбай сениң, сениң менен
бир сырласағойын деп барсам үйінде жоқсаң...
Ассалаўма алейкум, Өмирбай аға.
- Өмирбай:** — Уәлейкум ассалам. Қурғанмандай, сен-әм тирели-
ийип тур екенсең-Ғо.
- Базарбай:** — Сырласаман деп маған жууырғанша усыяққа
келеберсеш, тәжирийбеси бар... Айтпақшы,
балнийсадан қашан шықтың?
- Қурбанбай:** — Хәзир қашып шығып қиятырман. Анимишний-
саң, жигирма күн жатасаң дейди. Оның еми
ансат-Ғо, дүканнан сатып алдым.
- Базарбай:** — Өмирбай аға, кесе бар ма?
- Қурбанбай:** — Хе-хе, сен неге кесени қайғырып қалдың?
- Өмирбай:** — Қарамайсаң ба, оның-әм бети салпеткидей бо-
лып тур-Ғо.

- Базарбай:** — Ауа! Каным 5 грамм.
- Қурбанбай:** — *(Үш кесеге қуяды)* — Өмирбай аға, сен-әм ише-сең бе?
- Өмирбай:** — Қой, маған болмайды-ғо, балам пьян болып қалар.
(Қурбанбай ол кесаны да ишежақ болады).
- Өмирбай:** — Яқшы, әкеле-ғо... Пян болса қаттырақ уйқылар дә!... Ал, үшеулеп бизиң баланы қыркынан шығарып таслайық.
- Базарбай:** — Бизлер не қыламыз?
- Өмирбай:** — Биреуін отырып жууың, мен қуйып тураман.
- Қурбанбай:** — Мен карап, үйрене берейин.
- Базарбай:** — Өмирбай аға, өзиң жуұса. Отырсам баламның бели қуныш болып қалады.
- Өмирбай:** — Кәсалип отырсаң хеш нәрсе қылмайды.
- Қурбанбай:** — Отыр, әзим көсилдирип жиберейин.
- Базарбай:** — Айтымын сен айт, мен билмеймен.
— Хәй, мынауың жыламайды-ғо, сирә!
- Өмирбай:** — Әкесине усаған-дә, әкесине!
- Қурбанбай:** — Әкеси ким?
- Базарбай:** — Әкеси...
- Өмирбай:** — Я?... — Әкеси мен шығарман.
- Базарбай:** — Сен шешеси емессең бе?
- Өмирбай:** — Хәм әке, хәм шеше орнына жүремен.
- Қурбанбай:** — Онда балаң жетим екен-ғо.
- Өмирбай:** — Қаяқтағыны айтпаш!
- Базарбай:** — Ал, енди болып қалған шығар.
- Өмирбай:** — Еки қулағынан көтер.
- Қурбанбай:** — Дайысының үйин көрсет, дайысының.
- Базарбай:** — Дайысының үйи қаяқта?
- Өмирбай:** — Қайдан билейин?
- Базарбай:** — Хаў, туўған адам сен билмесең?
- Қурбанбай:** — Дайысы Өмирбай ағаның инилери болады-дә... Ха-аў, сонда... Әй, қойшы-әй, басым ауырып кетти. Дайысы менен куда болайын деп пе едиң?
- Базарбай:** — Болды, қояғойың. Енди кишкентай қасық әкел, төбесинен қырық қасық суў қуайың.

- Өмирбай:** — Куман менен куяғояйык та, шамалап, санап отырамыз ба?
- Базарбай:** — Мәйлин, куй онда.
- Өмирбай:** — Берекет тапқыр, Базарбай-әй! Тәуир болды-ғо, келе кеткениң. Мен баламның орнын таярлап жиберейин.
(Өмирбай баланың жататуғын орнын таярлай баслайды. Базарбай театрдағы оркестрдің ямысына қарап, баланы еки қолынан услап силкип турады).
- Өмирбай:** *(бирден шоршып)* — Хәй, неғып атырсаң?
- Қурбанбай:** — Кептирип атыр.
- Өмирбай:** — Хәй, сөйтип кептире ме екен?
- Базарбай:** — Онда не қылайын, пешке жаяйын ба?
(Усы уақытлары Базарбайдың қолынан бала шығып кетип, ямыға түседі).
- Өмирбай:** — Хәй, өлтирдің-ғо! Өлтирдің-ғо.
- Қурбанбай:** — Өлди-ғо!
- Өмирбай:** *(Жуғырып барып, үңиледи)* Кулыны-ым! Бу дүньяға шығып не көрип кеттин, кулыным! Өлтирип койдың-ғо, Базарбай-ай! Өлтирип койдың-ғо.
Сахна жақтыланғанда баяғы көринис. Уйқылап атырған Өмирбай еки қолын сермеп жылап атыр. Сырттан Айпарша келеди.
- Өмирбай:** — Кудайдан ғана тапқайсаң! Өлтирип койдың-ғо, Базарбай! Хай, бауырым, әрманда кеткен, бауырым! Илайым, сениң-әм балаң өлгей!
- Айпарша:** — Өмирбай! Өмирбай деймен! Не болды саған?
- Өмирбай:** — *(Түргеп отырады, бирақ өзине келе алмайды).* Көз-көреки, касакана ғана өлтирди, обалы тутқыр!
- Айпарша:** — Ким өлтирди, кимди өлтирди?
- Өмирбай:** — Баламды өлтирди мениң!
- Айпарша:** — Қаяктағыны айтпаш! Түп-түп!
- Өмирбай:** — Ертең бир-еки күннен өзи-әм тууайын деп отыр-ау, тасбақа тууғыр.
- Айпарша:** — Ким тууайын деп отыр.
- Өмирбай:** — Базарбай-дә! Қурбанбай-әм еки қабат.

(Айпарша жууырып барып, қуманды әкеліп, бетине суу серпін жібереді. Өмірбай өзіне келеді).

- Өмірбай:** — Ух-х! Қатын, сенбісен?
Айпарша: — Қой, жұмысы да түссін, басқасы да түссін, дуктырға көрине-ғо барып.
Өмірбай: — Не? Не бар дуктырда?... Алла-жалла! Костюмымды өпер, ой-бу, үш боп калыпты-ғо, жұмыста ізлеп атырған шығар.

Жақты сөнеді.

ҮШИНШИ КӨРИНИС

Сахнаның алды тәрепін жақтыланады. Оң тәрептен емлеуғана шыпакери Узақбай, шеп тәрептен уролог Қазақбай келеді. Олар ортаға келіп сәлемлеседі.

- Узақбай:** — Хаў, Қазақбай, мен жұмысқа баратырсам, сен азан менен қайтып қиятырсаң-ғо.
Қазақбай: — Як, кабинетте панендескобым қалып кетіпти соны алып қиятырман. Үш күннен бери көшпели диагностикада жүріппен, гинеколог Роза менен бирге.
Узақбай: — Қәйерде?
Қазақбай: — Депо беттегі коллежде.
Узақбай: — Хе-е, әйтеуір азан менен неге қайтып қиятыр деймен-аў.
(Екеуі баратырған тәрептерине қарап жүріп кетеді. Сахнаның шетіне шамаласқанда Узақбай ғырра изине қайтады).
Узақбай: — Айтпакшы, Қазақбай...
Қазақбай: — Неуе? *(екеуі де баяғы жерге келеді).*
Узақбай: — Усы уақытлары көшпели диагностика өткеріудің не зәрүрлігі болып қалды?
Қазақбай: — СПИД пенен тери кеселликлеринің алдын алыу ушын, жоқарыдан қағаз келген.
Узақбай: — Хе-е, солай десе!

Екеуі тағы да баратырған бағытына қарай кетеді. Сахнаның шетине барған жерде Узақбай тағы ғырра изине айланады.

- Узақбай:** — Айтпақшы, Қазақбай?
Қазақбай: — Хе, тағы неуе?
Узақбай: — ... Әй, хеш нәрсе-ау.
Тағы излерине айлана баслайды.
- Узақбай:** — Хәй, Қазақбай?
Қазақбай: — Хе-е?
Узақбай: — Бир нәрсе айтайын ба?
Екеуі баяғы жерге келеді.
- Қазақбай:** — Айт, айт...
Узақбай: — Айтсам... айтсам... Әй, кой, айтпая-ақ қояйыншы!
Кетпекши болады, оны Қазақбай шығанағынан ушлап қалады.
- Қазақбай:** — Басладың ба, айт.
Узақбай: — Айтсам, хеш кимге айтпайсаң ба?
Қазақбай: — Ха-ау?! Қашан мен сениң сырынды паш етип жүрмен?! Ант иш демесең енди.
- Узақбай:** — Ишсең иш, мен-әм бир арқайын болайын.
Қазақбай: — Не деп ишейин?
Узақбай: — Гиппократ урсын де!
Қазақбай: — Қашан урсын!
Узақбай: — Айтсаң, урсын!
Қазақбай: — Урсын!
Узақбай: — Ким?
Қазақбай: — Гиппократ!
Узақбай: — Жақында, бир айлықта, бизиң бөлимде таң каларлық бир ұакыя болды. Сонша сыр сақлап едим, лабораториядан гәп шықты ма, биреу-ярым адамлар еситип қалған қусайды.
- Қазақбай:** — Мен еситпедим-ғо.
Узақбай: — Урологияға дейин бармаған шығар.
Қазақбай: — Ал?
Узақбай: — Алтыншы палатада Өмирбай деген бир кисі *(күледі)*.
Қазақбай: — Айтса!

- Узақбай:** — Жанағы Өмирбай деген *(тағы күледі)* карны шәмпейген бир киси, киши дәретиниң анализи бойынша еки қабат болып шықты.
- Қазақбай:** — Не-е? *(Ишек-силеси қатып күледі)*. Дениң сау емес шығар сениң?
- Узақбай:** — Хаў, ырас деймен! Анығына жетейин деп қайтадан анализге жазып едим, түни менен қашып кетипти.
- Қазақбай:** — Әстапырла бала, ендигиден былай еркеклерди басқаша көретуғын болдым-ғо.
- Узақбай:** — Сол ғо, айтайын деп атырғаным. Сен ол жерде тек коллежди көзден өткересен бе?
- Қазақбай:** — Яқ. Өйерде заправка бар екен, вокзал бар екен, ыссы нан жауатуғын цех, музқаймақ, кафе, хәммеси меннен өтеди.
- Узақбай:** — Ал, онда саған тап соның менен ушырасуғын рети келип тур. Жанағы еки қабат жиғит сол дөгеректеғи бир кеңседе ислейди. Хәзир умытып турман.
- Қазақбай:** — Фамилиясы ким?
- Узақбай:** — Фамилиясы-әм есимнен шығыпты. Бирак, билетуғыным-ауырлығы бир жүз он еки кило, бойы бир де алпыс сегиз.
- Қазақбай:** — Қаяқтағы қыйын нәрселер есинде қалады, фамилиясын умытасаң.
- Узақбай:** — Қызлардың телефонуын ядлайман деп цифр есимнен шықпайтуғын болып кеткен.
Олар екеуи де баратырған бағытына қарай жүрисин дауам етеди.
- Узақбай:** — Хәй, Қазақбай, умытпайсаң-ғо, я?
- Қазақбай:** — Неуени?
- Узақбай:** — Анаңқара! Адамға исениуе болмайды.
- Қазақбай:** — Хе-е, яқшы-аў, айтпайман еш кимге!
Екеуи және жүрип кетеди. Сахнаның шетине барғанда Узақбай тағы изине айланады.
- Узақбай:** — Хәй, Қазақбай?!
- Қазақбай:** — Хаў, неуе-е?!!!
- Узақбай:** — Кетеберши! Саған биреу бир нәрсе деди ме?
- Қазақбай:** — Хм-м! Сыр шашатуғын өзи, тағы маған ант

иштиреди. Гиппократ өзін урсын! Буны хеш кимге айтпай қалай шыдайман!

ТӨРТІНШІ КӨРИНИС

Сахна жақтыланғанда көрениш ғана көшпели диагностика кабинеті көринеді. Бір мүйеште кишкене стол. Онда ақ халат кийген Қазақбай отыр. Сахнаның ортарағында екі қабат хаяллар отырып бақлаудан өтетұғын кресло.

Сырттан жасы алпысларға шамаласқан бір хаял сөйленип кирип келеді.

Хаял: — Усы үй-үй, деп-ақ өлермиз, сирә! Пенсияға шыққаннан кейін ислемей-ақ қоя қойыуым керек екен.

Қартайғанда женскийге көринесен деген не бәле шықты?!

Қазақбай: — Апа, жайша жүрсең бе?

Хаял: — *(шоршып кетип)* — Үйбий құрған маңдайым! Еркек дуктыр неғып отыр бүйерде?

Қазақбай: — Кимге келип единиз?

Хаял: — Хау, мени кеше... кеңседегилер ертең усы жерге келип женскийге көринип келесең деп еди.

Қазақбай: — Апа, женский түстен кейін болады. Түске дейін еркеклердің нәубети.

Хаял: — Әйтеуір жаңа есиктің аузында бес-алты кисі кирғизбейжақ болып еди-ау, мен-ғо, оларға дұньяның гәпин айтып, кирип кеттим.

Кеширерсең қарағым, түстен кейін болса түстен кейін келеғойайын.

Қазақбай: — Кириң... Кимнің гезеги, кириң!

Өмирбай: *(сахнаға шықпай турып)* — Жигитлер, асығып турсаңыз кире берин, мен кейнинен-ақ.

Дауыс: — Як, аға, сизден бурын кирип, қалай?

Өмирбай: — Киреберсениз-ғо, жақыннан бери дуктырға көриниуден қорқатуғын болдым.

Кирип келеді.

- Қазақбай:** — О-х! мынау Узақбай айтқан еки қабат кисиниң өзи емес пе?
Келиң аға? Ассалаума алейкум!
- Өмирбай:** — Аман сау жүрсең бе?
- Қазақбай:** — Отырың аға!
- Өмирбай:** — Яқ, мен, түргеп тура берейин иним... Түбирет-киге отырсам демим тығып қалғандай бола береді.
- Қазақбай:** — Я? Қашаннан бери?
- Өмирбай:** — Яқ, енди, бұрыннан ғой. Мына, семирип кеткеннің бәлеси.
- Қазақбай:** — Ҳе-е, сөйдесе: Фамилияңыз ким аға?
- Өмирбай:** — Я-а?
- Қазақбай:** — Фамилияңыз ким деймен?
- Өмирбай:** — Мә, мына паспортыма қарап жаза-ғо, хужжет болған соң қәте кетпесин.
- Қазақбай:** — Тасымбетов Умирбай... Умирбай ма, Өмирбай ма?
- Өмирбай:** — Өмирбай.
- Қазақбай:** — Онда неге паспортта У деп жазып қойыпты?
- Өмирбай:** — У боп кетсе денсаулыққа зыян ба, қосшым?
- Қазақбай:** — Уудың зыян емес жери бар ма?
- Өмирбай:** — Онда өзін дүзетинкиреп оқыйғойса. Баяғыда ауыл кеңестегилер кемпир-ғаррыға Умирбай деп жазып берген метриканы. Паспорт жазғанда метрикадан көширген, соның менен кеткен-ғо.
- Қазақбай:** — Бойыңыз неше?
- Өмирбай:** — Қайдан билейин, дуктырлар өзи өлшеп жазып алатуғын еді.
- Қазақбай:** — Дурыс ғой, бизлер-әм поликлиникада өткергенде алдын бойыңызды, салмағыңызды өлшеп, анкетаныз толып келер еді. Бул жер көшпели диагностика болған соң...
- Өмирбай:** — Иним со, мен билсем, сен қууық врач емессең бе?
- Қазақбай:** — Ауа.
- Өмирбай:** — Қууық пенен бойдың не байланысы бар?
- Қазақбай:** — Ҳәмме нәрсе бойдан келип шығады-ғо.

- Өмирбай:** — Солай ма?
- Қазақбай:** — Қалтанызда метриниз жоқ па?
- Өмирбай:** — Як. Мен бир дүқаншы болмасам.
- Қазақбай:** — Ендиги рет аға бойыңыздың, салмағыңыздың өлшемін билип жүрің.
(*Түргелип, Өмирбайдың өкшесінен баслап қарыслай бастайды.*)
- Өмирбай:** — Хэй-хэй, неғып атырсаң?
- Қазақбай:** — Бәри бир өлшемесек болмайды.
Мениң мына қолымның қарысы 22,5 сантиметр, усыннан есаплап шығарамыз.
- Өмирбай:** — (*стұлға отырып алады*). Апам пақыр түргелип турып бойынды қарыслама, жаман болады дейтуғын еди.
- Қазақбай:** — Сен емес, мен қарыслап атырман-ғо.
- Өмирбай:** — Бәри бир меникин қарыслап атырған жоқсан ба? Усылай дизеден, жамбастан бурылып қарыслай бир, еки поворот ислесең боласаң-ғо.
- Қазақбай:** — Так... жети ярым қарыс. Жигирма еки ярымға көбейтеміз. Бир жүз қырык... бир жүз елиу төрт... елиу жети ярым. Оған ярым қарысты қоссақ бир жүз алпыс сегіз ярым, тағы азырақ, бир жүз алпыс тоғыз есабы болады.
Неше қарыс деп еди-өй? А-а, неше метр деп еди-өй?
- Өмирбай:** — Кимди неше метр деп еди?
- Қазақбай:** — Сени.
- Өмирбай:** — Мени?! Мениң бойымды ким биледи?
- Қазақбай:** — А-а, сени деппен-ау, улыуға орташа бойды айтып атырман. Нормал рауажланған еркек адамның бойы бир жүз алпыс сегіз я алпыс тоғыз сантиметр болыу керек деген китапта.
- Өмирбай:** — Мен нормал емеспен-ғо, қосшым. Мына қарынды қарайсаң ба, отырып-турыуым қыйын.
- Қазақбай:** — Айтпақшы, салмағыңыз неше кила?
- Өмирбай:** — Билмеймен.
- Қазақбай:** — Ха-ау, адам деген өзиниң салмағын қадағалап турыу керек-ғо.
- Өмирбай:** — Бизики қадағалаудан өтискен, қосшым?

- Қазақбай:** — Ара-тура өлшенип турмайсыз ба?
- Өмирбай:** — Қорқаман иним. Бес жыллықта бир өлшен-генимде бир жүз бес кило екенмен, соннан бери тынбай алға басып баратырман.
- Қазақбай:** — Сонда да билиуиниз керек еди. Мен мына анкетаға жазыуым керек.
- Өмирбай:** — Өзиң илажламансаң, иним. Бойымды қарыслап билдің, салмағымды көтерип көреғойсаң-о.
- Қазақбай:** — Әй, дәуде болса Узакбайдың айтқаны усы шығар-ау?
- Өмирбай:** — Я-а?
- Қазақбай:** — Сиз жақында емлеуҳанада жатып шыққан жоқсыз ба?
- Өмирбай:** — Қашан?
- Қазақбай:** — Қашан деп еди-әй?
- Өмирбай:** — Нени?
- Қазақбай:** — Як, хеш... өзим еслей алмай атырман, бир айлықта ма, ярым айлықта ма...
- Өмирбай:** — Ауа, ауа, бир айлықта жатып шықтым. Көп укол алып едим, бетиме шығып кетип пе?
- Қазақбай:** — Яғау, былайынша өзим... көзиме ысық көри-нип кеттин. Қаякта көрдим екен десем, нәубетшиликте жүрғенде көрген екенмен-ғо. Сөйтип аға, қууықтың жағдайы қалай.
- Өмирбай:** — Жаман емес, мезгили менен шығып турман.
- Қазақбай:** — Қууықта, бөтекеде тас жоқ па?
- Өмирбай:** — Билмедим.
- Қазақбай:** — Қум ше?
- Өмирбай:** — Қайдем... Топырақ бар ма деген гүманым бар?
- Қазақбай:** — Я? Оны қаяктан билдің?
- Өмирбай:** — Ойнап айтаман иним.
- Қазақбай:** — Медицинада ойын болмайды, қәне, шешин.
- Өмирбай:** — Не-е?
- Қазақбай:** — Болын, шешиниң.
- Өмирбай:** — Тилимди көрип қояғойсаң-о.
- Қазақбай:** — Тил—баста, қууық—пәсте... Ана пердениң арты-на барып, шалбарыңызды шешип шығың.
- Өмирбай:** — Тек шалбарды шешсем бола ма?

- Қазақбай:** — Болады.
- Өмирбай:** — Ух-х! Сөйтсе, ғошшым-ау, манлайымнан муздай тер шығып кетти-ғо.
(*Өмирбай перденің артына шалбарын шешіп, труси менен шығады*).
- Қазақбай:** — Енди мына креслоға отырың.
- Өмирбай:** — Бул қандай кресло шырағым-ау? Я бисмилла! Уай-уай, қудыққа бүкленип түскендей болдым-ғо.
(*Доктор оның еки аяғын еки жаққа көтеріп қойып, қууығын басып жибереди*).
- Өмирбай:** — Уай-уай!
- Қазақбай:** — Ауырды ма?
- Өмирбай:** — Ауырмаса тамашаға уай-уайлап атырман ба?
- Қазақбай:** — Қашаннан бери ауырады?
- Өмирбай:** — Қайдан билейин, күнде биреу қууығымды муш-лап атырған жоқ.
- Қазақбай:** — Қууығыңның басы тығылып тур-ғо.
- Өмирбай:** — Азанда бир шәйнек көк шай менен, бир лауабы кесе сүт ишип едим, соныки шығар. Айтқандай, үсийерге киятырып бир вокал пиво да иштим.
- Қазақбай:** — Қаттырақ нәрсе тийип турғандай-ғо.
- Өмирбай:** — Тоңлап қалды ма екен?
- Қазақбай:** — Бу не, көйлегиниздің сәдеплери жаздырылып кеткен-ғо, ишиниз күннен-күнге өсип баратыр ма?
- Өмирбай:** — Мына отырыста сәдеп түе киндигим-әм жаздырылып кетейин деп тур.
- Қазақбай:** — Сонда да, күн арадан қарныңызды метр менен өлшеп турыуыңыз керек.
- Өмирбай:** — Метр менен тауар өлшемей ме?
- Қазақбай:** — Тигиушилердің метри болады, лентаға жазылған.
- Өмирбай:** — Хе-е, сөйдемесең! Ал, енди көріп болған болсаң түргелтего мени, он жыллыкта соқыр ишектен операция болып едим, сөйерим сөтилип кетер.

- Қазақбай:** — Койып турың еле, көріп болғаным жоқ...
Жүренизге отырғанда қууығыңыздың басы
ауырмай ма?
- Өмирбай:** — Хау, ауырмай не қылатуғын еди, «Жүре
отырған жүргеннен жаман» дейди-ғо, ата-баба.
- Қазақбай:** — Қашаннан бери ауырады?
- Өмирбай:** — Онын уақтына итибар бериппен бе?
- Қазақбай:** — Бир айлықтың ояқ-буяғында басланған жоқ па?
- Өмирбай:** — Неге бир айлықта?
- Қазақбай:** — Як, өзим-өзим... Түриниз бир түрли болып
кетти-ғо, қусқыңыз келе ме?
- Өмирбай:** (*кесетин*) — Ауа, қускым келеди?
- Қазақбай:** — Қашаннан бери?
- Өмирбай:** — Бир айлықтан бери!
- Қазақбай:** — Өзи-өзи! Хәмме белғилери тууры келеди.
- Өмирбай:** — Тарт қолымнан, болар!
- Қазақбай:** — Хәзир, хәзир.
*Ол албырап жүрип, креслоның үстине қулайды,
кресло аударылып кетеди.*
- Өмирбай:** — Ұай-ұа-ай! Белим! Бүйирим!
(Қазақбай оны урман-пурман тикейтеди).
- Қазақбай:** — Кәйериниз ауырды?
- Өмирбай:** — Киндигимнің түси, як, оң жақ бүйирим... ұай-
ұай-ұай.
- Қазақбай:** — Хәзир, хәзир. Жүрин, шалбарыңызды кийип
алың. Қууығыңызда хеш нәрсе жоқ,
урологиялық кеселден амансыз.
*Өмирбай перденің артына кирип кийине
баслайды. Қазақбай тез жәрдемге қоңырау
етеди.*
- Қазақбай:** — (*аузын көлегөйлеп*) — Алла, тез жәрдем бе?
Тезирек депоның қасындағы коллеждеги
уақытша диагностикалық кабинетке келиң...
Бир еки қабат катыннан кан кетип қалажақ.
- Өмирбай:** — Хм-м. Қатын менен еркектің парқына бармай-
ды, сөйтип жүрип урологпан дейди. . . (*шығып
кетеди*).

БЕСИНШИ КӨРИНИС

Сахнаның алды жақтыланады. Бир палкер ҳаял қумалақ таслап отырады.

Палкер: — Келегойың, тез-тез. Пал аштырасыз ба? Кетип қалайын деп турман. Бахтыңнан-әм айтаман, тахтыңнан-әм айтаман. Қумалақларым жалған сөйлемейди. Кеулиндегини көргендей айтаман, ойындағыны билгендей айтаман.

(Айпарша келеди).

Айпарша: — Маған бир пал ашып берің.

Палкер: — Отыра-ғо. Несийбең бар екен. Енди болмаса кетип қалайын деп тур едим. Қумалақ тасласам үйге қонақ келип атыр екен. Соған асығып... Атың ким, синлим?

Айпарша: — Өзиме емес, күйеуіме ашып берің.

Палкер: — Болады. Күйеуіңнің қандай белгисін айтасаң?

Айпарша: — Сүүретін алып келдим.

Палкер: — Онда жүдә жақсы. Сүүретке қарап айтсам, айтқаным былай-былай кетпейди.

Кимнің-кимнің палы келди,
Аты ким еди?

Айпарша: — Өмирбай.

Палкер: — Кимнің-кимнің палы келди,
Өмирбайдың палы келди.
Малы менен жаны келди,
Писентинде бары келди,
Күйеуіңнің жолы болды,
Периштелердің бәри келди.

Әруақтың жолына бес жүз сом таслап қоя ғой.

Айпарша: — Минекей.

Палкер: — Маған емес, әруақтың жолына қумалақтың үстине таслай бер.

Мен айтсам, минекей үш қумалақ бірдей бағытта тұрыпты. Күйеуіңнің жолы болған жигит екен. Нәзер етип қараса, алмайтуғын тауы жоқ, питпейтуғын дауы жоқ. Хау? . . .

Айпарша: — Хе? Не болды?

- Палкер:** — Мына ортадағы кумалақ... Хе, қудай-ай, қорқып кеттім-ғо. Аманлық екен-ғо. Бир садақа көринип тур-ғо, синлим.
- Айпарша:** — Қандай?
- Палкер:** — Садақаның қандайлығы, садақа айтқан мусылманның сақый кеулине байланысly. Қудай жолына не атасаң-өм көп болмайды. Балларыңның аманлығы ушын, күйеуіңнің талабы оралуы ушын...
- Айпарша:** — Бабаның басына мал салсам ба деген ойым бар еди.
- Палкер:** — Садақаны маба ушын берген надурьс. Биразлар мал салдым деп мақтануы ушын береди. Ондай садақа қабыл болмайды. Оның орнына кеулиннен шыққанын...
- Айпарша:** — Мейли, мейли... *(Палкердің алдына пул таслайды).*
- Палкер:** — Күйеуіңнің алдында узьннан-узақ жол көринип тур. Барсам ба екен, бармасам ба екен деген еки ойда. Илажы болса жиберме. Айрылып қаласаң. Мынаңқара, кумалақ еки жаққа айрылып тур. Ал, синлижан, сүйиншинди таярлай бер.
- Айпарша:** — Таяр-ғо, апа.
- Палкер:** — Шанарағыңызды үлкен бир қуаныш күтип тур.
- Айпарша:** — Илайым, айтқаныңыз келгей.
- Палкер:** — Басыңызға бас, жаныңызға жан қосылажақ.
- Айпарша:** — Я?
- Палкер:** — Үйиңизде нәресте тууылажақ?
- Айпарша:** — Нәресте?! О қаяқтың нәрестеси?
- Палкер:** — Хаў, мына кумалақта көринип тур-ғо.
- Айпарша:** — Не деп көринеди? Үйде я келин жоқ, қызларым турмысқа шыққан жоқ. Өзимнің баладан қалғаныма он жыл болды? Сонда бала қаяктан келеди?
- Палкер:** — Қайдем билейин? Берейин десе аллаталаның гәзийнесинде не жоқ. Синлим-аў, мен яддан

айтып турман ба? Мына, палға түсип тур-ғо. Сүйиншинди бермесен кой, о неси-эй!

Айпарша: — Пулды бер берман. Сен мәстан, бөрин яддан айтып турсан.

Палкер: — Жибер деймен, куданың ғәзебине ушырайсаң? Хэй, ким бар, жәрдем бе-ер?

(Усы уақытлары милицияның үшпелеги шалынады. Палкер түйиншигин көтерип тура қашады).

Палкер: — Әстапырла! Журт бир тырнакка зар. Буньки неси-эй! Келинлери бар шығар деп айта қойып едим.

Айпарша: — Хә, палың басында қалғыр сениң. Алақандай қалада гәп жата ма! Буларға дейин еситкен-ғо! Енди қаякка бараман? Бул симилтир-әм я туұмады, я коймады.

АЛТЫНШЫ КӨРИНИС

Сахна жақтыланғанда майкишең жүрген Өмирбай көринеди. Ол хәр жерди тинтип қарап жүр.

Өмирбай: — Қаякка қойды екен бала? Усы катын үй жыйнаса тум-тусқа тыққышлап таслайды. Өзимди зорға тауып аламан.

Айтып атырман-ғо, мениң затларыма тийме деп. Бир-еки ай шыдаса буннан-әм қутылармыз, бир жағына шығар.

(Оның ізлеп жүрген метри майкисиниң ишинен шығады).

Өмирбай: — Я алла, кешеги турысында турған болғай да... Би-ир... хаў, ой, маңлайым қурсын, еки сантиметр өсип кеткен-ғо.

Айпарша?

Айпарша: — Ха-аў?

Өмирбай: — Кешеги дәптерди әкелши. *(Айпарша дәптерди алып шығады).*

Өмирбай: — Кешеги бетти аш. . . Аўа, дурыс. Алжастым ба деп тәме етип едим.

- Айпарша:** — Неғыпты?
- Өмирбай:** — Неғылғаны құрсын катын, еки сантиметр өскен.
- Айпарша:** — Неуе өскен?
- Өмирбай:** — Қарным-дә!
- Айпарша:** — Хе-е, енди күн санап өседі-ғо.
- Өмирбай:** — Қудайдың мәрки саған! Мә, сен бир өлшеп көр, мен алжасқан шығарман.
(Айпарша Өмирбайдың белинен қушақлап өлшеп атады. Усы уақытлары Қурбанбай келеді де, аң-таң болып турып қалады).
- Қурбанбай:** — Ихм! Ихм!
- Өмирбай:** — Хау, кел қосшым.
- Қурбанбай:** — Бийуақ келип қалдым ба? Ассалаума алейкум.
- Өмирбай:** — Айпарша, шай-пай қойып жибер. *(Айпарша шығып кетеді).*
Ауа, қосшым, буюқларда жүрсең-ғо?
- Қурбанбай:** — Әй, әзим бир. Сизди көрип кетеғойын деп айланып едим. Бес-алты күн бирге жатқаннан кейин тууыскандай болып қалады екенсең?
- Өмирбай:** — Сорама! Мен-әм сағыны-йып отыр едим. *(сахнаға қарата).*
Жылына бир мәртебе жатаман. Қайсысы менен жүдә өбисип қатнасып отырман. Шпиондай мақау, болнийсадағы гәпти еситип, неғылды екен деп келип отыр-ғо.
- Қурбанбай:** — Өмирбай аға? *(сыртынан айланып).* Бираз толысайын дегенсиз бе?
- Өмирбай:** — Бурын-әм жүдә қаусап турған жоқ едим-ғо.
- Қурбанбай:** — Сонда да, балнийсадағыға қарағанда бираз парық бар. Лекин, енди сәл өзинизге қарауыңыз керек.
- Өмирбай:** — Неғылайын қарағанда?
- Қурбанбай:** — Адамның ишки құрылыслары әззи болады. Май қыса берсе иштеғи айрым... иштеғи айрым нелер...
- Өмирбай:** — Айрым нелер?
- Қурбанбай:** — Айрым ағзалар нөпес ала алмай неғылыуы мүмкин-дә?

- Өмирбай:** — Өзимнен басқа және ким бар ишимде нәпес алатуғын?
- Қурбанбай:** — Хәмме ағза да нәпес алады-ғо.
- Өмирбай:** — Мениң хәмме ағзаларымды ууайымлап келдин бе?
- Қурбанбай:** — Яғау, енди, жолым түскеннен кейин келдим-дә?
- Өмирбай:** — Қаяктан жолың түседі? Сен гербиш зауыттасан, мениң үйим Оракбалғада.
- Қурбанбай:** — Хау, нәпбәле, адамның үйине адам келмей ме? Бетің сепкил-сепкил болып алып...
- Өмирбай:** — Не?! *(албырап қалады)*. Сепкил түсіп пе?
- Қурбанбай:** — Түседі-ғо, түспей не қылады?
- Өмирбай:** — Яғәй. *(Бетин сыйпалауы менен айнаға барып қарайды)*. Өзи бурыннан бетим усындай емес пе?
- Қурбанбай:** — Бурыннан бетине үңилип жүр ме едим?
- Өмирбай:** — Шамасы, еситип келип отырсаң-ғо, я?
- Қурбанбай:** — Нени?
- Өмирбай:** — Жәгисиреме? Айт деймен, еситтин бе?
- Қурбанбай:** — А-а... а... ауа?
- Өмирбай:** — Тағы кимлер биледи?
- Қурбанбай:** — Хеш ким? Тек Узакбай дуктыр, Нуржамал медсестра, Қызларгүл санитарка, қасымдағы Базарбай, лабораториядағы Роза, соң ана... ауа, тек солар биледи.
- Өмирбай:** — Енди оннан артық не керек? Өзин-әм аузыннан гүллеген жоқсаң ба?
- Қурбанбай:** — Тек қатынға айттым.
- Өмирбай:** — Қатының қаяқта ислейди?
- Қурбанбай:** — Базарда турады.
- Өмирбай:** — Биротала телевизордан айтағоймайсан-ау!
Усы уақытлары көше аралаушы медсестра Гүлжамал келеди.
- Гүлжамал:** — Сәлем бердик, ағайлар.
- Өмирбай:** — Үлкен қыз бол, шырағым.
- Гүлжамал:** — Мен көше аралаушы медсестра едим. Кишем жоқ па?

Өмирбай: — Әй, құдай билсин қайсы қонсынын үйінде жүргенин. Мен үйде болсам, гүенін алған баспақтай, бул әтирапқа жоламайды.

Қурбанбай: — Қарындасым, кишен болуы шәрт емес. Бул-әм...

(Өмирбай көзин алартып қарайды).

Қурбанбай: — Сорағаныңызға жууап бере алады.

Гүлжамал: — Үйде емизиули бала бар ма, босанайын деп тур-ған хаял бар ма, дизимин алып жүр едим.

Өмирбай: — Баллар үйленбей атыр-ғо, қарағым.

Гүлжамал: — Кеширерсиз. *(Кетпекши болады).*

Қурбанбай: — Лекин, жақында . . .

(Гүлжамал изине қайрылады, Өмирбай Қурбанбайдың тирсегин қысып жибереді).

Қурбанбай: — Жақында усы көшеде бир хаял тууады деп еситип едим.

Гүлжамал: — Қаяқта екен?

Қурбанбай: — Билмедим. Мен бул көшеде турмайман-ау.

(Гүлжамал шығып кетеді).

Өмирбай: — Кәне, басқа шаруаң бар ма менде?

Қурбанбай: — Яғау, өзим тек.

Өмирбай: — Жумысын болмаса сыз, кәне?

Қурбанбай: — Қурттай отырайық-та, шай ишейик, аштан қарным жуғырла-ап тур. Сениң қарның-әм сөйте ме?

Өмирбай: — Мениң қарным менен не жумысын бар? — Шық деймен саған?

Қурбанбай: — Хау, якшы! Непбәле! Кел демек бар, кет демек жоқ дейтуғын еди.

(Шығып баратырып, изине қарайды). Журттан жасырған менен көрсетип тууасаң-ғо. . .

Өмирбай: — *(қайтып айнаның алдына барады).*

— Бетиң сепкил-сепкил дей ме жаңағы қуныш болғыр. Бармекен бала, өзим сезбей жүрмен бе?

(Аяғын әсте-әсте басып Базарбай кирип келеді).

Базарбай: — Ассалаума алейкум!

- Өмирбай:** — Жаңа биреуін зорға айдап шығып едим... Хм, ғошшым, жайша ма?
- Базарбай:** — Хау, жайшамасы нес, Өмирбай аға? Өдеп сәлемлесейик.
- (Қос қоллап қол алысады).*
- Базарбай:** — Қолың ып-ыссы-ғо, бизиң қатынның қолындай.
- Өмирбай:** — Не дейсең?
- Базарбай:** — Өй, еш-ау. Бизиң қатынды айтаман-дә! Еки қабат боса ети күйип-жанады да жүреді.
- Өмирбай:** — Жумысынды айт?
- Базарбай:** — Хәзир, хау? Шеп жағыннан турдың ба, Өмирбай аға? Мен... не ғо... Айтыушы болып келип едим.
- Өмирбай:** — Не хабар?
- Базарбай:** — Гөне қаладағы Нурлыбай хожа баласын үйлендирип той берип атыр. Бесинши күни куда шақырығы, алтыншы күни тойы.
- Өмирбай:** — Мен Нурлыбай дегенди танымайман-ғо.
- Базарбай:** — Қой? Неге танымайсаң? Әй, яға, таныйтуғын шығарсаң. Есине түсірип көр.
- Өмирбай:** — Танымайман деймен. Өмирбайға айт деп айтты ма саған?
- Базарбай:** — Яғә... өйдеген жоқ-тә. Бирақ, үш жай мынаяғындағы қоңсың Қайратдийинге айттырды-ғо. Соннан соң сени умытқан шығар деп өзим қосып айтып атырман. Дурыс болған жоқ па?
- Өмирбай:** — Айтыушы бахана, мени көргің келди-ғо, солай ма?
- Базарбай:** — Хе, жаңа өзине келдің? Сөйтсе аға, босағадан кирер-кирместен сорауға тutyп, албырап, аузымдағы гөпимди тауа алмай калдым-ғо.
- Өмирбай:** — Көзиңнен бир-бир уштым ба, мен?
- Базарбай:** — Енди-и, не деген менен он еки-он үш күн дуз-дәмек болдык. Бир банкиден ауқат иштик. Оннан бери бир ярым ай болды көрмегенимизге. Демде толысып неғып кетипсең...

(Өмирбай қолына түскен қатты бір затты алады).

- Өмирбай:** — Есикти көріп тұрсаң ба?
Базарбай: — Өмирбай аға, саған не болды?
Өмирбай: — Саған айтаман!
Базарбай: — Көрдим, көрдим.

(Базарбай кейін бәсиуи менен шығып кетеди).

- Өмирбай:** — Як-як! Як! Бүйтип жасамайман! *(шығып кетеди де укус шийшени алып ишеди).*

Ондай дәми жоқ-ғо. Тек сап-сасық демесең?

- Айпарша:** — Өмирбай? Ха, Өмирбай?
Өмирбай: — Неуе? Келебер хаулықпай? Өзим-әм сени көре алмай кетемен бе деп хәзир ойлап тұр едим. *(Айпарша кирип келеди).*

- Айпарша:** — Бүгін ана суумурын қайнағаның үйінде кеңес той бар екен. *(шийшени көреді).*

Мынау неғып жүр бүйерде?

- Өмирбай:** — Қайдем? Төгилип қалған ба, жаңа дәлизде жатырған екен.

- Айпарша:** — Бір майдан кетсең усындай-ғо. «Үйге келсем дүзим жоқ, дүзге кетсем үйім жоқ» деген. Пышық төккен шығар, құдайдан тапқыр сениң. Гүлдің түбине себемен деп қойдың қыйын еритип қойғанымды айтсеш нешше күннен бери.

- Өмирбай:** — Не? Әйтеуірде. . .

- Айпарша:** — Неуе, әйтеуір?

- Өмирбай:** — Пышық хәр жерге барып оғып жүр-ау.

- Айпарша:** — Өлсин. Неге муғаллақ келмейди. Мен сол жаңағы қайнағаның үйине бауырсақ писирисиуіге кеттім. Тағы сен мениң қыркымды беріп атырған шығарсаң деп келип едим.

- Өмирбай:** — Кетебер, кетебер. Бүгін тап сениң онша керегің болып тұрған жоқ.

- Айпарша:** — Пақыр-ау, «мен болмасам қарығың, қарыс кетер жарығың».

(Айпарша шығып кетеді).

Өмирбай ишки жайдан арқан алып шығады.

Өмирбай: *(өзинше)* — Бул-әм ширип турған арқан ба деймен. Жаңа асылған уақта үзиліп кетсе, бел омырткам шығып кетсе, я ары емес, я бери емес. . .

(Өл арқанды жоқарыға илип тартып көреді. Белине байлап көреді. Илмек ислеп көреді. Усы уақыттары сырттан ғауырласып, микрофон ұслаған журналист, камера көтерген оператор кирип келеді.)

Журналист: — Хұрметли телевизор көриуши дослар, бүгин биз сиз бенен бирликте әжайып уақыяның гүуасы болайын деп турмыз. Бундай хәдийселер бәлким, мың жылда бир мәрте жүз бериуи мүмкин. Усындай ғайры тәбийий хәдийселерди хәкыйкый көз бенен көрейин деп турмыз.

Көрсетиуимиз қызыклы болыуы ушын биз қахарманымыздың өзине хеш ескертпестен, күтилмегенде кирип келип отырмыз. Сонын ушын күтилмеген сауаллар, күтилмеген жуаулар, күтилмеген уақыялар болыуы мүмкин. Бул ушын биз сиз өзизлерден алдын ала кеширим сораймыз.

Солай етип, бүгинги көрсетиуимиздин қахарманы... өзинизди таныстырсаңыз?

Өмирбай: — Жайша ма еди?

Журналист: — Айтып отырман-ға, көрсетиуимиздин мақсети гүрринлесиу барысында мәлим болады. Дәслепа атыңызды айтың?

Өмирбай: — Өмирбай.

Журналист: — Өмирбай аға, жасыңыз нешеде?

Өмирбай: — Елиу бесте.

Журналист: — Өне?! Усының өзи бир әжайып емес пе? Медицинада жазылыуынша хаял адамлардың өзинде бул жағдай қырық бестан кейин жүдө сийрек ушырасады. Ал, бизиң Өмирбай ағамыз болса елиу бесте!

Бул әлбетте, Өмирбай ағаның денсаулығының мықлылығында болса керек. Солай ма, ақсақал?

Өмирбай: — Кудайға шүкір, денсаулықтан шикаятым жоқ. Сонда да жылына бір мәрте профилактика ушын жатып тураман.

Журналист: — Түсинген адамның садағасы кетсин! Ал, бизин гейпара нелеримиз... өзлерине карамай, анимичный болып... дүньяға дурыслы не әкеле алмай жүреди.

Өмирбай аға, сизде бул аұхал қашан пайда болды? Яқ, кеширерсиз, сораұым түсиниксизлеу болды. Сиздеги бул жағдайды биринши болып ким сизди?

Өмирбай: — Нени?

Журналист: — Кеширерсиз! Айттым-ғо, бул күтилмеген уакыядан өзимди жоғалтып, не ҳақкында айтпакшы екенимди ескертиуди де умытып кетиппен.

Билесиз бе, Индияда еки жигиттин биреуи қызға айланып кетип, кейнинде екеуи турмыс курған екен. Эфиофияда еки егизек бир-бирлерине арқалары жабысып дүньяға келипти. Олар солайынша ержетипти. Бул егизектин екеуи де қыз екен. Бир күни олардың биреуи турмысқа шығыпты. Енди екиншиси де шығайын десе, қасындағы сынарының байы жибермейдимис. Бөлип алайын десе өлтирип аламыз ба деп қорқады.

Өмирбай: — Соның менен не демекшисең? Кимсең өзи, кудай жоқ, пайғамбар жоқ, келип алып мийимди айландырдың-ғо.

Журналист: — Бундай аұхалда отырып кудай жоқ демен. — Өзи туұрыдан-туұры көрсетиу усындай болады, аға. Биз жергиликли телевидениеденбиз. Куда қәлесе, сиз бенен болған интервьюимизди дәслеп өзимизде, соң ахбороттан, кейин времядан, қолымыздан келсе Би-би-си менен

- Си-НН де бермекшимиз. Кулласы, монтажлап интернетке қосамыз.
- Өмирбай:** — Аға, қостыраман! Қәне, босатың үйди. Азаннан бери усындайлардан басым бөлеге қалдығо.
- Журналист:** — Әнекей, мен алдын ескерткендей, күтилмеген уақыяның күтилмеген қарсылықлары да болады.
- Солай етип, биз бәрқулла жанағыдай көз көрип, қулақ еситпеген уақыяларды тек океан аржағында деп оқыйтуғын болсақ, бүгін өз арамыздан шығып отыр.
- Көрин, танысың—экранныңда хәмледар еркек Өмирбай аға!
- Өмирбай:** — Неғылдейди? *(Ашыуланып дир-дир қалтырап турады да, бирден ишке жууырып кетеди).*
- Журналист:** — Жүдә тәбийғый шығып атыр. Ашыулануы орынлы. Лекин, биз басқа еллердин журналистлери еситпей турып, үлгергенимизге қууанышлымыз. Өйткени бизиң кәсиб. . .
- (Иштен қоша мылтық гөзеген Өмирбай шығады).*
- Өмирбай:** — Қәне, көзиме көринбең!
- Журналист:** — Өмирбай аға? *(Әстен бәсе баслайды).*
- Өмирбай:** — Шүрппени басамаң.
- Журналист:** — *(жууас дауыс пенен)* — Базда бизиң кәсибимизди билмегенлер «журналистлик аңсат талап» деп ойлайды. Керисинше, журналисттиң өмири мудама қыл үстинде турады. Дүнья жүзи бойынша жылына бир неше онлаған журналистлер. . . Бөлким, биз-әм ертенги газетаның төртинши бетинде шығармыз.
- Өмирбай:** — Үшке дейин санайман, би-ир. . .
- (Журналист хәм оператор тырағайлап шығып кетеди).*
- Өмирбай:** — Болды! Буннан артық шыдай алмайман. Басымды алып кеткеним мақул. *(мылтықты дийуалға сүйеп, кийимлерин жыйнай баслайды).*

Кастюм, пальтон, шалбар... Көйлектен бир-екеуін алайын. Оякта катыным тур ма жууып беретугын.

(Ол бәрин үлкен бир сумкаға, тағы бир орамалға жайлайды).

Енди үндемей кете берсембекен, я катынға записка таслап кетейин бе? Қой, бир ауыз ескерттип кетейин.

(отырып жаза баслайды)

Айпарша! Отыз жыллық қосласың Өмирбай басын алып кетип баратыр. Ишимдеги бәледен қутылып келмегенше бул әтирапта бас көтерип жүре алатуғын түрим жоқ.

Аманлық болса жети ярым айдан кейин айланып келемен.

(Есиктен Узақбай хәм Қызларгүл келип үнсиз тыңлап турады. Қызларгүл жүкли). Соған дейин балларға, мал-хәлге өзин жақсылап карап тур.

- Узақбай:** — Ихим!
Өмирбай: — *(селк етип)* — Кимсең?
Узақбай: — Мен-ғо, Узақбай! Дуктырман!
Өмирбай: — Пай, келгениң жақсы болды-ау. Әжели жеткен ешки шопанның таяғына сүйкенеди деген. Өз аяғың менен келегойдың-ғо.

(әстен бәсип барып мылтықты алады)

- Узақбай:** — Тоқта, Өмирбай аға!
Өмирбай: — Өмирбай тоқтап болды. Енди оқлап қойыпты.
Қызларгүл: *(қорққанынан шыңғырып жибереди, дауысқа хаулығын Айпарша келеди).*

Айпарша: — Не боп қалды? Бул кимо өзи?

Узақбай: — Аржағын сүйе? Еси ауып қалды.

(олар екеулеп Қызларгүлди алып шығады. Сахнаның сыртынан жаңа тууылған баланың ингалаған сести еситиледи. Өмирбай бир қолы менен мылтықты услап, бир қолы менен қарнын сыйпалайды. Аз ғана паузадан кейин ингалаған сес тынады, Айпаршаны алдына тутып, Узақбай киреди. Өмирбай және мылтықты қолына алады. Айпарша төрт аяқлап алға баспайды).

- Узақбай:** — Өмирбай аға! Бир ауыз гәпимди тыңлап алын.
- Өмирбай:** — Соңғы сөзиң бе?
- Узақбай:** — Мейли, соңғы сөз болса соңғы сөз болсын. Бизлер сизден кеширим сорауға келип едик. Алжасық болыпты.
- Өмирбай:** — Алжасық?
- Узақбай:** — Ауа, алжасық. Жанағы Қызларгүл деген сани-тарка сизиң балдызларыңыз екен. Сиз оны танымапсыз. Соннан кейин жездемди бир тамаша етейин деп, сизиң анализиңизди төгип таслап, өзиникин тапсырып жиберген екен. Өзи болса еки кабат еди.
- Өмирбай:** — Қаякта сол заңғар?
- Узақбай:** — Жана өзи келип еди-ғо, кеширим сорайын деп. Сизиң мылтығыңыздан қорқып, тууып қойды. Кешир аға, бизди-әм, балдызынды-әм!
- Өмирбай:** — Ух-х! Уәй, қудайым-әй! Ийнимнен тау жылысып түскендей болды-ғо.
Әй, усы бизиң кәрекеннің ойны жаман-дә!
- Узақбай:** — Әсиресе, балдыз бенен жездениң?
- Өмирбай:** — Хәссений! Қәне, енди усы уақта Базарбай менен Курбанбай келе кетсе!
- Базарбай:** — Мен мындаман аға!
- Курбанбай:** — Мен-әм мындаман.
- Курбанбай:** — Және кимлер бар еди, мени еки кабат деп жүрген.
Уролог хәм еки медсестра шығады:
- Хәммеси:** — Бизлер.
- Қызларгүл:** — *(баласын қундақлап шығады)* — Кеширерсиз, мен ғо, бәрин бүлдирип жүрген.
- Өмирбай:** — Келиңдер! Келиң хәммен! Бүгинги күн бүлген күн! Бүгинги күн байрам! Мениң дәрттен халас болғаным менен балдыздың хәзир тууған нәрестесин жууамыз.
- Айпарша:** — Әстапырла-а, бала! Палкердиң кумалағына түсип турған бала усы екен-ау.
Кеуилли музыка менен перде жабылады.

2005-жыл 24-декабрь

«УЙТҚЫ»

Бизлер атадан үш ағайинли (үй болып кеткен үш қыздан кейинги) ерте жетим қалдық. Үлкенимиз тоғыз жасар, ортаншымыз 6 жасар, мен ең генжетайы 3 жасар едим. Анамыз бизлерди аўзына тислегендей әлпешлеп адам етти. Аш қылмады, әптада қылмады.

Сол жыллары бәлким хәмменің де күн көриси сол тақылетте болса керек, бизлер хәптесине бир мәрте ғана «базар сорпа» ишер едик. Тек сол базар күни ғана ғөш асылады. Қалған күнлердеги ең баслы аўқатымыз ағарған қатқан жарма. Гейде ғөш ала алмаған базарда қак ерик салынған нан сорпа жеймиз. Бул — бизиң ушын кишиғирим байрам. Қак ерик пенен нанның ширеси шыққан сорпаға ишип тоймаймыз.

Қорада малымыз бар, кетекте тауығымыз бар. Лекин, олардың хеш қайсысы сойылмайды. Тауықты тек қонақ ушын саклаймыз. Қапылғыр қонақ та келе бермейди. Жесир хаял менен жетим балалардың үйине не қонақ келетуғын еди. Қонақ келсе қуғанатуғынымыз, тауық сойылады, сорпа ишемиз, устаған ретинде қанат-панаты тийеғояды.

Қудайға шүкир, биз ағарғансыз болмадық. Анам хәр жылы кеминде еки сыйыр сауар еди. Қатық-сүтке «сен иш, мен иш» болады. Ишип тауыса алмағанымызды гүбиге писип айран етеди, майын алады. Тулп тығып, торақ ислейди. Буның өзи үлкен аўқат. Ортасына сары май қуйылған қатыбыламық пенен торақ қатқан қатыбыламықтың мазасы еле таңлайымнан кетпейди. Әттең, бүгинги бала-шағалар сол быламықтың екеўин де дурыслап писире алмайды. Дурысырағы, писиргиси келмейди.

Сыйырлар сентябрь-октябрь айларына келип сүттен шығып кетеди. Келеси тууыўға дейин кеминде еки-үш ай ағарған таңсық болады. Баяғы «сен иш, мен иш» болып атырған қатық-сүтке аўзымыздың сууы қурайды. Сондайда анамыз қоңсылардан 1—2 литр қатық алып келеди. Биз ағайинли үшеўмиз таласып қаламыз. Сонда анам:

— Уйытқыға қалсын! Мына қоңсыдан сүт әкеліп және уйытып беремен, — дейтуғын еді.

Бир қасық қатықты көзиміз қыймай зорға-зорға қалдырамыз.

Бұл уақыяны неге еслеп отырман? Шығармаларымның IV томын таярлап атырғанымда компьютершилерге:

— Кітаптың кейін бетінен бір-еки бет ауыстырын, оқыушыларыма мүрәжәт етеуғын сөзлерім бар, — деген едим.

Сонда баяғы апамның «уйытқыға қалсын» деген сөзлери ерксиз есеме түсіп кетті хәм бул кеулімдеги гәплердің темасына да «уйытқы» деп ат қойдым. Илайым, бул жақсы нийет, келеси томлар жаратылыуы ушын уйытқы болсын.

Айтажағым, биринши томды баспаға таярлағанымда кітаптың изине өзим хәкқында азлы-көпли мағлыұмат беріп, сонда: биринши, екинши томға юмор-сатиралық гүрриндер, үшінши томға повестьлер, төртінши томға драмалық шығармаларымды жайластыраман деп жазған едим. Лекин, енди жазатуғынларымды есапқа алмаған екенмен. Нәтийжеде, екинши томым шығаман дегенше гүрриндерім және бир кітапқа жетерлік болып ауысып қалды. Булар үшінши томға кетті. Уәде бойынша үшінши томға повестьлерім кетиуі керек еді. Ысыр-ысыр менен повестлер төртінши томға өтип кетті. Онда да бәри емес. Қулласы, тәртип бузылды, оқыушыларыма ойламай уәде беріп, жалғаншы болдым. Лекин, бизин халықта «ер жигиттің айнымағы қыйын ба» деген нақыл да бар ғой!

Ертеректе ноғай жазыушысы Бийке Қулыншақованың «Балалар үйдің сыртында ойнап жүр» деген гүрринінде күйеуи урысқа кетіп, 9 баласын сақлай алмаған хаялдың тәғдири көрсетиледи. Сонда оған қоңсы-қобалар:

— Тоғыз баланы бирдей баға алмайсаң, ишинен бир-екеуине айырып тамақ бер. Қалғанларынан кешіуине туура келеди, — дейди.

Лекин, қайсы ана бир баласынан-екінши баласын айырып баға алады?! Ақыры, ол перзент ғой.

Жазыушының хәр бир дәреткен шығармасы да өзи ушын бир перзент болып есапланады. Мен томларды баспаға таярлағанда «Пара», «Еки қанқор» повестьлерімди еле ири

шығарма дәретіуіге кәлемім үйреніспей атырған уақытта жазғаным ушын оларды томнан қалдырып кетермен деген нийетте едим. Өттең, көзім қыймады. «Еки қанқор»ды топламға қостым. Соның ушын әзіз оқыушым, бул шығармамды сынаңқырай бермей оқыуыңызды өтініш етемен.

Мен Нәкестеги театр хәм мәденият институты филиалының оқыушылары менен ушырасқанымда:

— Неге киносценарийлеринизди кітап етип шығармайсыз? Биз соған қарап сценарий жазыуды үйренер едик, — деп өтініш еткен еди.

Мен әлбетте, оларға уәде ете алмадым. Буның себеплери — бириншиден, киносценарий оқыу ушын жазылмайды, улыума кітап оқыушылар ушын оның зәрүрлиги жоқ. Екиншиден, сценарий кино түсириу дәуири тамам боламан дегенше бир неше мәрте өзгереді, қайта жазылады. Оларды қайтадан тәртіпке келтирип отыриу, тазадан сценарий жазғаннан қыйын. Соның ушын мен оларды томға киргизиуди макул көрмедім. Лекин, сценарийларды кітап етип шығарыу тәжирийбеси басқа халықларда бар. Йош келмей, сарқылып баратырсам, бәлким көрермен.

Сондай-ақ, драмалық шығармалардың да оқыушысы аз. Ол, ақыры оқыу ушын емес, ойнау ушын жазылады. Соның ушын драмаларымды басқа шығармаларға араластырып бериуди макул көрдім. Соның менен бирге, эссе хәм мақалаларды да.

Буған бир дәлил:

Өзбек жазыушысы Насыр Фазылов Түркистанда тууылған. Қазақ тилин өз ана тилиндей жақсы биледи. Бул оны қазақ жазыушыларының шығармаларын аударыуында жүдә қол келген. Насыр аға Мухтар Әуезовты, Сабит Мухановты, Әбдижамил Нурпейисовты, қуласы, қазақтың ат көтерген барлық жазыушыларының дерлик шығармаларын өзбек тилине аударды. Олар менен барды-келдиси жүдә жақсы болды.

Бир күни Сабит Муханов Насыр ағаның үйине қыдырып келипти. Жеңгей мийманға пельмен писирип берген екен.

— Әй, сары бала (Насыр ағаны еркелетип усылай атар екен), етиң урлық па еди? — депти Сабит аға.

— Яқ, урлық емес.

— Онда неге камырға орап жасырып берип атырсаң?! — депти Сабит аға күлип.

Сол айтпакшы, мен үшінши-төртінши томларда бир катар мақалаларым менен эсселеримди гүрриң хәм повестьлеримнің арасына «орап» берип атырман. Өз алдына шыкса журт оқымай кала ма деген гүман келди кеулиме.

Гәптин қысқасы, хұрметли оқығұшым, шығармаларымның неше том болатуғынлығын енди алдын-ала айта алмайман. Өйткени, томға кетпеген повестьлерим бар, романларым бар, жаңадан жазылған гүрриндерим бар... «Алдымдағыны алсам он болады» дегендей қыялпаразлық етпей-ақ қояйын. Аллатала денсаулық берсе, илхам-йошын аямаса, еле сиз бенен биз өмирде хәм китап жүзинде талай ушырасармыз. Аман болын!

Автор.

14-май. 2015-жыл.

МАЗМУНЫ

Жат журттағы жети күн Қыялай-юморлық повесть	4
Адам күлдиргени ушын... эссе	45
Буйрык	46
Қысқаша өмирбаяны	46
Айрықша белгилери	47
Минезлеме	50
...«Айыпкер»дің биринши хаты	51
Екинши хат	57
«Айыпнамалар»	67
Үшинши хат	70
Кәсіплеслериниң көрсетпелеринен	85
Төртинши хат	88
Бесинши хат	99
Алтыншы хат	107
Тағы да кәсіплеслериниң көрсетпелеринен	118
Справка	123
Справка	123
Справка	123
«Хүким»:	124
Еки қанхор Повесть	125
Биринши қанқордың әңгимеси	128
Екинши қанқордың әңгимеси	157
Белгили инсанлар өмиринен Эссе	197
Хожам, исерсен, кеберсен	198
«Хаў, Бердақжан екен ғо»	199
Күнхожа хәм оның баласы	200
Он еки пердени сөйлеткен бармақлар	201
Сүйеў бақсының ырас аты ким?	202
Ещанның өкпе-гийнеси	203
Шақша	204
Бәсеки	205
«Айғырынды киснетпе»	207

Брайым болыс хәм бала Ешан	208
Терапия	209
«Мирбек даккы»	210
Брайым хым Расул	212
«Қалыңдан сәлем»	213
Тенталитет	214
Себерик қолжазбалар	216
Ешарим	217
Қан көре алмаған концерт	219
Ашан бақсының шәкирти	220
Алар жетеу еди <i>Эссе</i>	223
КЕЗДЕ <i>фарс-комедия</i>	233
Биринши көринис	235
Екинши көринис	244
Үшинши көринис	252
Төртинши көринис	255
Бесинши көринис	261
Алтыншы көринис	263
«Уйтқы»	274

М. НЫЗАНОВ

**ТАҢЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМАЛАРЫ**

IV том

«Билим» баспасы
Нөкис — 2015

Редакторы *С. Байназарова*
Художник *К. Рейипназаров*
Көрк. редакторы *И. Сержанов*
Тех. редакторы *З. Алламуратов*
Операторы *К. Атабаев*

Лицензия: Ал № 108, берилген уақты 2008-жыл 15-июль.

Оригинал-макеттен басыуға руксат етилген уақты 15.05.15.
Форматы 84x108 $\frac{1}{32}$, Тип «Times KRKP» гарнитурасы. Кег:
Офсет усылында басылды. Көлеми 8,75 б.т. 14,7 шәртли б.т
есап б.т. Нускасы 1000 дана. Буйыртпа №213.

«Билим» баспасы, 230103. Нөкис каласы,
Қарақалпақстан көшеси, 9.

«Niso Poligraf» ЖШЖде басып шығарылды.
Ташкент уәлаяты, Орта Шыршық районы «Ақ ата» АП
п.Машал, Марказ көшеси, 1.

ISBN 978-9943-4432-0-4

9 789943 443204

«BILIM»